

NCERT

Compilation of
6-12th NCERTs
(Marathi)

Priority

© PRAYAAS EDUCATION
All rights reserved.

Published by

PRAYAAS Education

CTS No, 1262/B, Plot No.594B,
Office 301A, 301, Second Floor,
Starling Plaza, J.M. Road, Pune

+91 7378743031 / +91 7767073031

NCERTs

Polity

Year 2025-26

अनुक्रमणिका

1. लोकशाही म्हणजे काय? लोकशाहीच का?	1
2. संविधान का आणि कसे ?	10
3. भारतीय संविधानातील मूलभूत हक्क,राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे आणि मार्गदर्शक कर्तव्ये	16
4. निवडणुका	26
5. कार्यकारी मंडळ	39
6. कायदेमंडळ	44
7. न्यायपालिका	50
8. संघराज्यवाद	55
9. स्थानिक सरकारे/ स्वराज्य संस्था	62
10. संविधान एक जिवंत दस्तऐवज म्हणून	66
11. संविधानाचे तत्वज्ञान	70
12. राजकीय सिद्धांत	73
13. समानता	78
14. सामाजिक न्याय आणि हक्क	83
15. प्रागैतिहासिक कालीन संस्कृती	88
16. विकास	100

लोकशाहीचा अर्थ

लोकशाही हा शब्द 'डेमोक्रॅटिया' या ग्रीक शब्दापासून घेतला आहे. ग्रीक भाषेत - डेमोस म्हणजे 'लोक' आणि क्रॅटिया म्हणजे 'राज्य'. म्हणजेच लोकशाही म्हणजे लोकांचे राज्य.

- खरं तर लोकशाही म्हणजे सरकारचा एक प्रकार आहे ज्यामध्ये लोक स्वतःचा शासक निवडतात.
- लोकशाही ही सरकारची एक प्रणाली आहे ज्यामध्ये कायदे, धोरणे, नेतृत्व आणि राज्य किंवा इतर राजकारणाचे प्रमुख उपक्रम प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे "लोक" द्वारे ठरवले जातात, हा गट ऐतिहासिकदृष्ट्या लोकसंख्येच्या केवळ अल्पसंख्याकांनी बनलेला आहे (उदा., प्राचीन अथेन्समधील सर्व मुक्त प्रौढ पुरुष किंवा १९ व्या शतकातील ब्रिटनमधील सर्व पुरेसे मालमत्ता असलेले प्रौढ पुरुष) परंतु सामान्यतः २० व्या शतकाच्या मध्यापासून सर्व (किंवा जवळजवळ सर्व) प्रौढ नागरिकांचा समावेश करण्यासाठी समजला जातो.

विविधतेची संकल्पना

विविधतेची संकल्पना स्वीकृती आणि आदर यांचा समावेश करते. याचा अर्थ प्रत्येक व्यक्ती अद्वितीय आहे हे समजून घेणे आणि आपल्या वैयक्तिक फरकांना ओळखणे.

अब्राहम लिंकन यांच्या मते

“लोकशाही ही लोकांचे, लोकांसाठी, लोकांद्वारे चालवलेले सरकार आहे.”

लोकशाहीची मुख्य वैशिष्ट्ये

१. लोकशाहीमध्ये, अंतिम निर्णय घेण्याची शक्ती लोकांनी निवडून दिलेल्या लोकांकडेच असली पाहिजे (उदा. पाकिस्तान राष्ट्रीय आणि प्रांतीय विधानसभा निवडतो, परंतु खरी सत्ता लष्कराकडे असते, म्हणून त्याला लोकांचे राज्य म्हणता येणार नाही)
२. लोकशाही ही मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुकीवर आधारित असली पाहिजे जिथे सध्या सत्तेत असलेल्यांना पराभवाची शक्यता असते.
३. लोकशाहीमध्ये, प्रत्येक प्रौढ नागरिकाला एक मत असले पाहिजे आणि प्रत्येक मताचे मूल्य एकच असले पाहिजे म्हणजेच सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार (राजकीय समानतेचे तत्व)
४. लोकशाही सरकार संवैधानिक कायद्याने आणि नागरिकांच्या हक्कांनी निश्चित केलेल्या मर्यादित राज्य करते.

कायद्याचे राज्य

कायद्याचे राज्य म्हणजे सर्व कायदे देशातील सर्व नागरिकांना समानपणे लागू होतात आणि कोणीही कायद्याच्या वर असू शकत नाही. ना सरकारी अधिकारी, ना श्रीमंत व्यक्ती किंवा देशाचा राष्ट्रपती कायद्याच्या वर नाही. (diagram)

लोकशाही शासनाची वैशिष्ट्ये-

- निर्णय घेण्याची शक्ती जनतेने निवडून दिलेल्या लोकांकडे असली पाहिजे.
- ती निश्चित अंतराने मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुकांवर आधारित असली पाहिजे.
- ती सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकारावर आधारित असली पाहिजे.
- सरकारने संवैधानिक कायद्याने आणि नागरिकांच्या हक्काने निश्चित केलेल्या मर्यादित राज्य करावे.
- प्रेस/अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि नागरिकांचे हक्क.

अ-लोकशाही शासनाची मुख्य वैशिष्ट्ये-

- निर्णय घेण्याची शक्ती फक्त काही लोकांनाच असते.
- अ-लोकशाही सरकारमध्ये निवडणुका अनुपस्थित असतात किंवा त्या निष्पक्ष नसतात.
- अ-लोकशाही सरकारमध्ये विरोधाला स्थान नसते.
- लोकांच्या अधिकारावर अंकुश असतो.
- सेन्सॉरशिप/ परिनिरीक्षण जोरदारपणे कायम ठेवले जाते.

लोकशाही सरकारे इतर प्रकारच्या सरकारापेक्षा कशी चांगली असतात :-

- लोकशाही ही इतर कोणत्याही प्रकारच्या सरकारपेक्षा नेहमीच श्रेयस्कर आणि श्रेष्ठ असते कारण खालील कारणांमुळे :-
  - नागरिकांमध्ये समानता वाढवते
  - व्यक्तीची प्रतिष्ठा वाढवते
  - निर्णय घेण्याची गुणवत्ता सुधारते
  - संघर्ष सोडवण्याची पद्धत प्रदान करते
  - चुका सुधारण्यासाठी जागा देते
  - लोकशाही जबाबदार, प्रतिसादशील आणि कायदेशीर सरकार प्रदान करते.

राजकीय परिणाम

लोकशाहीचे राजकीय परिणाम जबाबदार, प्रतिसादशील आणि कायदेशीर सरकार निर्माण करणे आहेत.

लोकशाही सरकार कार्यक्षम आहे का? ते प्रभावी आहे का?

- कल्पना करा की इतर प्रकारचे सरकार खूप जलद निर्णय घेऊ शकते. परंतु ते असे निर्णय घेऊ शकते जे लोकांना मान्य नाहीत आणि त्यामुळे त्यांना समस्यांना तोंड द्यावे लागू शकते.
- लोकशाही विचारविनिमय आणि वाटाघाटीच्या कल्पनेवर आधारित आहे. म्हणून, काही विलंब होणे निश्चित आहे.
- याउलट, लोकशाही सरकार निर्णयावर पोहोचण्यापूर्वी प्रक्रियांचे पालन करण्यास अधिक वेळ घेईल.

- परंतु त्यांनी प्रक्रियांचे पालन केल्यामुळे, त्यांचे निर्णय लोकांना अधिक स्वीकार्य आणि अधिक प्रभावी असू शकतात. म्हणून, लोकशाहीला द्यावा लागणारा वेळ कदाचित योग्यच आहे.

काही प्रमुख संकल्पना

१. **पारदर्शकता** - ज्या नागरिकाला योग्य प्रक्रियेद्वारे निर्णय घेण्यात आला आहे की नाही हे जाणून घ्यायचे आहे तो हे शोधू शकतो. निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेचे परीक्षण करण्याचा अधिकार आणि साधन तिला आहे. याला पारदर्शकता म्हणतात.
२. **जबाबदारी** - एक जबाबदार सरकार आपल्या नागरिकांना उत्तरदायी असते. ते आपल्या नागरिकांच्या वतीने घेतलेल्या सर्व निर्णयांसाठी जबाबदार असते.
३. **कायदेशीर सरकार** - कायदेशीर सरकार म्हणजे असे सरकार ज्याच्या अंतर्गत सरकारचे कायदे आणि कृती लोकांना उघड होतात आणि सरकार पारदर्शक पद्धतीने कार्य करते.

लोकशाही एक जबाबदार, प्रतिसादशील आणि कायदेशीर सरकार कसे निर्माण करते?

- लोकशाही खालील प्रकारे एक जबाबदार, प्रतिसादशील आणि कायदेशीर सरकार निर्माण करते:-
  - लोकशाही सरकार लोकांप्रती जबाबदार असते. ते लोकांच्या मतांची, गरजांची आणि अपेक्षांची काळजी घेते.
  - लोकशाही सरकारमध्ये, लोकांना त्यांचे नेते निवडण्याचा आणि त्यांच्या नेत्यांवर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार असतो.
  - लोकशाही सरकारमध्ये, नागरिकांना निर्णय घेण्यामध्ये सहभागी होण्याचा आणि त्यांच्या नेत्यांवर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार असतो.
  - लोकशाही सरकारमध्ये, नागरिकांना निर्णय घेण्यामध्ये सहभागी होता येते. अशा प्रकारे लोकशाहीचा मूलभूत परिणाम म्हणजे ते नागरिकांना जबाबदार असलेले सरकार निर्माण करते.
  - लोकशाही कायदेशीर सरकार निर्माण करते कारण दर चार किंवा पाच वर्षांनी, लोकप्रतिनिधी गुप्त मतदानाद्वारे निवडले जातात. बहुसंख्य पक्ष संविधानानुसार काम करणारे सरकार बनवतो.

लोकशाही सरकार पारदर्शकता कशी सुनिश्चित करते:-

- लोकशाही सरकार निर्णय घेण्याचे नियम आणि प्रक्रियांवर आधारित असेल याची खात्री करते.
- ते प्रत्येक नागरिकाला प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे निर्णय घेण्यामध्ये सहभागी होण्याची परवानगी देतात.
- पुढील सार्वत्रिक निवडणुकीत सरकार बदलण्याचा त्यांना अधिकार असतो.
- ते लोकांना त्यांच्या प्रतिनिधींकडून उत्तरे मागण्याची आणि भ्रष्टाचाराची शक्यता कमी करण्याची शक्ती दर्शवतात. (diagram)

लोकशाहीचा व्यापक अर्थ

- लोकशाही हा सर्वोत्तम उपलब्ध शासनप्रकार मानला जातो.
- तथापि, त्याच्या व्यापक अर्थाने ती केवळ एक राजकीय संस्था नाही तर एक जीवनशैली आहे.
- ती आपल्या दैनंदिन जीवनाच्या कार्यपद्धतीत रुजलेली आहे जिथे निर्णय घेतले जातात ज्यामध्ये निर्णयांमुळे प्रभावित होणाऱ्या सर्व लोकांशी सल्लामसलत आणि संमती असते.
- हे कुटुंब, समुदाय किंवा अगदी सरकारला लागू होते.
- अशा प्रकारे ते आपल्याला सध्याची परिस्थिती आणि तिच्या कमकुवतपणाचे मूल्यांकन करण्यास सक्षम करते आणि सुधारणेकडे वाटचाल करण्यास प्रोत्साहित करते.

आर्थिक परिणाम - आर्थिक वाढ, विकास, गरिबी आणि असमानता कमी करणे हे लोकशाहीचे प्रमुख आर्थिक परिणाम आहेत.

लोकशाही आर्थिक असमानता आणि गरिबी कमी करते

- लोकशाहीमध्ये आर्थिक असमानता वाढत आहे. अल्पसंख्याक अतिश्रीमंतांना संपत्तीचा सिंहाचा वाटा मिळतो आणि समाजाच्या तळागाळातील लोकांना अवलंबून राहण्यासाठीची व्याप्ती खूप कमी असते आणि त्यांना अन्न, वस्त्र, घर, शिक्षण आणि आरोग्य यासारख्या त्यांच्या जीवनाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करणे खूप कठीण वाटते.
- लोकशाही पद्धतीने निवडून आलेली सरकारे गरिबी दूर करण्यासाठी विविध कल्याणकारी योजना बनवून गरिबीचा प्रश्न सोडवतात.
- लोकशाही केवळ कल्याणकारी योजनाच बनवत नाही तर सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या लोकांना नोकऱ्या, निवडणुका आणि शैक्षणिक संस्थांमध्ये आरक्षण देखील देते.

लोकशाही चार प्रकारे असमानता आणि गरिबी कमी करू शकते:-

- प्रत्येक नागरिकाला समान मतदानाचा अधिकार देऊन राजकीय समानता सुनिश्चित करते,
- ते गट सक्रियतेसाठी योग्य वातावरण प्रदान करते ज्यामुळे गरीब लोकांच्या चिंता व्यक्त करण्यासाठी समान संधी मिळते.
- ते समाजाच्या कोणत्याही वर्गाच्या गरजेनुसार आर्थिक लाभ हस्तांतरित करण्यासाठी पुनर्वितरण यंत्रणेला समर्थन देते.
- ते आर्थिक स्थितीच्या आधारावर भेदभाव न करता प्रत्येक नागरिकाच्या हक्कांचे संरक्षण करते ज्यामुळे सामाजिक समानता सुनिश्चित होते.

सामाजिक परिणाम

लोकशाहीचे सामाजिक परिणाम म्हणजे सामाजिक विविधतेला सामावून घेणे आणि नागरिकांना प्रतिष्ठा आणि स्वातंत्र्य प्रदान करणे.

लोकशाही सामाजिक विविधतेला सामावून घेते:-

- लोकशाही सहसा विविध सामाजिक गटांना सामावून घेण्याची प्रक्रिया विकसित करते. यामुळे सामाजिक तणाव स्फोटक किंवा हिंसक होण्याची शक्यता कमी होते.
- कोणताही समाज वेगवेगळ्या गटांमधील संघर्ष पूर्णपणे आणि कायमचे सोडवू शकत नाही. परंतु सामाजिक फरक, विभाजन आणि संघर्ष हाताळण्यासाठी लोकशाही सर्वोत्तम आहे.

लोकशाही खालील प्रकारे सामाजिक विविधतेला सामावून घेते:-

- लोकशाही स्पर्धात्मक दृष्टिकोन विकसित करते. लोकशाही सामाजिक वर्गांमध्ये स्पर्धा आयोजित करण्यासाठी एक प्रक्रिया विकसित करते. यामुळे संघर्ष आणि सामाजिक तणावाची शक्यता कमी होते.
- लोकशाही वाटाघाटी करण्यासाठी यंत्रणा विकसित करते: कोणताही समाज वेगवेगळ्या गटांमधील संघर्ष पूर्णपणे आणि कायमस्वरूपी सोडवू शकत नाही, परंतु आपण निश्चितच या फरकांचा आदर करायला शकू शकतो. हे परिणाम निर्माण करण्यासाठी लोकशाही सर्वात योग्य आहे.

नागरिकांची प्रतिष्ठा आणि स्वातंत्र्य

- व्यक्तीच्या सन्मान आणि स्वातंत्र्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी लोकशाही इतर कोणत्याही प्रकारच्या सरकारपेक्षा खूपच श्रेष्ठ आहे.
- प्रत्येक व्यक्तीला इतर व्यक्तींकडून आदर मिळवायचा असतो.
- कधीकधी व्यक्तींमध्ये संघर्ष निर्माण होतो कारण त्यांना वाटते की त्यांना योग्य आदर दिला जात नाही.
- आदर आणि स्वातंत्र्याची आवड ही लोकशाहीचा आधार आहे. जगभरातील लोकशाहींनी विविध प्रमाणात हे (आदर आणि स्वातंत्र्य) ओळखले आहे आणि साध्य केले आहे. परंतु सर्व व्यक्ती समान आहेत हे ओळखणे ही साधी बाब नाही.

महिलांची प्रतिष्ठा आणि स्वातंत्र्य:-

- महिलांच्या दीर्घ संघर्षामुळे आज काही संवेदनशीलता निर्माण झाली आहे की लोकशाही समाजासाठी महिलांचा आदर आणि समान वागणूक आवश्यक आहे.
- परंतु महिलांना नेहमीच आदराने वागवले जात नाही. एकदा आदर ओळखला गेला की,
- महिलांना त्यासाठी संघर्ष करणे सोपे होते.
- लोकशाही नसलेल्या व्यवस्थेत, वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठेच्या तत्वांना कधीकधी कायदेशीर शक्ती नसते.

वंचित गटांचा सन्मान आणि स्वातंत्र्य:-

- भारतातील लोकशाहीने वंचित आणि भेदभावग्रस्त जातींच्या समान दर्जा आणि समान संधीच्या दाव्यांना बळकटी दिली आहे.

- जाती-आधारित असमानता आणि अत्याचारांच्या घटना अजूनही आहेत, परंतु त्यांना नैतिक आणि कायदेशीर पाया नाही. ही मान्यता सामान्य नागरिकांना त्यांच्या लोकशाही अधिकारांची कदर करण्यास भाग पाडते.

लोकशाहीसमोरील आव्हाने

लोकशाहीची तीन मुख्य आव्हाने आहेत

१. **पायाभूत आव्हान** - यामध्ये विद्यमान गैर-लोकशाही राजवट पाडणे, लष्कराला सरकार नियंत्रित करण्यापासून दूर ठेवणे आणि एक सार्वभौम आणि कार्यात्मक राज्य स्थापन करणे समाविष्ट आहे.

२. **विस्ताराचे आव्हान** -

- यामध्ये सर्व प्रदेश, सामाजिक गट आणि संस्थांमध्ये लोकशाहीची मूलभूत तत्त्वे लागू करणे समाविष्ट आहे.
- स्थानिक सरकारला अधिक अधिकार देणे, संघराज्यांच्या सर्व घटकांना संघराज्यीय प्रिन्सिपल्सचा विस्तार करणे आणि महिला आणि अल्पसंख्याक गटांचा समावेश करणे.
- लोकशाही क्षेत्राबाहेर निर्णय घेण्याचे प्रमाण कमी होत चालले पाहिजे. भारतासह बहुतेक देशांना या आव्हानाचा सामना करावा लागत आहे.
- कमी-अधिक निर्णय लोकशाही क्षेत्राबाहेर राहिले पाहिजेत. भारतासह बहुतेक देशांना या आव्हानाचा सामना करावा लागतो.
- उदाहरण: - सौदी अरेबियामध्ये महिलांना सार्वजनिक कार्यक्रमांमध्ये भाग घेण्याची परवानगी नाही. म्यानमारमध्ये लष्करी राजवट आहे.

३. **लोकशाहीच्या सखोलतेचे आव्हान**

- लोकशाहीच्या सखोलतेचे आव्हान प्रत्येक लोकशाहीसमोर एक ना एक प्रकारे आहे.

हे आव्हान सुनिश्चित करते:-

- लोकशाही संस्था आणि तत्त्वांचे बळकटीकरण.
- लोकशाही निर्णयांमध्ये श्रीमंत आणि शक्तिशाली लोकांचा प्रभाव तपासणे.
- लोकशाही संस्थांद्वारे सामान्य वर्गाला सक्षम करणे.

हुकूमशाही म्हणजे काय?

निरपेक्ष राजवटीचा एक निरंकुश प्रकार ज्याद्वारे नेतृत्व कायदा, संविधान किंवा इतर सामाजिक आणि राजकीय घटकांद्वारे अनिर्बंध असते.

लोकशाहीच्या निकालांचे आपण कसे मूल्यांकन करतो?

लोकशाहीचे अपेक्षित आणि प्रत्यक्ष परिणाम सरकारची गुणवत्ता, आर्थिक कल्याण, असमानता, सामाजिक फरक, स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठा यावरून मूल्यांकन केले जाऊ शकतात.

राजकीय सुधारणा

सर्वसाधारणपणे लोकशाहीसमोरील विविध आव्हानांवर मात करण्यासाठी येणाऱ्या सर्व सूचना किंवा प्रस्तावांना 'लोकशाही सुधारणा' किंवा 'राजकीय सुधारणा' असे म्हणतात.

भारतातील राजकीय सुधारणा

- कायद्याची महत्त्वाची भूमिका आहे.
- राजकीय कार्यकर्त्यांना चांगल्या गोष्टी करण्यासाठी प्रोत्साहन देणारे कायदे काम करण्याची अधिक शक्यता असते.
- सर्वोत्तम कायदे असे असतात जे लोकांना लोकशाही सुधारणा करण्यास सक्षम करतात.
- लोकशाही सुधारणा प्रामुख्याने राजकीय व्यवहारातून आणल्या पाहिजेत.

लोकशाहीसमोरील आव्हाने खालील प्रकारे राजकीय सुधारणांच्या शक्यतेशी जोडलेली आहेत:-

- कायद्यात काळजीपूर्वक आखलेले बदल चुकीच्या राजकीय पद्धतींना परावृत्त करण्यास मदत करू शकतात.
- लोकशाही सुधारणा राजकीय पक्षांचे कार्यकर्ते, चळवळी आणि राजकीयदृष्ट्या जागरूक नागरिकांनी करायच्या आहेत.
- सामान्य नागरिकांनी राजकीय घडामोडींमध्ये सहभागी व्हावे.
- लोकशाही चळवळी, नागरिक संघटना आणि माध्यमे लोकशाही स्थापित करण्यात आणि अशा प्रकारे राजकारणात सुधारणा करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात.
- माहिती अधिकारासारखे नागरिकांना सक्षम करणारे कायदे सुलभ केले पाहिजेत जेणेकरून पक्ष, त्यांचे कार्य आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे लोकशाहीमध्ये वेळोवेळी सुधारणा करता येतील.

भारतातील राजकीय सुधारणांसाठी मार्ग आणि साधने तयार करताना लक्षात ठेवावयाच्या मार्गदर्शक तत्त्वे:-

- कायद्यात काळजीपूर्वक केलेले बदल चुकीच्या राजकीय पद्धतींना परावृत्त करण्यास आणि चांगल्या पद्धतींना प्रोत्साहन देण्यास मदत करू शकतात. त्याच वेळी, कायदेशीर घटनात्मक बदल स्वतः लोकशाहीसमोरील आव्हानांवर मात करू शकत नाहीत. ते राजकीय कार्यकर्ते, पक्षांच्या चळवळी आणि राजकीयदृष्ट्या जागरूक लोकांनी करावेत.
- कायदेशीर बदल कधीकधी प्रतिकूल असू शकतात. सामान्यतः एखाद्या गोष्टीवर बंदी घालण्याचा प्रयत्न करणारे कायदे फारसे यशस्वी होत नाहीत. उलट राजकीय कलाकारांना चांगल्या गोष्टी करण्यासाठी प्रोत्साहन देणारे कायदे काम करण्याची अधिक शक्यता असते, उदाहरणार्थ, माहिती अधिकार, लोकांना लोकशाहीचे पहारेकरी म्हणून काम करण्यास सक्षम करते.
- राजकीय सुधारणांचे लक्ष लोकशाही पद्धती मजबूत करण्याच्या मार्गावर असले पाहिजे.
- कोणताही प्रस्ताव किंवा राजकीय सुधारणा केवळ चांगला उपाय कोणता आहे याचाच विचार करत नाही तर तो कोण अंमलात आणेल आणि लोकशाही चळवळी, नागरिक संघटना आणि माध्यमांवर अवलंबून असलेले उपाय कसे यशस्वी होतील याचा देखील विचार केला पाहिजे.

भारतीय लोकशाहीवर सामाजिक-आर्थिक असमानतेचा प्रभाव:-

- सामान्य लोकांमध्ये अनास्था म्हणजे कमी सहभाग.
- श्रीमंत लोक आणि औद्योगिक घराण्यांचे सरकारवरील नियंत्रण.
- श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी वाढवणे.
- वर्गहिताला चालना देणे.
- गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील अशांतता तणाव निर्माण करते.

कायदेशीर घटनात्मक बदल स्वतः लोकशाहीसमोरील आव्हानांवर मात करू शकत नाहीत. 'समर्थन द्या:-

- कायदेशीर-संवैधानिक बदल स्वतः लोकशाहीसमोरील आव्हानांवर मात करू शकत नाहीत. हे विधान खालील युक्तिवादांसह स्पष्ट केले जाऊ शकते:
  - लोकशाही सुधारणा प्रामुख्याने राजकीय उपक्रम, राजकीय पक्ष, चळवळ गट आणि राजकीयदृष्ट्या जागरूक नागरिकांनी केल्या पाहिजेत.
- कोणताही कायदेशीर बदल राजकारणाचे सकारात्मक परिणाम निर्माण करतो. परंतु कधीकधी त्याचा परिणाम प्रतिकूल असू शकतो. उदाहरणार्थ अनेक राज्यांनी अशा लोकांना निवडणूक लढवण्यास बंदी घातली आहे ज्यांना
- दोनपेक्षा जास्त मुले आहेत. यामुळे अनेक गरीब आणि महिलांना लोकशाही संधी नाकारण्यात आली आहे, जरी तो हेतू नव्हता.
  - एखाद्या गोष्टीवर बंदी घालण्याचा प्रयत्न करणारे कायदे नेहमीच यशस्वी होणे आवश्यक नाही.
  - राजकारण्यांना पुढाकार देणारे कायदे टिकून राहण्याच्या अधिक शक्यता असतात.
  - लोकांना सक्षम करणारे आणि लोकशाही सुधारणा राबवणारे कायदे सर्वोत्तम आहेत. उदाहरणार्थ माहिती अधिकार कायदा.
  - मोठ्या प्रमाणावर, ते भ्रष्टाचार मुक्त समाज सुरू करेल.

संवैधानिक रचना

पार्श्वभूमी- नागरिक आणि सरकारला काही मूलभूत नियमांचे पालन करावे लागते. अशा सर्व नियमांना एकत्रितपणे संविधान म्हणतात. देशाचा सर्वोच्च कायदा म्हणून, संविधान नागरिकांचे हक्क, सरकारचे अधिकार आणि सरकारने कसे कार्य करावे हे ठरवते.

दक्षिण आफ्रिकेची लोकशाही संविधानाची कहाणी

वर्णभेद म्हणजे काय?

वर्णभेद हे दक्षिण आफ्रिकेतील एकमेव वांशिक भेदभावाच्या व्यवस्थेचे नाव होते. वर्णभेदाच्या व्यवस्थेने लोकांना विभागले आणि त्यांच्या त्वचेच्या रंगाच्या आधारावर त्यांना लेबल/ नामांतरीत केले.

दक्षिण आफ्रिकेतील वर्णभेद

- १७ व्या आणि १८ व्या शतकात काळ्या आणि गोऱ्या मूळ रहिवाशांनी, युरोपमधील व्यापारी कंपन्यांनी शस्त्रास्त्रे आणि बळाच्या जोरावर दक्षिण आफ्रिकेवर कब्जा केला.
- मोठ्या संख्येने गोरे लोक दक्षिण आफ्रिकेत स्थायिक झाले आणि स्थानिक शासक बनले.
- गोऱ्या लोकांच्या या वसाहतीमुळे, वर्णभेदाच्या व्यवस्थेने लोकांना त्यांच्या त्वचेच्या रंगाच्या आधारावर विभागले.

वर्णभेद धोरणाखाली काळ्या लोकांना बंदी

- गोरे नसलेल्यांना मतदानाचा अधिकार नव्हता आणि त्यांना गोऱ्या भागात राहण्याची परवानगी नव्हती.
- ट्रेन, बस, टॅक्सी, हॉटेल, रुग्णालये, शाळा, महाविद्यालये, ग्रंथालये, सिनेमा हॉल, थिएटर, समुद्रकिनारे, स्विमिंग पूल, सार्वजनिक शौचालये इत्यादी सर्व गोऱ्या आणि काळ्या लोकांसाठी वेगळे होते. याला पृथक्करण म्हणून ओळखले जात असे.

दक्षिण आफ्रिकेतील लोकशाही संविधान

- स्वातंत्र्यासाठी दीर्घ संघर्षानंतर, दक्षिण आफ्रिका स्वतंत्र झाला आणि त्याला लोकशाही संविधान मिळाले.
- नेल्सन मंडेला यांनी केवळ स्वातंत्र्यासाठीच नव्हे तर काळ्या आणि गोऱ्या लोकांच्या हक्क आणि समानतेसाठी देखील लढा दिला.
- वर्णभेदाच्या राजवटीला विरोध करण्याचे धाडस केल्याबद्दल १९६४ मध्ये इतर सात नेत्यांसह त्यांना जन्मठेपेची शिक्षा सुनावण्यात आली.
- त्यांनी पुढील २८ वर्षे दक्षिण आफ्रिकेतील सर्वात भयानक तुरुंगात, रॉबेन बेटावर घालवली.

राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना -

१९५० पासून, काळ्या रंगाचे आणि भारतीयांनी वर्णभेदाविरुद्ध लढा दिला.

- त्यांनी निषेध मोर्चे आणि संप सुरू केले. आफ्रिकन नॅशनल काँग्रेस (ANC) ने या चळवळीचे नेतृत्व केले.
- अनेक कामगार संघटना, कम्युनिस्ट पक्ष आणि संवेदनशील गोरे वर्णभेदाला विरोध करण्यासाठी ANC मध्ये सामील झाले.
- निषेध आणि संघर्ष वाढत असताना, गोऱ्या राज्यकर्त्यांना हे जाणवले की ते काळ्या लोकांच्या स्वातंत्र्यांवर मर्यादा घालून काळ्या लोकांना त्यांच्या राजवटीत ठेवू शकत नाहीत.
- २८ वर्षे तुरुंगात घालवल्यानंतर, नेल्सन मंडेला कैदेतून मुक्त झाले.
- अखेर २६ एप्रिल १९९४ च्या मध्यरात्री, दक्षिण आफ्रिका प्रजासत्ताकाचे नवीन लोकशाही राज्य उदयास आले.
- बहु-वांशिक सरकार स्थापनेचा मार्ग मोकळा करणारा वर्णभेद सरकारचा अंत झाला.

- मंडेला दक्षिण आफ्रिकेचे पहिले कृष्णवर्णीय राष्ट्रपती बनले.
- कृष्णवर्णीय नेत्यांनी कृष्णवर्णीयांना त्यांच्या क्रूर वागणुकीबद्दल क्षमा करण्याचे आवाहन केले आणि दोन वर्षांच्या वादविवाद आणि चर्चेनंतर, कृष्णवर्णीय आणि गोऱ्यांनी एकत्र बसून जगातील सर्वोत्तम संविधानांपैकी एक बनवले.
- आता, दक्षिण आफ्रिकेला लोकशाही देश म्हणून पाहिले जाते.

नेल्सन मंडेला

- नेल्सन मंडेला हे आफ्रिकन नॅशनल काँग्रेसच्या सर्वात सक्षम, कार्यक्षम आणि दूरदर्शी नेत्यांपैकी एक होते.
- त्यांच्या नेतृत्वाखालीच वर्णभेदाविरुद्धचा संघर्षाने कळस गाठला. वर्णभेदाविरुद्धच्या चळवळीत सहभागी झाल्यामुळे त्यांना १९६४ मध्ये जन्मठेपेची शिक्षा सुनावण्यात आली. त्यांनी पुढील २८ वर्षे तुरुंगात घालवली. १९९४ मध्ये ते दक्षिण आफ्रिकेचे राष्ट्रपती म्हणून निवडून आले. नेल्सन मंडेला यांनी 'लॉग वॉक टू फ्रीडम' नावाचे आत्मचरित्र लिहिले.

केस स्टडी: अमेरिकेतील नागरी हक्क चळवळी

- त्याचा उद्देश आफ्रो-अमेरिकन लोकांविरुद्ध वंश-आधारित भेदभाव दूर करणे हा होता.
- नागरी हक्क चळवळ ही १९५० च्या मध्यापासून ते १९६० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आफ्रिकन अमेरिकन लोकांनी गोऱ्या लोकांसारखेच नागरी हक्क मिळवण्यासाठी केलेली लढाई होती, ज्यामध्ये रोजगार, गृहनिर्माण आणि शिक्षणात समान संधी, तसेच मतदानाचा अधिकार, सार्वजनिक सुविधांमध्ये समान प्रवेशाचा अधिकार आणि वांशिक भेदभावापासून मुक्त राहण्याचा अधिकार यांचा समावेश होता.
- १९६८ मध्ये मेक्सिको ऑलिंपिकमध्ये निषेध करणाऱ्या दोन अमेरिकन खेळाडूंच्या घटना-
  - १९६८ च्या ऑलिंपिकमध्ये, स्मिथ आणि कार्लेस यांनी अनुक्रमे सुवर्ण आणि कांस्य पदके जिंकली. त्यांना काळे मोजे घालून आणि बूट न घालता, काळ्या गरिबीचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी पदके मिळाली.
- या हावभावाने, त्यांनी अमेरिकेतील वांशिक भेदभावाकडे आंतरराष्ट्रीय लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला.
  - स्मिथने काळ्या/ कृष्णवर्णीय अभिमानाचे प्रतीक म्हणून गळ्यात काळा स्कार्फ घातला होता आणि कार्लोसने मारल्या गेलेल्या काळ्या लोकांच्या स्मरणार्थ मणीची दोरी घातली होती.

काळ्या/ कृष्णवर्णीय गटांच्या चळवळी

काळ्या/ कृष्णवर्णीय चळवळी १९६६ मध्ये उदयास आल्या आणि १९७५ पर्यंत चालल्या, जी एक अधिक आक्रमक वंशवादविरोधी चळवळ होती, जी

अमेरिकेत वंशवाद संपवण्यासाठी आवश्यक असल्यास हिंसाचाराचाही पुरस्कार करत होती.

समकालीन जगातील लोकशाही

पार्श्वभूमी- लोकशाहीसाठी संघर्ष हा अनेक देशांसाठी नवीन नाही. लोकशाहीचा विस्तार सुरळीत आणि सरळ राहिलेला नाही. वेगवेगळ्या देशांमध्ये अनेक चढ-उतार आले. तो अजूनही अस्थिर आणि अनिश्चित कामगिरी आहे.

लोकशाहीचे जागतिक उदाहरण पाहूया

चिलीमधील लोकशाहीची कहाणी

- साल्वाडोर अलेंडे यांनी चिलीमध्ये समाजवादी पक्षाचे नेतृत्व केले.
- १९७० मध्ये पक्षाने निवडणूक जिंकली. अध्यक्ष झाल्यानंतर अलेंडे यांनी गरीब आणि कामगार वर्गासाठी अनेक निर्णय घेतले.
- त्यांनी शिक्षण व्यवस्थेत अनेक सुधारणा आणल्या. मुलांना मोफत दूध दिले जात होते आणि भूमिहीन लोकांना जमीन दिली जात होती.
- परंतु त्यांच्या कल्याणकारी धोरणांवर जिमीदार, श्रीमंत आणि चर्च यांनी टीका केली. ११ सप्टेंबर १९७३ रोजी त्यांना लष्करी उठावासाठी आपले अधिकार सोडण्यास भाग पाडले गेले, ज्याला त्यांनी नकार दिला.
- लष्करी उठावाने राष्ट्रपतींच्या घराला वेढा घातला आणि हल्ला केला. लष्करी हल्ल्यात त्यांचा मृत्यू झाला.
- जनरल पिनेशेट हुकूमशाहा बनले आणि १७ वर्षे राज्य केले. या काळात लोकशाहीचे समर्थक आणि लष्करी अधिकाऱ्यांना मृत्युदंडाची शिक्षा सुनावण्यात आली. जनरल अल्बर्ट बॅचलेट, एअर मार्शल हे देखील त्यांच्यामध्ये होते. त्यांच्या पत्नी आणि मुलीला तुरुंगात पाठवण्यात आले आणि छळ करण्यात आला.
- पिनेशेटची लष्करी हुकूमशाही १९८८ मध्ये संपली जेव्हा त्यांनी जनमत चाचणी घेण्याचा निर्णय घेतला. त्यांना खात्री होती की जनता पक्षात येईल पण चिलीतील लोक लोकशाही परंपरा विसरले नव्हते.
- हळूहळू आणि अलवारपणे हुकूमशाहीचा अंत झाला. अल्बर्ट बॅचलेटची मुलगी, मिशेल बॅचलेट जानेवारी २००६ मध्ये चिलीची राष्ट्रपती झाली.

पोलंडमधील लोकशाहीची कहाणी

- पोलंडमधील लोकशाही नवीनच आहे आणि तिसऱ्या लाटेची घटना आहे. पोलिश युनायटेड वर्कर्स पार्टी व्यतिरिक्त इतर कोणताही पक्ष पोलंडवर राज्य करत नव्हता कारण त्यांना तसे करण्याची परवानगी नव्हती.
- देशाच्या राजकीय व्यवस्थेत इतर कोणताही पक्ष भाग घेऊ शकत नव्हता. रोजगार दर वाईट होता. पोलंडमधील सरकारला सोव्हिएत युनियन (यूएसएसआर) या विशाल आणि शक्तिशाली कम्युनिस्ट राज्याच्या सरकारचे समर्थन आणि नियंत्रण होते.

- १४ ऑगस्ट १९८० रोजी म्दान्स्क शहरातील लेनिन शिपयार्डमधील कामगारांनी संप पुकारला.
- चळवळ इतकी तीव्र झाली की त्यांनी लेक वालेसा (नेता) यांच्या मागण्या मान्य केल्या ज्यामुळे एप्रिल १९८९ मध्ये मुक्त निवडणुकांसाठी एक करार झाला.
- एकता पक्षाने सिनेटच्या सर्व १०० जागांवर निवडणूक लढवली आणि त्यापैकी ९९ जागा जिंकल्या.
- ऑक्टोबर १९९० मध्ये, पोलंडमध्ये पहिल्या राष्ट्रपती पदाच्या निवडणुका झाल्या ज्यामध्ये एकापेक्षा जास्त पक्ष निवडणूक लढवू शकत होते. वालेसा पोलंडचे अध्यक्ष म्हणून निवडले गेले.

सामाजिक फरक म्हणजे काय?

सामाजिक फरक म्हणजे जन्माच्या अपघातावर किंवा वैयक्तिक निवडींवर आधारित सामाजिक ओळख.

सामाजिक विभाग:- ते वर्ग, वंश, लिंग आणि भौगोलिक स्थान यासारख्या श्रेणी आहेत ज्या जीवनशैली आणि अनुभवातील फरक दर्शवितात.

सामाजिक फरकांच्या उत्पत्तीची कारणे

१. जन्माच्या अपघातावर आधारित

- सामान्यतः, आपण एकाच समुदायाशी संबंधित राहणे निवडत नाही. आपण त्यात जन्माला आलो आहोत म्हणूनच आपण त्यात सामील आहोत.
- आपल्या दैनंदिन जीवनात जन्माच्या अपघातावर आधारित सामाजिक फरक आपण सर्व अनुभवतो.

२. आपल्या निवडींवर आधारित

- काही फरक आपल्या निवडींवर आधारित असतात. उदाहरणार्थ, धर्म, व्यवसाय, खेळ इ.
- काही लोक नास्तिक असतात. ते देवावर किंवा कोणत्याही धर्मावर विश्वास ठेवत नाहीत.
- काही लोक विशिष्ट धर्माचे पालन करण्याचा निर्णय घेतात. आपल्यापैकी बहुतेकजण कोणता व्यवसाय करायचा हे निवडतात.

३. आर्थिक स्थितीवर आधारित

- आर्थिक स्थिती देखील सामाजिक फरकांसाठी जबाबदार असू शकते.
- एकाच समुदायाचे किंवा धर्माचे श्रीमंत आणि गरीब लोक अनेकदा एकमेकांशी जवळचे संबंध ठेवत नाहीत कारण त्यांना वाटते की ते खूप वेगळे आहेत.

ओव्हरलॅपिंग/सामावितता म्हणजे काय?

जेव्हा काही सामाजिक फरक इतर फरकांशी ओव्हरलॅप/सामावित होतो तेव्हा सामाजिक विभाजन होते. ओव्हरलॅपिंगमुळे सामाजिक फरक खोलवर सामाजिक विभाजन आणि तणाव निर्माण होण्याची शक्यता निर्माण होते.

क्रॉस कटिंग/ एक तीक्ष्ण विभागणी म्हणजे काय?

जेव्हा एका क्लीवेजवरील गट दुसऱ्या क्लीवेजवरील गटांमध्ये ओव्हरलॅप होतात तेव्हा ते अस्तित्वात असते. 'क्लीव्हेज' मध्ये समाजातील वांशिक, राजकीय, धार्मिक विभाजने यासारख्या गोष्टींचा समावेश होतो.

उदाहरण: विविध धार्मिक आणि राजकीय संलग्नता असलेल्या देशात, लोक वेगवेगळ्या राजकीय विचारांच्या लोकांसोबत धार्मिक पार्श्वभूमी सामायिक करू शकतात, ज्यामुळे एक परस्परविरोधी गतिमानता निर्माण होते. (diagram)

एकरूप समाज म्हणजे काय?

एकरूप समाज म्हणजे अशा समाजाचा प्रकार ज्यामध्ये समान प्रकारचे लोक असतात, विशेषतः जिथे कोणतेही महत्त्वपूर्ण वांशिक फरक नसतात.

सामाजिक विभाजनाचे राजकारण

- सामाजिक विभाजनांमुळे राजकीय विभाजन होते ज्यामुळे संघर्ष आणि हिंसाचार होतो.
- मतदानाच्या वर्तनावर सामाजिक विभाजनाचा परिणाम होतो.

सामाजिक विभाजनाचा राजकारणावर कसा परिणाम होतो?

- राजकारणात एखाद्या व्यक्तीचे किंवा पक्षाचे यश हे जनतेमधील त्याच्या पाठिंब्यावर आणि प्रभावावर अवलंबून असते.
- यामुळे विविध व्यक्ती आणि पक्षांमध्ये लोकप्रियता मिळविण्यासाठी स्पर्धा निर्माण होते आणि जर ते काही विद्यमान सामाजिक विभाजनांचा फायदा घेऊन स्पर्धा करण्याचा प्रयत्न करतात ज्यामुळे सामाजिक विभाजन राजकीय विभाजनात बदलते.
- यामुळे सामाजिक आणि राजकीय समुदायांमध्ये संघर्ष आणि हिंसाचार देखील होऊ शकतो.

सामाजिक विभाजनाच्या राजकारणाचे परिणाम निश्चित करणारे घटक-

सामाजिक विभाजनाच्या राजकारणाचे परिणाम निश्चित करणारे तीन घटक:

अ. लोक त्यांच्या ओळखी कशा समजतात:

- जर लोक त्यांच्या ओळखी एकल आणि अनन्य शब्दात पाहतात, तर ते स्वीकारणे खूप कठीण होते.
- जर लोकांना त्यांच्या ओळखी अनेक आहेत आणि त्या राष्ट्रीय ओळखीला पूरक आहेत हे दिसले तर ते खूप सोपे आहे. यामुळे त्यांना एकत्र राहण्यास मदत होते.
- एक भारतीय स्वतःला भारतीय समजतो आणि विशिष्ट राज्य किंवा भाषिक गटाचा किंवा धार्मिक समुदायाचा आहे असे समजतो.

ब. राजकीय नेते कोणत्याही समितीची मागणी कशी करतात यावर अवलंबून असते :-

- कोणत्याही समुदायाच्या मागण्या मान्य करणे सोपे आहे.
- ज्या मागण्या संवैधानिक चौकटीत आहेत आणि दुसऱ्या समुदायाच्या संबंधांवर अवलंबून नाहीत अशा मागण्या मान्य करणे सोपे आहे.
- उदाहरण: - फक्त 'सिंहला'ची मागणी श्रीलंकेतील तमिळ समुदायाच्या हिताच्या आणि ओळखीच्या किंमतीवर होती.

क. वेगवेगळ्या गटांच्या मागण्यांवर शासन कशी प्रतिक्रिया देते यावर अवलंबून असते :-

- जर राज्यकर्ते सत्ता सामायिक करण्यास आणि अल्पसंख्याक समुदायाच्या वाजवी मागण्या मान्य करण्यास तयार असतील, तर सामाजिक विभाजन देशासाठी कमी धोकादायक बनते.
- परंतु जर त्यांनी राष्ट्रीय एकतेच्या नावाखाली अशी मागणी दाबण्याचा प्रयत्न केला तर अंतिम परिणाम बहुतेकदा उलट असतो.
- जबरदस्तीने एकात्मतेचे असे प्रयत्न अनेकदा विघटनाचे बीज पेरतात.

जगभरात लोकशाहीचा बदलता नकाशा

- १९०० मध्ये जगात फार कमी लोकशाही देश होते. अमेरिका, फ्रान्स, इंग्लंड इत्यादी देश.
- १९५० मध्ये, अनेक आशियाई देशांनी वसाहतवादापासून स्वातंत्र्य मिळवले आणि लोकशाहीचा पर्याय निवडला. भारत, पाकिस्तान, श्रीलंका, म्यानमार इत्यादी देशांनी.
- १९७५ मध्ये, जगात अधिक देशांनी लोकशाहीचा पर्याय निवडला. तथापि, अनेक देशांमध्ये हुकूमशहांनी लोकशाही सरकार उलथवून टाकले.
- २००० पर्यंत, जगातील अर्ध्याहून अधिक देशांनी लोकशाहीचे अनुसरण केले. सोव्हिएत युनियनचे विघटन आणि इतर लोकशाही देशांच्या पाठिंब्याने लोकशाहीचा मार्ग मोकळा झाला.

प्रमुख निरीक्षणे

- विसाव्या शतकात लोकशाहीचा विस्तार झाला.
- लोकशाही जगाच्या सर्व भागात समान रीतीने पसरली नाही. ती प्रथम काही प्रदेशांमध्ये स्थापित झाली आणि नंतर इतर प्रदेशांमध्ये पसरली.
- आज बहुतेक देश लोकशाहीवादी असले तरी, जगातील काही मोठे भाग अजूनही लोकशाहीवादी नाहीत.

लोकशाहीच्या विस्तारातील टप्पे

१. सुरुवात

- १७८९ च्या फ्रेंच क्रांतीने फ्रान्समध्ये सुरक्षित आणि स्थिर लोकशाही स्थापन केली नाही. तथापि, त्यामुळे संपूर्ण युरोपमध्ये लोकशाहीसाठी अनेक संघर्षांना प्रेरणा मिळाली.

- अठराव्या आणि एकोणिसाव्या शतकात, राजकीय घटनांच्या मालिकेने राजेशाही आणि सरंजामदारांची शक्ती कमी केली.
- १७७६ मध्ये, उत्तर अमेरिकेतील ब्रिटिश वसाहतींनी स्वतःला स्वतंत्र घोषित केले आणि एकत्र येऊन युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिकाची स्थापना केली. त्यांनी १७८७ मध्ये लोकशाही संविधान स्वीकारले परंतु मतदानाचा अधिकार फार कमी पुरुषांपुरता मर्यादित होता.
- लोकशाहीसाठी संघर्ष करणाऱ्या राष्ट्रांला सर्व प्रौढांना - पुरुष असो वा महिला, श्रीमंत असो वा गरीब, गोरे असो वा काळे - 'सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार' किंवा 'सार्वत्रिक मताधिकार' असे सार्वत्रिकपणे दिलेला मतदानाचा अधिकार हवा होता.
- युरोप, उत्तर अमेरिका आणि लॅटिन अमेरिकेत सुरुवातीच्या लोकशाही स्थापन झाल्या.

२. वसाहतवादाचा अंत

- जगभरात लोकशाहीच्या विस्तारात हा एक महत्त्वाचा मध्यस्थ टप्पा होता.
- २० व्या शतकाच्या मध्याभोवती, आशिया आणि आफ्रिकेत पसरलेल्या विविध युरोपीय वसाहतींना स्वातंत्र्य मिळू लागले आणि त्यापैकी बहुतेकांनी ताबडतोब लोकशाहीला शासनाचा एक प्रकार म्हणून स्वीकारले.
- तथापि, त्यापैकी मोठ्या संख्येने लोकशाही शासन मजबूत करू शकले नाहीत आणि हुकूमशाही नियंत्रण किंवा लष्करी उठावाला बळी पडले.

३. अलीकडील टप्पा

- या टप्प्यात जगभरात लोकशाहीसाठी नवीन जोर देण्यात आला.
- १९८० नंतर अनेक लॅटिन अमेरिकन देशांमध्ये लोकशाहीचे पुनरुज्जीवन झाले आणि सोव्हिएत युनियनच्या पतनानंतर पूर्व युरोपमधील पूर्वीच्या कम्युनिस्ट हुकूमशाहीमध्ये लोकशाही राज्यांचा उदय झाला.
- जरी एकंदरीत, जगभरात लोकशाही सरकारकडे अधिकाधिक वाटचाल करण्याचा एक स्पष्ट ट्रेंड दिसून येत असला तरी, म्यानमार, चीन, क्युबा आणि उत्तर कोरिया सारखे काही देश अजूनही आहेत जे त्यांच्या लोकांना लोकशाही अधिकार देत नाहीत.

जागतिक पातळीवर लोकशाही

आंतरराष्ट्रीय संघटना-

- जगातील कोणतेही सरकार जगातील सर्व लोकांना लागू होणारा कोणताही कायदा करू शकत नाही. परंतु जगात अशा अनेक संस्था आहेत ज्या अंशतः अशा सरकारची कामे करतात.
- या संघटना देशांना आणि नागरिकांना सरकार ज्या पद्धतीने करू शकते त्या पद्धतीने आज्ञा देऊ शकत नाहीत, परंतु ते असे नियम बनवतात जे सरकार काय करू शकते यावर मर्यादा घालतात.

विविध आंतरराष्ट्रीय संघटना आहेत:-

१. संयुक्त राष्ट्र (संयुक्त राष्ट्र)

आंतरराष्ट्रीय कायदा, सुरक्षा, आर्थिक विकास आणि सामाजिक समतेमध्ये सहकार्य करण्यास मदत करण्यासाठी ही जगातील राष्ट्रांची जागतिक संघटना आहे. संयुक्त राष्ट्रांचे सरचिटणीस हे त्याचे मुख्य प्रशासकीय अधिकारी आहेत.

२. संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद

ही संयुक्त राष्ट्रांची एक संस्था आहे, जी देशांमध्ये शांतता आणि सुरक्षितता राखण्यासाठी जबाबदार आहे. ती आंतरराष्ट्रीय सैन्य एकत्र करू शकते आणि चुकीच्या व्यक्तीविरुद्ध कारवाई करू शकते.

३. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) आणि जागतिक बँक

जे काम आर्थिक मदतीचे आहे, म्हणून मुळात, जेव्हा सरकारांना गरज असते तेव्हा ते त्यांना पैसे उधार देते. कर्ज देण्यापूर्वी, ते संबंधित सरकारला त्यांचे सर्व खाते दाखवण्यास सांगतात आणि त्यांच्या आर्थिक धोरणात बदल करण्यास निर्देशित करतात.

जागतिक संस्था लोकशाहीवादी आहेत का?

जागतिक पातळीवर अशा अनेक संस्था आहेत ज्या जागतिक सरकार जी काही कार्ये करते ती करतात. परंतु आपल्याला हे जाणून घेणे आवश्यक आहे की या संघटना किती लोकशाहीवादी आहेत.

१. संयुक्त राष्ट्रांचे प्रकरण

- संयुक्त राष्ट्रांच्या १९३ सदस्य राष्ट्रांपैकी प्रत्येकाला (१ सप्टेंबर २०१२ रोजी) संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेत एक मत आहे.
- महासभा ही संसदेसारखी आहे जिथे सर्व चर्चा होते.
- सदस्य देशांच्या प्रतिनिधींमधून निवडलेल्या अध्यक्षीयच्या अध्यक्षतेखाली नियमित वार्षिक सत्रांमध्ये ती भेटते.
- परंतु वेगवेगळ्या देशांमधील संघर्षात काय कारवाई करावी याबद्दल महासभा कोणताही निर्णय घेऊ शकत नाही.
- संयुक्त राष्ट्रांची पंधरा सदस्यीय सुरक्षा परिषद असे महत्त्वपूर्ण निर्णय घेते. परिषदेत
- पाच स्थायी सदस्य आहेत - अमेरिका, रशिया, ब्रिटन, फ्रान्स आणि चीन आणि दहा इतर सदस्य दोन वर्षांसाठी महासभेद्वारे निवडले जातात.
- खरी सत्ता पाच स्थायी सदस्यांकडे असते.
- प्रत्येक स्थायी सदस्याला व्हेटो पॉवर असतो. याचा अर्थ असा की जर कोणताही स्थायी सदस्य त्या निर्णयाला नकार देतो तर परिषद निर्णय घेऊ शकत नाही.
- या प्रणालीमुळे अधिकाधिक लोक आणि देश संयुक्त राष्ट्रांना अधिक लोकशाही बनवण्याची मागणी करत आहेत.
- स्थायी सदस्य, विशेषतः अमेरिका, संयुक्त राष्ट्रांच्या देखभालीसाठी आवश्यक असलेल्या बहुतेक पैशांचे योगदान देतात.

2. IMF चे प्रकरण

- आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) हा जगातील कोणत्याही देशासाठी सर्वात मोठ्या सावकारांपैकी एक आहे.
- त्याच्या 188 सदस्य राष्ट्रांना (1 सप्टेंबर 2012 रोजी) समान मतदानाचा अधिकार नाही.
- प्रत्येक देशाच्या मताचे वजन त्यांनी IMF ला किती पैसे दिले आहेत यावरून केले जाते.
- IMF मधील ५२% पेक्षा जास्त मतदानाची शक्ती फक्त दहा देशांच्या हातात आहे (अमेरिका, जपान, जर्मनी, फ्रान्स, ब्रिटन, चीन, इटली, सौदी अरेबिया, कॅनडा आणि रशिया).
- उर्वरित १७८ देशांना या आंतरराष्ट्रीय संस्था निर्णय कसे घेतात याबद्दल फारच कमी मत आहे.

३. जागतिक बँकेचे प्रकरण

- जागतिक बँकेतही अशाच प्रकारची मतदान प्रणाली आहे.
- जागतिक बँकेचे अध्यक्ष नेहमीच अमेरिकेचे नागरिक राहिले आहेत, जे पारंपारिकपणे अमेरिकन सरकारच्या लोकशाही प्रमोशनच्या ट्रेझरी सेक्रेटरी (अर्थमंत्री) द्वारे नामांकित केले जातात
- इराक हा पश्चिम आशियातील एक देश आहे जो १९३२ मध्ये ब्रिटिश राजवटीपासून स्वतंत्र झाला. तीन दशकांनंतर लष्करी अधिकाऱ्यांनी अनेक सत्तापालट केले.
- १९६८ पासून, त्यावर अरब समाजवादी बाध पक्षाचे राज्य होते ज्यांचे नेते सद्दाम हुसेन यांनी १९६८ च्या सत्तापालटात महत्त्वाची भूमिका बजावली ज्यामुळे पक्ष सत्तेवर आला.
- या सरकारने पारंपारिक इस्लामिक कायदा रद्द केला आणि महिलांना मतदानाचा अधिकार आणि इतर पश्चिम आशियाई देशांमध्ये न दिलेले अनेक स्वातंत्र्य दिले.
- १९७९ मध्ये इराकचे राष्ट्राध्यक्ष झाल्यानंतर, सद्दामने एक हुकूमशाही सरकार चालवले आणि त्याच्या राजवटीला कोणताही विरोध किंवा विरोध दडपला.
- अमेरिका आणि ब्रिटनसारख्या त्याच्या मित्र राष्ट्रांनी आरोप केला की इराककडे गुप्त अण्वस्त्रे आणि इतर 'सामूहिक विनाशकारी शस्त्रे' आहेत जी जगासाठी एक मोठा धोका निर्माण करतात.
- परंतु जेव्हा संयुक्त राष्ट्र संघाची एक टीम अशा शस्त्रांचा शोध घेण्यासाठी इराकमध्ये गेली तेव्हा त्यांना कोणतीही शस्त्रे सापडली नाहीत. तरीही अमेरिका आणि त्याच्या मित्र राष्ट्रांनी इराकवर आक्रमण केले, तो ताब्यात घेतला आणि २००३ मध्ये सद्दाम हुसेन यांना सत्तेवरून काढून टाकले.
- अमेरिकेने आपल्या पसंतीचे अंतरिम सरकार स्थापन केले. असा युक्तिवाद केला जातो की हुकूमशाही राजवट संपवणे आणि देशात लोकशाही सरकार स्थापन करणे महत्त्वाचे होते.

- इराकविरुद्धच्या युद्धाला संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेने अधिकृत केले नव्हते. संयुक्त राष्ट्रांचे सरचिटणीस कोफी अन्नान म्हणाले की इराकवरील अमेरिकेचे युद्ध बेकायदेशीर होते.

व्याख्या-

१. **सेन्सॉरशिप:** अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जाते अशी अट. नागरिकांना भाषण देण्यासाठी किंवा बातम्या आणि विचार प्रकाशित करण्यासाठी सरकारच्या सेन्सॉर अधिकाऱ्यांकडून पूर्वपरवानगी घ्यावी लागते. सरकारला आक्षेपार्ह वाटणारी कोणतीही गोष्ट प्रकाशित करता येत नाही.
२. **युती:** लोक, संघटना, पक्ष किंवा राष्ट्रांचा युती. ही युती तात्पुरती किंवा सोयीची असू शकते.
३. **वसाहत:** दुसऱ्या राज्याच्या तात्काळ राजकीय नियंत्रणाखालील प्रदेश.
४. **कम्युनिस्ट राज्य:** इतर पक्षांना सत्तेसाठी स्पर्धा करू न देता कम्युनिस्ट पक्षाद्वारे शासित राज्य. राज्य सर्व मोठ्या मालमत्ता आणि उद्योगांवर नियंत्रण ठेवते.
५. **सत्तापालट:** सत्तापालट (उच्चारित कु दे'ता), किंवा फक्त सत्तापालट, म्हणजे बेकायदेशीरपणे सरकारचे अचानक उलथवणे. ते हिंसक स्वरूपाचे असू शकते किंवा नसू शकते. हा शब्द फ्रेंचमध्ये 'राज्याला अचानक धक्का किंवा प्रहार' असा आहे.
६. **मार्शल लॉ:** नियमांची एक प्रणाली जी लष्करी अधिकारी न्यायाच्या सामान्य प्रशासनाचा ताबा घेते तेव्हा लागू होते.
७. **राजकीय कैदी:** तुरुंगात किंवा अन्यथा ताब्यात घेतलेले किंवा कदाचित घरात नजरकैदेत ठेवलेले व्यक्ती, कारण सरकार त्यांच्या कल्पना, प्रतिमा किंवा क्रियाकलापांना राज्याच्या अधिकारासाठी धोका मानते. अनेकदा त्यांच्यावर अतिशयोक्तीपूर्ण किंवा खोटे खटले लादले जातात आणि सामान्य कायद्याचे पालन न करता त्यांना ताब्यात ठेवले जाते.
८. **जनमत:** थेट मतदान ज्यामध्ये संपूर्ण मतदारांना विशिष्ट प्रस्ताव स्वीकारण्यास किंवा नाकारण्यास सांगितले जाते. हे नवीन संविधान, कायदा किंवा विशिष्ट सरकारी धोरण स्वीकारणे असू शकते.
९. **राज्य:** विशिष्ट प्रदेश व्यापणारे, संघटित सरकार असलेले आणि देशांतर्गत आणि परराष्ट्र धोरणे बनवण्याची शक्ती असलेले राजकीय संघटन. सरकारे बदलू शकतात, परंतु राज्य
१०. चालू राहते. सामान्य भाषेत, देश, राष्ट्र आणि राज्य हे शब्द समानार्थी शब्द म्हणून वापरले जातात.
११. **संप:** काही तक्रारींमुळे किंवा मागण्या पूर्ण न झाल्यामुळे कामगार किंवा कर्मचाऱ्यांनी काम करण्यास सामूहिक नकार दिला. बहुतेक लोकशाही देशांमध्ये संप करण्याचा अधिकार कायदेशीर आहे.
१२. **ट्रेड युनियन:** त्यांच्या रोजगाराच्या परिस्थिती राखण्यासाठी किंवा सुधारण्यासाठी कामगारांची संघटना.
१३. **व्हेटो:** एखाद्या व्यक्तीचा, पक्षाचा किंवा राष्ट्राचा विशिष्ट निर्णय किंवा कायदा थांबवण्याचा अधिकार. हा शब्द लॅटिन भाषेतून आला आहे, ज्याचा अर्थ 'मी मनाई करतो' असा होतो. व्हेटोमुळे निर्णय थांबवण्याचा अमर्याद अधिकार मिळतो, परंतु तो स्वीकारण्याचा अधिकार मिळत नाही.

संविधान म्हणजे काय?

- देशाचे संविधान म्हणजे लिखित नियमांचा संच आहे; जो देशात एकत्र राहणाऱ्या सर्व लोकांनी स्वीकारला आहे.
- संविधान हा सर्वोच्च कायदा आहे जो एखाद्या प्रदेशात राहणाऱ्या नागरिकांमधील संबंध आणि लोक आणि सरकार यांच्यातील संबंध निश्चित करतो.

आपल्याला संविधानाची आवश्यकता का आहे?**खालील नियमांचे पालन करण्यासाठी संविधानाची आवश्यकता आहे-**

- संविधान काही मूलभूत नियम घालते जे सरकारच्या तीनही भागांपैकी कोणत्याही घटकाकडून अधिकाराचा गैरवापर रोखतात म्हणजेच न्यायपालिका, कार्यकारीमंडळ आणि कायदेमंडळ. त्यामुळे हे समाजातील विविध सदस्यांमध्ये सुरळीत समन्वय साधण्यास अनुमती देते.
- सामान्य परिस्थितीत अभेद्य असलेल्या मूलभूत अधिकारांच्या स्वरूपात काही संरक्षणात्मक कवच प्रदान करून संविधान प्राधिकरणाच्या शक्तीची तपासणी देखील करते. सरकार कोणत्याही प्रकारची मनमानी कारवाई करू शकत नाही.
- संविधान देशाच्या राजकीय व्यवस्थेचे स्वरूप देखील परिभाषित करते.
- संविधान एक चांगला समाज निर्माण करण्याच्या लोकांच्या आकांक्षा व्यक्त करते.
- ते विविध प्रकारच्या लोकांना एकत्र राहण्यासाठी आवश्यक असलेला विश्वास आणि समन्वय निर्माण करते. यावरून हे सिद्ध होते की अल्पसंख्याकांना मुख्य प्रवाहातील समाजापासून दूर ठेवता कामा नये आणि समाजाला जे उपलब्ध आहे ते त्यांना मिळावे.
- संविधान आपल्याला स्वतःपासून देखील संरक्षण देते कारण आपण असे काही निर्णय घेऊ शकतो जे आपल्यासाठी आणि इतरांसाठीही हानिकारक असतात.

आपल्याला संविधानाची आवश्यकता का आहे याचा सारांश घेऊया-

- लोकशाही सरकार स्थापन करणे आणि त्याची कार्ये ठरवणे.
- सरकारच्या विविध अंगांचे अधिकारक्षेत्र ठरवणे.
- चांगला समाज निर्माण करणे.
- सरकारला त्याच्या अधिकारांचा गैरवापर करण्यापासून रोखणे.
- नागरिकांचे हक्क सुरक्षित करणे.

संविधानाची कार्ये

- ते लोकांमध्ये विश्वास आणि समन्वय निर्माण करते जे विविध प्रकारच्या

लोकांसाठी एकत्र राहण्यासाठी आवश्यक आहे.

- ते सरकार कसे स्थापन केले जाईल आणि कोणते निर्णय घेण्याचा अधिकार कोणाकडे असेल हे निर्दिष्ट करते.
- ते सरकारच्या अधिकाराच्या मर्यादा घालते आणि नागरिकांचे अधिकार देखील निर्दिष्ट करते.
- ते एक चांगला समाज निर्माण करण्याच्या लोकांच्या आकांक्षा देखील व्यक्त करते.

भारतीय संविधानाची निर्मिती

- भारतीय संविधान कठीण परिस्थितीत बनवले गेले.
- भारतासारख्या विशाल आणि विविधतेने नटलेल्या देशासाठी संविधान बनवणे हे सोपे काम नव्हते. धार्मिक आधारावर झालेल्या फाळणीमुळे सीमेच्या दोन्ही बाजूंना लोकांचा बळी गेला होता,
- संस्थानांचे विलीनीकरण हे एक कठीण आणि अनिश्चित काम होते.
- देशाचे भविष्य आजच्यासारखे सुरक्षित दिसत नव्हते.
- संविधान निर्माते राष्ट्राच्या वर्तमान आणि भविष्याबद्दल उत्सुक होते.

भारतीय संविधान बनवण्याच्या वेळी परिस्थिती

- भारत अजूनही ब्रिटनची वसाहत होती.
- धार्मिक आधारावर देशाची फाळणी.
- मोठ्या प्रमाणात हिंसाचार; किमान १० लाख लोक मारले गेले.
- निर्वासितांची समस्या
- संस्थानांचे विलीनीकरण.
- आर्थिकदृष्ट्या गरीब देश.

भारतीय संविधानाची कायदेशीरता:-

- आम्ही ५० वर्षांहून अधिक वर्षांपूर्वी संविधान सभेने बनवलेले संविधान स्वीकारले.
- संविधान केवळ त्याच्या सदस्यांचे मत प्रतिबिंबित करत नाही; ते त्याच्या काळातील व्यापक सहमती व्यक्त करते.
- कोणत्याही मोठ्या सामाजिक गटाने किंवा राजकीय पक्षाने कधीही त्याच्या वैधतेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केलेले नाही. संविधान सभेत विविध भाषा गट, जाती, वर्ग, धर्म आणि व्यवसायातील सदस्यांचे प्रतिनिधित्व होते.

भारतीय संविधानाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- १९४८ मध्ये भारतीय संविधान तयार करण्यासाठी बोलावण्यात आलेल्या संविधान सभेपूर्वी, भारताचा मूलभूत कायदा बहुतेक ब्रिटिश संसदेने लागू केलेल्या पुतळ्यांमध्ये समाविष्ट होता.
- १९१९ चा भारत सरकार कायदा आणि १९३५ चा कायदा त्यापैकी प्रमुख होते.

- १९२८ मध्ये, मोतीलाल नेहरू आणि इतर काँग्रेस नेत्यांनी भारतासाठी संविधान तयार केले
- १९३१ मध्ये, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कराची अधिवेशनात, स्वतंत्र भारताच्या संविधानात सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार, स्वातंत्र्य आणि समानतेचा अधिकार आणि अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.
- १९३४ मध्ये, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने ब्रिटिश सरकारसमोर भारतीय संविधान सभेच्या निर्मितीची मागणी मांडली. भारतीय संविधानाचा विकास.

संविधान सभेने भारतीय संविधान विविध टप्प्यांमध्ये विकसित केले:-

- ९ डिसेंबर १९४६ रोजी तिची पहिली बैठक झाली आणि १४ ऑगस्ट १९४७ रोजी विभाजित भारतासाठी संविधान सभा म्हणून पुन्हा एकत्र आली.
- १९३५ मध्ये स्थापन झालेल्या तात्पुरत्या विधानसभेच्या सदस्यांनी अप्रत्यक्ष निवडणुकीद्वारे तिचे सदस्य निवडले.
- संविधान सभेची रचना कॅबिनेट मिशन म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या ब्रिटिश मंत्रिमंडळाच्या समितीने प्रस्तावित केलेल्या योजनेनुसार अंदाजे करण्यात आली.
- संविधान सभेची एकूण संख्या ३८९ असायला हवी होती. त्यापैकी २९६ जागा ब्रिटिश भारताला आणि ९३ जागा संस्थानांना द्यायच्या होत्या. ब्रिटिश भारताला दिलेल्या २९६ जागांपैकी २९२ सदस्य अकरा राज्यपालांच्या प्रांतातून आणि चार मुख्य आयुक्तांच्या प्रांतातून, प्रत्येकी एक असे निवडायचे होते.
- प्रत्येक प्रांत आणि संस्थानांना (किंवा लहान राज्यांच्या बाबतीत राज्यांचा समूह) त्यांच्या संबंधित लोकसंख्येच्या प्रमाणात जागा वाटप करायच्या होत्या. साधारणपणे, प्रत्येक दशलक्ष लोकसंख्येसाठी एक जागा निश्चित करायची होती.
  - प्रत्येक प्रांतातील जागा तीन मुख्य समुदायांमध्ये, मुस्लिम, शीख आणि सामान्य, त्यांच्या संबंधित लोकसंख्येच्या प्रमाणात वाटल्या गेल्या होत्या. “
  - तात्पुरत्या विधानसभेतील प्रत्येक समुदायाचे सदस्य एकल हस्तांतरणीय मताने प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाच्या पद्धतीने त्यांचे स्वतःचे प्रतिनिधी निवडायचे होते.
  - संस्थानांच्या प्रतिनिधींच्या बाबतीत निवडीची पद्धत सल्लामसलत करून निश्चित करायची होती.

संविधान सभेची रचना

- ब्रिटिश कॅबिनेट मिशनच्या वाटाघाटी झाल्यानंतर प्रांतीय कायदेमंडळाने एकल हस्तांतरणीय मत पद्धतीने अप्रत्यक्षपणे संविधान सभा निवडली.

- ऐतिहासिक संविधान सभा १९४६ मध्ये अंमलात आली. संविधान सभेच्या सदस्यांमध्ये जवाहरलाल नेहरू, डॉ. राजेंद्र प्रसाद, सरदार पटेल, मौलाना आझाद आणि देशातील अनेक सर्वोच्च नेते यांचा समावेश होता.
- ९ डिसेंबर १९४६ रोजी संविधान सभेची पहिली बैठक झाली.
- डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांना नंतर संविधान सभेचे अध्यक्ष म्हणून नियुक्त करण्यात आले.
- ३८९ सदस्यांचे प्रतिनिधित्व असलेल्या या सभेत प्रांत (२९२), राज्ये (९३), मुख्य आयुक्त प्रांत (३) आणि बलुचिस्तान (१) यांचा समावेश होता.
- देशाच्या फाळणीनंतर मुस्लिम लीग सदस्यांनी माघार घेतल्यानंतर विधानसभेची संख्या २९९ पर्यंत कमी करण्यात आली.
- तीन मुख्य समुदाय होते, मुस्लिम, शीख आणि जनरल, त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात.
- काँग्रेस पक्ष बहुमतात होता आणि इतर पक्ष मुस्लिम लीग, शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन, इंडियन कम्युनिस्ट पार्टी आणि युनियन पार्टी यांचे प्रतिनिधित्व करत होते. संविधान सभेची टीका. (diagram)

टीकाकारांनी विविध कारणांवरून संविधान सभेवर टीका केली आहे:-

१. **प्रतिनिधी मंडळ नाही** - टीकाकारांनी असा युक्तिवाद केला आहे की संविधान सभा ही प्रतिनिधी मंडळ नव्हती कारण तिचे सदस्य सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराच्या आधारावर भारतीय जनतेने थेट निवडून दिले नव्हते.
२. **सार्वभौम मंडळ नाही** - टीकाकारांनी असा युक्तिवाद केला की संविधान सभा ही सार्वभौम संस्था नव्हती कारण ती ब्रिटिश सरकारच्या प्रस्तावांनी तयार केली होती. पुढे, त्यांनी असे म्हटले की ब्रिटिश सरकारच्या परवानगीने विधानसभेने तिचे अधिवेशन घेतले.
३. **वेळखाऊ** - टीकाकारांच्या मते, संविधान सभेने संविधान तयार करण्यासाठी अवाजवी वेळ घेतला. त्यांनी म्हटले की अमेरिकन संविधानाच्या निर्मात्यांना त्यांचे काम पूर्ण करण्यासाठी फक्त चार महिने लागले.
४. **वकील-राजकारणी वर्चस्व** - टीकाकारांनी असेही म्हटले आहे की संविधान सभेवर वकील आणि राजकारण्यांचे वर्चस्व होते. त्यांनी असे निदर्शनास आणून दिले की समाजातील इतर घटकांना पुरेसे प्रतिनिधित्व मिळाले नाही. त्यांच्या मते, संविधानाच्या जडपणाचे आणि गुंतागुंतीच्या भाषेचे हेच मुख्य कारण आहे.
५. **हिंदूंचे वर्चस्व** - काही टीकाकारांच्या मते, संविधान सभा ही हिंदूंचे वर्चस्व असलेली संस्था होती. लॉर्ड व्हिस्काउंट सायमन यांनी तिला 'हिंदूंची संस्था' म्हटले. त्याचप्रमाणे, विन्स्टन चर्चिल यांनी टिप्पणी केली की संविधान सभा 'भारतातील फक्त एका प्रमुख समुदायाचे' प्रतिनिधित्व करते.

६. **काँग्रेसचे वर्चस्व:-** टीकाकारांनी आरोप केला की संविधान सभेवर काँग्रेस पक्षाचे वर्चस्व होते. या संदर्भात, अमेरिकन संविधान तज्ञ ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन यांनी टिप्पणी केली: 'घटक सभा ही मूलतः एक-पक्षीय देशात एक-पक्षीय संस्था होती. विधानसभा काँग्रेस होती आणि काँग्रेस भारत होती.'

१९४७-१९५० मध्ये नवीन संविधानाची रचना

- नंतरचे काम एकमेकांमध्ये काम वाटण्यासाठी एक समिती तयार करणे होते. यापैकी आठ प्रमुख समित्या होत्या आणि इतर लहान समित्या होत्या.
- या समित्यांच्या अहवालांच्या आधारे, डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली सात सदस्यांच्या मसुदा समितीने संविधानाचा मसुदा तयार केला.
- जानेवारी १९४८ मध्ये संविधानाचा मसुदा प्रकाशित झाला. २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी भारतीय संविधान संविधान सभेने मंजूर केले आणि स्वीकारले.
- अखेर २६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय संविधान अंमलात आले. (diagram)

संविधान सभेत स्वीकारलेली कार्यपद्धती

१. संविधान सभेने पद्धतशीर, खुल्या आणि सहमतीने काम केले.
२. काही मूलभूत तत्त्वे ठरवण्यात आली आणि त्यावर सहमती दर्शवण्यात आली.
३. मसुदा समितीने चर्चेसाठी संविधानाचा मसुदा तयार केला.
४. मसुदा संविधानावर कलमानुसार अनेक सखोल चर्चा झाल्या.
५. विधानसभेच्या सदस्यांनी चर्चा आणि तर्कशुद्ध युक्तिवादावर खूप भर दिला. त्यांनी केवळ स्वतःचे हितसंबंध पुढे नेले नाहीत तर इतर सदस्यांना त्यांच्या भूमिकांसाठी तत्त्वनिष्ठ कारणे दिली.
६. संविधान सभेने समितीच्या यंत्रणेद्वारे काम केले. संविधान सभेत वेगवेगळ्या विषयांवर आठ प्रमुख समित्या होत्या.
७. सहसा, जवाहरलाल नेहरू, राजेंद्र प्रसाद, सरदार पटेल आणि बी.आर. आंबेडकर या समित्यांचे अध्यक्ष होते.
८. प्रत्येक समितीने सामान्यतः संविधानाच्या विशिष्ट तरतुदींचा मसुदा तयार केला, ज्या नंतर संपूर्ण विधानसभेत चर्चेला आणल्या गेल्या. सहसा, सर्वांनी मान्य केलेल्या तरतुदी कोणत्याही विशिष्ट हितसंबंधांसाठी हानिकारक नसतील या विश्वासाने एकमत होण्याचा प्रयत्न केला जात असे.
९. स्वतंत्र भारतासाठी संविधान तयार करण्याचे ऐतिहासिक काम पूर्ण करण्यासाठी संविधान सभेला जवळजवळ तीन वर्षे (तंतोतंत दोन वर्षे, अकरा महिने आणि सतरा दिवस) लागली. या काळात, तिने अकरा सत्रे घेतली आणि एकूण १६५ दिवस काम केले.

मसुदा समिती

- संविधान सभेच्या सर्व समित्यांपैकी, सर्वात महत्त्वाची समिती २९ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्थापन झालेली मसुदा समिती होती. या समितीला नवीन संविधानाचा मसुदा तयार करण्याचे काम सोपवण्यात आले होते.
- मसुदा समितीमध्ये सात सदस्य होते: अल्लादी कृष्णस्वामी अय्यर, एन. गोपालस्वामी; बी.आर. आंबेडकर, के.एम. मुन्शी, मोहम्मद सादुल्ला, बी.एल. मित्र आणि डी.पी. खेतान. ३० ऑगस्ट १९४७ रोजी झालेल्या पहिल्या बैठकीत, मसुदा समितीने बी.आर. आंबेडकरांना अध्यक्ष म्हणून निवडले.
- ऑक्टोबर १९४७ च्या अखेरीस, मसुदा समितीने संविधान सल्लागार बी.एन. राव यांनी तयार केलेल्या मसुदा संविधानाची छाननी करण्यास सुरुवात केली. त्यांनी विविध बदल केले आणि २१ फेब्रुवारी १९४८ रोजी संविधान सभेच्या अध्यक्षांना मसुदा संविधान सादर केला.
- समितीच्या टप्प्यात आणि संविधान सभेच्या विचारविनिमयात मसुदा समिती आणि तिच्या सदस्यांचा भारतीय संविधान निर्मितीत खूप प्रभाव होता. संविधान सभेतील बहुतेक वादविवाद मसुदा समितीने तयार केलेल्या मसुदा संविधानाभोवती फिरत होते.
- मसुदा समितीला त्याचा मसुदा तयार करण्यासाठी सहा महिन्यांपेक्षा कमी वेळ लागला. एकूणच ती केवळ १४१ दिवस चालली.

संविधान सभेत स्वीकारलेला वस्तुनिष्ठ ठराव

- १९४६ चा वस्तुनिष्ठ ठराव जवाहरलाल नेहरूंनी संविधान सभेच्या अधिवेशनातच मांडला होता. मुळात, हे ठराव संविधान बनवणाऱ्या लोकांच्या आकांक्षा होत्या.

वस्तुनिष्ठ ठरावाचे मुख्य मुद्दे

- भारत एक स्वतंत्र, सार्वभौम, प्रजासत्ताक आहे.
- भारत हा पूर्वीच्या ब्रिटिश भारतीय प्रदेशांचा, भारतीय राज्यांचा आणि ब्रिटिश भारताबाहेरील इतर भागांचा आणि संघाचा भाग बनण्यास इच्छुक असलेल्या भारतीय राज्यांचा संघ असेल.
- संघ बनवणारे प्रदेश स्वायत्त एकेके असतील आणि सरकार आणि प्रशासनाचे सर्व अधिकार आणि कार्ये वापरतील, संघाला नियुक्त केलेल्या किंवा निहित असलेल्या वगळता; सार्वभौम आणि स्वतंत्र भारताचे आणि त्याच्या संविधानाचे सर्व अधिकार आणि अधिकार लोकांकडून प्राप्त होतील..
- भारतातील सर्व लोकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाची हमी आणि सुरक्षितता दिली जाईल; दर्जा आणि संधीची समानता आणि कायद्यासमोर समानता; आणि भाषण, अभिव्यक्ती, श्रद्धा, उपासना, व्यवसाय, संघटना आणि कृतीची मूलभूत स्वातंत्र्ये - कायदा आणि सार्वजनिक नैतिकतेच्या अधीन राहून दिले जातील.
- अल्पसंख्याक, मागास आणि आदिवासी क्षेत्रे, उपासित आणि इतर मागासवर्गीयांना पुरेसे संरक्षण प्रदान केले जाईल.

- प्रजासत्ताकाची प्रादेशिक अखंडता आणि जमीन, समुद्र आणि हवेवरील त्याचे सार्वभौम अधिकार सुसंस्कृत राष्ट्रांच्या न्याय आणि कायदानुसार राखले जातील.
- जागतिक शांतता आणि मानवजातीच्या कल्याणासाठी पूर्ण आणि स्वेच्छेने योगदान देईल.
- भारतीय संविधान हे उधार घेतलेले संविधान आहे; भारतीय संविधानातील अनेक भाग संविधानाच्या विविध स्रोतांमधून किंवा इतर देशांच्या संविधानातून घेतलेले आहेत. ते खाली आकृती स्वरूपात दाखवले आहेत.

१. ब्रिटिश संविधान

- फर्स्ट पास्ट द पोस्ट पद्धत
- सरकारचे संसदीय स्वरूप
- कायद्याच्या राज्याची कल्पना.
- सभापतींच्या संस्था आणि त्यांची भूमिका
- कायदे करण्याची प्रक्रिया.
- एकल नागरिकत्व,
- मंत्रिमंडळ प्रणाली,
- विशेषाधिकार,
- संसदीय विशेषाधिकार
- द्विसदनीयता.

२. आयर्लंड संविधान

- राज्य धोरणाचे निर्देशक तत्व

३. फ्रेंच संविधान

- स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्वाची तत्त्वे

४. कॅनेडियन संविधान

- सरकारचे अर्ध-संघीय स्वरूप (मजबूत केंद्रीय सरकार असलेली संघीय व्यवस्था)
- विशेष अधिकारांची कल्पना.
- केंद्राकडून राज्यपालांची नियुक्ती
- सर्वोच्च न्यायालयाचे सल्लागार अधिकार क्षेत्र.

५. युनायटेड स्टेट्स/ अमेरिका संविधान

- मूलभूत अधिकार
- न्यायपालिकेची न्यायिक पुनरावलोकन आणि स्वातंत्र्याचा अधिकार
- राष्ट्रपतींवर महाभियोग,

- सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना काढून टाकणे
- उपाध्यक्षपद.

६. भारत सरकारचा १९३५ चा कायदा,

राज्यपालांचे कार्यालय, न्यायपालिका, लोकसेवा आयोग, आणीबाणीच्या तरतुदी आणि प्रशासकीय तपशील.

७. ऑस्ट्रेलियन संविधान –

समवर्ती सूची, व्यापार, वाणिज्य आणि आंतरक्रिया स्वातंत्र्य आणि संसदेच्या दोन्ही सभागृहांची संयुक्त बैठक.

८. सोव्हिएत संविधान (यूएसएसआर, आता रशिया) –

प्रस्तावनेत मूलभूत कर्तव्ये आणि न्यायाचा आदर्श/ परिकल्पना (सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय).

९. दक्षिण आफ्रिकेचे संविधान –

घटनादुरुस्तीची पद्धत आणि राज्यसभेच्या सदस्यांच्या निवडणुकीची प्रक्रिया.

१०. जपानी संविधान –

कायदाने स्थापित केलेली प्रक्रिया.

११. जर्मनीचे वायमर संविधान –

मूलभूत हक्कांच्या निलंबनाशी संबंधित आणीबाणीच्या तरतुदी.

भारतीय संविधानाची प्रस्तावना

पार्श्वभूमी

- प्रस्तावना ही दस्तऐवजातील एक प्रास्ताविक विधान असते जी दस्तऐवजाची उद्दिष्टे आणि महत्वाकांक्षा स्पष्ट करते. संविधानात, प्रस्तावना त्याच्या रचनाकारांचा हेतू, त्याच्या निर्मितीमागील इतिहास आणि राष्ट्राची मुख्य मूल्ये आणि तत्त्वे सादर करते.
- प्रस्तावना ही उद्दिष्टांच्या ठरावावर आधारित आहे, जो १३ डिसेंबर १९४६ रोजी जवाहरलाल नेहरू यांनी संविधान सभेत सादर केला आणि २२ जानेवारी १९४७ रोजी संविधान सभेने स्वीकारला.
- १९७६ च्या ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे प्रस्तावनेत फक्त एकदाच सुधारणा करण्यात आली आहे.
- या दुरुस्तीद्वारे, सार्वभौम आणि लोकशाही या शब्दांमध्ये समाजवादी आणि धर्मनिरपेक्ष हे शब्द जोडले गेले आणि 'राष्ट्राची एकता' हे शब्द राष्ट्राची एकता आणि अखंडता असे बदलण्यात आले.
- अमेरिकन संविधान हे प्रस्तावनेचे मूळ आहे.
- प्रस्तावनेतील स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुता हे शब्द फ्रेंच संविधानातून घेतले आहेत.

प्रस्तावनेचे महत्त्व आणि उपयुक्तता

- संविधानाच्या प्रस्तावनेत संविधान साध्य करू पाहणाऱ्या कल्पना आहेत. ते कोणतेही अधिकार देत नाही तर ते संविधानाला दिशा आणि उद्देश देते. ते संपूर्ण संविधानाची उद्दिष्टे रेखाटते.
- ते संविधानिक प्रक्रियेद्वारे साध्य करावयाचे भव्य उद्दिष्टे आणि सामाजिक-आर्थिक उद्दिष्टे देखील समाविष्ट करते.
- बेरुबारी खटल्याद्वारे न्यायालयाने म्हटले की 'प्रस्तावना ही निर्मात्यांचे मन उघडण्याची गुरुकिल्ली आहे' परंतु ती संविधानाचा भाग मानली जाऊ शकत नाही. म्हणून ती कायद्याच्या न्यायालयात लागू करता येत नाही.
- केशवानंद भारती खटल्यात, सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की भारतीय संविधानाची प्रस्तावना ही संविधानाचा एक भाग आहे आणि त्यात सुधारणा करता येतात, परंतु संसद तिच्या मूलभूत रचनेत बदल करू शकत नाही.
- १९९५ मध्ये, केंद्र सरकार विरुद्ध भारतीय जीवन विमा महामंडळ (एलआयसी) या खटल्यात, सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की प्रस्तावना ही संविधानाचा अविभाज्य भाग आहे परंतु भारतातील न्याय न्यायालयात ती थेट लागू करता येत नाही.

प्रस्तावनेचे घटक

- भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेचे घटक असे आहेत:
  - प्रस्तावना दर्शवते की भारतातील लोक अधिकाराचे स्रोत आहेत. याचा अर्थ असा की त्यांचे प्रतिनिधी निवडण्याची शक्ती नागरिकांकडे आहे आणि त्यांना त्यांच्या प्रतिनिधींवर टीका करण्याचा अधिकार देखील आहे.
  - त्यात २६ नोव्हेंबर १९४९ ही आत्मसात करण्याची तारीख समाविष्ट आहे.
  - त्यात असे म्हटले आहे की भारतीय संविधानाची उद्दिष्टे न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता आहेत जी राष्ट्राची तसेच नागरिकांची अखंडता आणि एकता राखण्यासाठी आहेत.
  - ते भारतीय राज्याचे स्वरूप देखील न्याय्य ठरवते, जे सार्वभौम, समाजवादी, प्रजासत्ताक, धर्मनिरपेक्ष आणि लोकशाही आहे.

(आकृती)

प्रस्तावनेत वापरलेल्या मुख्य शब्दांचा अर्थ थोडक्यात स्पष्टीकरणासह

१. आम्ही भारताचे लोक

- हे भारतीय जनतेचे अंतिम सार्वभौमत्व दर्शवते

२. सार्वभौम

- सार्वभौम म्हणजे राज्याची स्वतंत्र सत्ता.
- दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, एक सार्वभौम राज्य इतर कोणत्याही राज्याच्या किंवा बाह्य शक्तीच्या नियंत्रणाखाली नसते आणि त्या राज्याला कोणत्याही विषयावर कायदे करण्याचा अधिकार असतो.

- कोणत्याही परदेशी शक्तीला भारतीय सरकारवर आपली इच्छा लादण्याचा अधिकार नाही.
- याचा अर्थ असा की भारत एक सार्वभौम राष्ट्र आहे, वसाहत नाही किंवा दुसऱ्या देशावर अवलंबून नाही.
- याचा अर्थ असा की भारत एक सर्वोच्च शक्ती आहे आणि कोणतीही अंतर्गत किंवा बाह्य शक्ती भारतीय सरकारच्या अधिकाराला आव्हान देऊ शकत नाही.
- भारत, एक सार्वभौम राज्य म्हणून, त्याच्या देशांतर्गत बाबींमध्ये परकीय हस्तक्षेपापासून मुक्त आहे.

३. समाजवादी

- आणीबाणीच्या काळात १९७६ च्या ४२ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेत समाजवादी हा शब्द जोडण्यात आला.
- तो सामाजिक आणि आर्थिक समानता दर्शवितो. या संदर्भात सामाजिक समानता म्हणजे केवळ जात, रंग, पंथ, लिंग, धर्म किंवा भाषेच्या आधारावर भेदभाव नसणे.

४. प्रजासत्ताक

- प्रजासत्ताक या शब्दाचा अर्थ असा आहे की राज्याचा प्रमुख लोकांद्वारे निवडला जातो.
- भारताने राष्ट्रपती म्हणून निवडलेला प्रमुख लोकांद्वारे निवडला आहे.
- प्रजासत्ताक म्हणजे आणखी दोन गोष्टी: एक, राजासारख्या एकाच व्यक्तीला नव्हे तर जनतेला राजकीय सार्वभौमत्व असणे; दुसरे म्हणजे, कोणत्याही विशेषाधिकार प्राप्त वर्गाची अनुपस्थिती आणि म्हणूनच सर्व सार्वजनिक कार्यालये कोणत्याही भेदभावाशिवाय प्रत्येक नागरिकासाठी खुली असणे.

५. धर्मनिरपेक्ष

- धर्मनिरपेक्ष या शब्दाचा अर्थ असा आहे की राज्य कोणत्याही धर्माला मान्यता देत नाही आणि धर्माच्या बाबतीत तटस्थ आहे. ते सर्व धर्मांना समानतेने वागवते ज्याला धर्मनिरपेक्षतेची सकारात्मक संकल्पना असेही म्हणतात
- धर्मनिरपेक्ष हा शब्द १९७६ मध्ये ४२ व्या सीएने जोडला होता.

६. लोकशाही

- लोकशाही या शब्दाचा अर्थ असा आहे की भारतीय संविधानात संविधानाचे एक स्थापित स्वरूप आहे जे निवडणुकीत व्यक्त झालेल्या लोकांच्या इच्छेतून त्याचे अधिकार प्राप्त करते.
- सरकारचा एक प्रकार जिथे लोकांना समान राजकीय अधिकार असतात, ते त्यांचे राज्यकर्ते निवडतात आणि त्यांना जबाबदार धरतात. सरकार काही मूलभूत नियमांनुसार चालवले जाते.
- ते सरकारच्या सत्तेचा स्रोत आपल्या लोकांमध्ये असल्याचे दर्शवते. लोकशाही सरकार म्हणजे लोकांचे, लोकांसाठी आणि लोकांद्वारे चालणारे सरकार.

७. स्वातंत्र्य

- 'स्वातंत्र्य' या शब्दाचा अर्थ व्यक्तींच्या क्रियाकलापांवर निर्बंध नसणे आणि त्याच वेळी वैयक्तिक व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी संधी प्रदान करणे असा होतो.
- प्रस्तावनेत स्पष्ट केल्याप्रमाणे स्वातंत्र्य भारतीय लोकशाही व्यवस्थेच्या यशस्वी कार्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. तथापि, स्वातंत्र्याचा अर्थ एखाद्याला जे आवडते ते करण्याचा 'परवाना' असा नाही आणि संविधानातच नमूद केलेल्या मर्यादांमध्ये तो उपभोगला पाहिजे.
- थोडक्यात, प्रस्तावना किंवा मूलभूत हक्कांद्वारे कल्पना केलेले स्वातंत्र्य परिपूर्ण नाही तर पात्र आहे.

8. समानता

- समानता या शब्दाचा अर्थ असा आहे की समाजाच्या कोणत्याही वर्गाला कोणतेही विशेष विशेषाधिकार नाहीत आणि सर्व लोकांना कोणत्याही भेदभावाशिवाय प्रत्येक गोष्टीसाठी समान संधी मिळाल्या आहेत.
- याचा अर्थ समाजातील सर्व प्रकारचे भेदभाव दूर करून लोकांना राहण्यासाठी निरोगी वातावरण निर्माण करणे. कायद्यासमोर सर्वजण समान आहेत.

९. न्याय

- समाजात सुव्यवस्था राखण्यासाठी नागरिकांमध्ये न्याय आवश्यक आहे. 'न्याय' या शब्दाचा अर्थ तीन घटक आहेत जे या व्याख्येला पूर्ण करतात, जे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय आहेत.
- सामाजिक न्याय - याचा अर्थ असा की संविधान जात, पंथ, लिंग, धर्म इत्यादी कोणत्याही आधारावर भेदभाव न करता समाज निर्माण करू इच्छिते.
- आर्थिक न्याय - याचा अर्थ असा की लोक त्यांच्या संपत्ती, उत्पन्न आणि आर्थिक स्थितीच्या आधारावर कोणताही भेदभाव करू शकत नाहीत. याचा अर्थ असा की संपत्तीचे वाटप त्यांच्या कामाच्या आधारावर केले पाहिजे, इतर कोणत्याही कारणाने नाही. प्रत्येक व्यक्तीला समान पदासाठी समान वेतन मिळाले पाहिजे आणि सर्व लोकांना त्यांच्या जगण्यासाठी कमाईच्या संधी मिळाल्या पाहिजेत.
- राजकीय न्याय - याचा अर्थ असा की सर्व नागरिकांना समान राजकीय अधिकार, सर्व राजकीय पदांवर समान प्रवेश आणि सरकारमध्ये समान आवाज असावा.

१०. बंधुता

- बंधुता या शब्दाचा अर्थ बंधुत्वाची भावना आणि देश आणि सर्व लोकांशी भावनिक जोड असणे होय.
- ही भावना अशा भावनेला सूचित करते जी सर्वांना एकाच मातीचे मूल असल्याचे आणि एकमेकांशी जोडलेले असल्याचे मानण्यास मदत करते.

- बंधुता ही सामाजिक रूढी किंवा नियमांपेक्षा वरची आहे; ती जात, वय किंवा लिंगापेक्षा वरची आहे.

हक्कांशिवाय जीवन

अधिकारांशिवाय जगण्याचा अर्थ काय आहे हे समजून घेण्यासाठी ३ उदाहरणे घेऊया

१. ग्वांतानामो बे मधील तुरुंग

- जगभरातून अमेरिकन सैन्याने गुप्तपणे उचलून नेलेल्या सुमारे ६०० लोकांना ग्वांतानामो बे तुरुंगात ठेवण्यात आले होते.
- अमेरिकन सरकारचा एक युक्तिवाद असा होता की ते अमेरिकेचे शत्रू होते आणि ११ सप्टेंबर २००१ रोजी न्यूयॉर्कवरील हल्ल्याशी त्यांचा संबंध होता.
- कोणतीही माहिती किंवा सूचना न देता अटक करण्यात आली, त्यांच्या कुटुंबियांनाही त्याबद्दल माहिती नव्हती.
- कोणालाही कैद्यांना भेटण्याची परवानगी नव्हती; कोणत्याही दंडाधिकार्यांसमोर खटला चालला नव्हता.
- अॅम्नेस्टी इंटरनॅशनलने यावर काम केले आणि हा मुद्दा अधोरेखित केला.
- संयुक्त राष्ट्रांच्या सरचिटणीसांनी सांगितले की तुरुंग बंद करावा.
- अमेरिकन सरकारने या याचिका स्वीकारण्यास नकार दिला.
- मूलभूत हक्कांच्या उल्लंघनाचे हे स्पष्ट प्रकरण होते.

२. सौदी अरेबियातील नागरिकांचे हक्क

सौदी अरेबियाचे प्रकरण आणि त्यांच्या सरकारच्या बाबतीत नागरिकांचे स्थान

- वंशपरंपरागत राजाचे राज्य, लोकांना त्यांचा शासक निवडण्याचा किंवा बदलण्याचा कोणताही अधिकार नाही.
- राजा कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायपालिका निवडतो.
- नागरिक राजकीय पक्ष स्थापन करू शकत नाहीत आणि माध्यमे देखील स्वतंत्र नाहीत.
- धर्माचे स्वातंत्र्य नाही.
- महिलांची परिस्थिती सर्वात वाईट आहे. अनेक निर्बंधांच्या अधीन आहे.

३. कोसोवोमध्ये जातीय हत्याकांड

- कोसोवो हा सर्बियामधील एक स्वायत्त प्रांत होता, जो स्वतः युगोस्लाव्हियाच्या समाजवादी संघीय प्रजासत्ताकातील एक प्रजासत्ताक होता.
- कोसोवोची लोकसंख्या प्रामुख्याने अल्बेनियन होती. व्यापक सर्बियन प्रजासत्ताकमध्ये आणि युगोस्लाव्हियाच्या विघटनापूर्वी सर्बियन लोक बहुसंख्य होते.
- सर्बियन राष्ट्रवादी नेते स्लोबोदान मिलोसेविक सर्बियामध्ये सत्तेवर आले.

- त्यांच्या धोरणांमुळे आणि वक्तृत्वामुळे सर्बियन राष्ट्रवादाला चालना मिळाली, ज्यामुळे कोसोवोमध्ये तणाव वाढला.
- मिलोसेविकच्या सरकारने १९८९ मध्ये कोसोवोचा स्वायत्त दर्जा रद्द केला.
- त्यांच्या धोरणांमुळे अल्बेनियन लोकसंख्येविरुद्ध प्रतिकूल वातावरण निर्माण झाले. सर्बियन सरकारने अल्बेनियन लोकसंख्येविरुद्ध भेदभावपूर्ण धोरणे राबवली.
- परिस्थिती हिंसाचारात बदलली, सर्बियन सैन्याने अल्बेनियन लोकसंख्येविरुद्ध दडपशाहीच्या कारवाया केल्या.
- सर्बियन सैन्याच्या कृतींचे वर्णन करण्यासाठी वांशिक शुद्धीकरण हा शब्द अनेकदा वापरला जातो.
- नाटोसह आंतरराष्ट्रीय समुदायाने हिंसाचार थांबवण्यासाठी हस्तक्षेप केला.
- या हस्तक्षेपामुळे कोसोवोने अखेर आपले स्वातंत्र्य घोषित केले.

हक्क काय आहेत?

हक्क हा मूलतः एक हक्क किंवा न्याय्य दावा आहे. तो नागरिक म्हणून, व्यक्ती म्हणून आणि मानव म्हणून आपल्याला काय हक्क आहे हे दर्शवितो. ही अशी गोष्ट आहे जी आपण आपल्यामुळे देय मानतो; अशी गोष्ट जी समाजातील इतरांनी वैध दावे म्हणून ओळखली पाहिजे जी कायम ठेवली पाहिजे.

हक्कांचे विधेयक

लोकशाहीने हे सुनिश्चित केले पाहिजे की व्यक्तींना काही अधिकार आहेत आणि सरकार नेहमीच हे अधिकार ओळखेल. म्हणूनच बहुतेक लोकशाही देशांमध्ये संविधानातच नागरिकांचे हक्क सूचीबद्ध करण्याची प्रथा आहे. संविधानाने नमूद केलेल्या आणि संरक्षित केलेल्या अशा अधिकारांच्या यादीला 'हक्क विधेयके' म्हणतात.

- हक्क विधेयक सरकारला व्यक्तींच्या हक्कांविरुद्ध कृती करण्यापासून प्रतिबंधित करते आणि या अधिकारांचे उल्लंघन झाल्यास उपाययोजना सुनिश्चित करते.

मूलभूत हक्कांची व्याख्या?

मूलभूत हक्क हे भारतीय संविधानात समाविष्ट असलेले मूलभूत मानवी हक्क आहेत जे सर्व नागरिकांना हक्कांची हमी दिलेले आहेत. ते वंश, धर्म, लिंग इत्यादींच्या आधारावर भेदभाव न करता लागू केले जातात. महत्त्वाचे म्हणजे, मूलभूत हक्क न्यायालयांद्वारे काही अटींच्या अधीन राहून लागू केले जातात. (आकृती)

लोकशाहीमध्ये आपल्याला अधिकारांची आवश्यकता का आहे?

- हे आवश्यक बदल घडवून आणण्यास मदत करेल ज्यामुळे आपले सरकार चांगल्या प्रकारे चालेल.

- लोकशाही टिकवण्यासाठी हा एक अतिशय महत्त्वाचा भाग आहे. अधिकारांशिवाय, देशातील लोकशाही कुचकामी आणि अर्थहीन बनते.
- ते अल्पसंख्याकांना बहुसंख्य लोकांच्या जुलूमशाहीपासून वाचवते.
- लोकशाही अस्तित्वात राहण्यासाठी, हक्क अत्यंत आवश्यक आहेत. प्रत्येक देशवासीयाला लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा अधिकार आहे.
- जेव्हा काही नागरिक इतरांचे हक्क हिरावून घेण्याचा प्रयत्न करतात तेव्हा कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्यास मदत होते.
- हे आपल्याला स्वतःसाठी आणि आपल्या सरकारकडून आपल्याला काय हवे आहे ते बोलण्यास सक्षम करते. तसेच, सरकार चालवण्यासाठी एक चांगला नेता निवडण्यास मदत करते.
- लोकशाहीमध्ये अधिकार असतील तर लोक सन्मानाने जीवन जगू शकतात.
- लोकशाही निवडणुकांऐवजी, नागरिकांना त्यांचे विचार व्यक्त करण्याचा, राजकीय पक्ष स्थापन करण्यास सक्षम करण्याचा आणि राजकीय उपक्रमांमध्ये भाग घेण्याचा अधिकार असला पाहिजे.

मूलभूत हक्कांवरील निर्बंध

विविध कलमांखाली खालील काही किंवा सर्व कारणांखाली व्यक्तीचे मूलभूत हक्क मर्यादित केले आहेत:

राज्याच्या सुरक्षेसाठी

- महिला, मुले आणि सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागास वर्गाच्या हिताचे रक्षण आणि संवर्धन करण्यासाठी
- परदेशी राज्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंध राखण्यासाठी
- मानहानीच्या बाबतीत
- न्यायालयाचा अवमान
- सार्वजनिक सुव्यवस्था, सभ्यता आणि नैतिकता राखण्यासाठी

टीप- १९७८ च्या मेनका गांधी विरुद्ध भारतीय संघराज्य खटल्यात, न्यायमूर्ती भगवती यांनी निरीक्षण केले की “हे मूलभूत हक्क या देशातील लोकांद्वारे जपल्या जाणाऱ्या मूलभूत मूल्यांचे प्रतिनिधित्व करतात, कारण वैदिक काळापासून ते व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण करण्यासाठी आणि व्यक्तिमत्त्वात पूर्ण प्रमाणात परिस्थिती निर्माण करण्यासाठी मोजले जातात.

लोकांचे मूलभूत हक्क: सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि कायदेशीर

- जीवनाचा हक्क हा एक मूलभूत हक्क आहे ज्याशिवाय इतर सर्व हक्क निरर्थक आहेत. या हक्काचा अर्थ असा आहे की राज्य जीवनाचे संरक्षण, कोणत्याही दुखापतीपासून संरक्षण हमी देते; आत्महत्या देखील गुन्हा मानली जाते.

- काही आर्थिक हक्कांमध्ये काम करण्याचा अधिकार, सामाजिक सुरक्षा आणि विश्रांती आणि विश्रांतीचा अधिकार समाविष्ट आहे. कामासह आणि भौतिक सुरक्षिततेशिवाय, व्यक्ती इतर अधिकारांची फळे उपभोगू शकत नाही.
- व्यक्तींचे काही राजकीय हक्क आहेत. हे हक्कच व्यक्तींना पूर्ण नागरिक बनवतात. यापैकी, मतदानाचा अधिकार, निवडणुका लढवण्याचा, सार्वजनिक पद धारण करण्याचा, राजकीय
- पक्ष स्थापन करण्याचा अधिकार यांचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे.
- उदारमतवादी-लोकशाही व्यवस्था सामाजिक हक्कांवर राजकीय हक्कांचे आणि आर्थिक हक्कांवर सामाजिक हक्कांचे प्राधान्य सुनिश्चित करतात. समाजवादी समाजांमध्ये म्हणजेच आर्थिक हक्क, सामाजिक हक्क आणि राजकीय हक्कांमध्ये हा क्रम उलट असतो.
- उदारमतवादी समाजांमध्ये, आर्थिक हक्क सामान्यतः व्यापक सामाजिक किंवा आर्थिक समानतेऐवजी वैयक्तिक आर्थिक स्वातंत्र्य आणि सुरक्षिततेवर लक्ष केंद्रित करतात असे समजले जातात. यामध्ये मालमत्तेचे संरक्षण करण्याचा, खाजगी मालमत्तेच्या चौकटीत एक निष्पक्ष आणि न्याय्य कायदेशीर व्यवस्था सुनिश्चित करण्याचा, नियोक्त्यांकडून होणाऱ्या शोषणापासून संरक्षण करण्याचा आणि बेरोजगारीचे भत्ते मिळवण्याचा अधिकार समाविष्ट आहे.
- समाजवादी समाजांमध्ये, काम करण्याचा अधिकार शिक्षणाच्या अधिकारापूर्वी असतो; शिक्षणाचा अधिकार स्वतंत्र मत ठेवण्याच्या अधिकारापूर्वी असतो.

मूलभूत हक्कांची संवैधानिक स्थिती

- भारतीय संविधानाच्या भाग ३ मध्ये कलम १२ ते ३५ पर्यंत मूलभूत हक्क दिले आहेत.
- १९५० मध्ये लागू झालेल्या मूळ भारतीय संविधानात सुरुवातीला सात मूलभूत हक्कांची तरतूद होती. मूळ सात मूलभूत हक्कांमध्ये हे समाविष्ट होते:
  १. समानतेचा अधिकार (कलम १४-१८)
  २. स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम १९-२२)
  ३. शोषणाविरुद्ध अधिकार (कलम २३-२४)
  ४. धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार (कलम २५-२८)
  ५. सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक अधिकार (कलम २९-३०)
  ६. मालमत्तेचा अधिकार (कलम ३१)
  ७. संवैधानिक उपायांचा अधिकार (कलम ३२)

तथापि, ४४ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे मालमत्तेचा अधिकार मूलभूत हक्कांच्या यादीतून वगळण्यात आला. संविधानाच्या भाग १२ मध्ये कलम ३००-अ अंतर्गत तो कायदेशीर अधिकार बनला आहे.

राज्य म्हणजे काय?

- मूलभूत हक्कांशी संबंधित वेगवेगळ्या तरतुदींमध्ये 'राज्य' हा शब्द वापरला गेला आहे. म्हणूनच, कलम १२ मध्ये भाग १ च्या उद्देशांसाठी या शब्दाची व्याख्या केली आहे. त्यानुसार, राज्यात खालील गोष्टींचा समावेश आहे:

- (अ) भारताचे सरकार आणि संसद, म्हणजेच केंद्र सरकारचे कार्यकारी आणि कायदेविषयक अंग.
- (ब) राज्यांचे सरकार आणि कायदेमंडळ, म्हणजेच राज्य सरकारचे कार्यकारी आणि कायदेविषयक अंग.
- (क) सर्व स्थानिक प्राधिकरणे, म्हणजेच नगरपालिका, पंचायती, जिल्हा मंडळे, सुधारणा विश्वस्त संस्था इ.
- (ड) इतर सर्व प्राधिकरणे, म्हणजेच एलआयसी, ओएनजीसी, सेल इत्यादी वैधानिक किंवा गैर-वैधानिक प्राधिकरणे.

अशाप्रकारे, राज्याची व्याख्या व्यापक अर्थाने करण्यात आली आहे जेणेकरून त्याच्या सर्व एजन्सींचा समावेश होईल. या एजन्सींच्या कृतींना मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन म्हणून न्यायालयात आव्हान दिले जाऊ शकते.

चला काही मूलभूत हक्कांची चर्चा करूया

१. समानतेचा अधिकार (कलम १४-१८)

कलम १४ ते १८ समानतेच्या अधिकाराशी संबंधित आहेत. त्यांचे वर्णन खाली दिले आहे:

अ. कायद्यासमोर समानता (अनुच्छेद १४)

- राज्य भारताच्या हद्दीत कोणत्याही व्यक्तीला 'कायद्यासमोर समानता' आणि 'कायद्यांचे समान संरक्षण' नाकारणार नाही.
- कायद्यासमोर समानता' हा शब्द ब्रिटिश राज्यघटनेतून घेतला आहे आणि त्याचा अर्थ नकारात्मक आहे, म्हणजेच व्यक्तीच्या बाजूने कोणताही विशेषाधिकार नसणे, तर 'कायद्यांचे समान संरक्षण' हा शब्द अमेरिकेतून घेतला आहे, परंतु त्याचा अर्थ सकारात्मक आहे. याचा अर्थ असा की समान परिस्थितीत सर्व लोकांना समान वागणूक मिळावी.

ब. काही कारणास्तव भेदभाव प्रतिबंध (अनुच्छेद १५)

- कलम १५ असे निर्देश देते की राज्य धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान किंवा त्यापैकी कोणत्याही आधारावर नागरिकांविरुद्ध भेदभाव करणार नाही. ते भेदभाव प्रतिबंधित करते परंतु राज्याला विशेष तरतुदी करण्याची परवानगी देते.
- कलम १५-उपकलम (१) राज्याला केवळ धर्म, वंश, जात, जन्मस्थान किंवा त्यापैकी कोणत्याही आधारावर नागरिकांमध्ये भेदभाव करण्यास मनाई आहे.
- कलम १५-कलम (२) राज्य आणि नागरिकांकडून दुकाने, सार्वजनिक रेस्टॉरंट्स, हॉटेल्स आणि सार्वजनिक मनोरंजनाच्या ठिकाणी प्रवेश किंवा विहिरी, टाक्यांचा वापर करण्याबाबत भेदभाव करण्यास मनाई करते

- स्नानगृहे, रस्ते आणि सार्वजनिक रिसॉर्ट्सची ठिकाणे जी पूर्णपणे किंवा अंशतः राज्य निधीतून राखली जातात किंवा सामान्य जनतेच्या वापरासाठी समर्पित असतात.
- कलम १५ (३) विशेष संरक्षणाची आवश्यकता ओळखते, ते महिला आणि मुलांसाठी विशेष संरक्षण देते.
- कलम १५ (४) राज्याला कोणत्याही सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गांच्या किंवा अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या प्रगतीसाठी कोणतीही विशेष तरतूद करण्याची परवानगी आहे, उदाहरणार्थ, सार्वजनिक शैक्षणिक संस्थांमध्ये जागा राखणे किंवा शुल्क सवलती.
- भारतीय संविधानाच्या कलम १५ (५) नुसार राज्याला सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या नागरिकांच्या वर्गांच्या तसेच अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या प्रगतीसाठी, खाजगी संस्थांसह शैक्षणिक संस्थांमध्ये प्रवेशाच्या बाबतीत विशेष तरतूद करण्याची परवानगी आहे.
- २०१९ मध्ये १०३ व्या घटनादुरुस्तीने जोडलेल्या कलम १५(६) नुसार, राज्याला शैक्षणिक संस्थांमध्ये, ज्यामध्ये खाजगी संस्थांचा समावेश आहे, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या (EWS) प्रगतीसाठी विशेष तरतुदी करण्याची परवानगी मिळते, ज्याची कमाल आरक्षण मर्यादा १०% आहे.

क. सार्वजनिक रोजगाराच्या बाबतीत संधीची समानता (अनुच्छेद १६)

- हे सार्वजनिक रोजगारात संधीची समानता निर्माण करते जे स्पष्ट करते की कोणत्याही नागरिकाला केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान, वंश किंवा निवासस्थानाच्या आधारावर भेदभाव केला जाणार नाही किंवा राज्याच्या अंतर्गत कोणत्याही नोकरी किंवा पदासाठी तो अपात्र ठरणार नाही.
- संविधान कोणत्याही सरकारी कार्यालयात नोकरीत भेदभाव करण्यास मनाई करते. तथापि, जर राज्याच्या अंतर्गत सेवांमध्ये त्यांचे पुरेसे प्रतिनिधित्व नसेल तर सरकार कोणत्याही 'मागासवर्गीय नागरिकांसाठी' आरक्षणाची परवानगी देऊ शकते. कलम १६ मध्ये सुधारणा करण्यात आली आहे ज्यामुळे सरकारला 'आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी' सर्व पदांपैकी १०% पर्यंत राखीव ठेवण्याची परवानगी देण्यात आली आहे.

ड. अस्पृश्यता निर्मूलन (अनुच्छेद १७)

- आपले संविधान अस्पृश्यता नष्ट करते आणि कोणत्याही स्वरूपात ती पाळण्यास मनाई करते. या कलमानुसार, संसदेने १९५५ मध्ये अस्पृश्यता गुन्हे कायदा लागू केला.
- त्याचे नाव नागरी हक्क संरक्षण कायदा, १९५५ असे ठेवण्यात आले. कायद्याला बळकटी देण्यासाठी सरकारने १९८९ मध्ये अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती अत्याचार प्रतिबंधक कायदा आणि १९९५ मध्ये अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती 'अत्याचार प्रतिबंधक नियम' लागू केले.

इ. पदव्या रद्द करणे (अनुच्छेद १८)

- स्वतंत्र आणि स्वतंत्र भारतात नागरिकांमध्ये समानता निर्माण करण्यासाठी राज्याने सर्व पदव्या रद्द केल्या आहेत.
- तथापि, लष्करी आणि शैक्षणिक भेदांना या तरतुदीतून सूट देण्यात आली आहे कारण ते राज्याच्या लष्करी शक्तीच्या परिपूर्णतेसाठी पुढील प्रयत्नांना प्रोत्साहन देतात.

२. स्वातंत्र्याचा अधिकार (अनुच्छेद १९-२२)

अ • भारतीय संविधानाचा अनुच्छेद १९

हा एक महत्त्वाचा तरतुदी आहे जो भारतातील नागरिकांना अनेक मूलभूत स्वातंत्र्यांची हमी देतो. ते विशेषतः कलम १९(१) अंतर्गत सहा मूलभूत अधिकार प्रदान करते, ज्यामध्ये

- भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य,
- शस्त्रांशिवाय शांततेने एकत्र येण्याचा अधिकार,
- संघटना किंवा सहकारी संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार,
- भारताच्या संपूर्ण प्रदेशात मुक्तपणे फिरण्याचे स्वातंत्र्य,
- देशाच्या कोणत्याही भागात राहण्याचे आणि स्थायिक होण्याचे स्वातंत्र्य आणि
- कोणताही व्यवसाय करण्याचा किंवा कोणताही व्यवसाय, व्यापार किंवा व्यवसाय करण्याचा अधिकार यांचा समावेश आहे.

- हे अधिकार फक्त भारतीय नागरिकांना उपलब्ध आहेत, परदेशी नागरिकांना नाहीत.
- तथापि, हे स्वातंत्र्य परिपूर्ण नाहीत. भारताच्या सार्वभौमत्व आणि अखंडता, राज्याची सुरक्षा, परदेशी राज्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंध, सार्वजनिक सुव्यवस्था, सभ्यता किंवा नैतिकता, न्यायालयाचा अवमान, बदनामी आणि गुन्ह्याला चिथावणी देण्याच्या हितासाठी, संविधान राज्याला **कलम १९ च्या कलम (२) ते (६)** अंतर्गत या अधिकारांवर वाजवी निर्बंध लादण्याची परवानगी देते. उदाहरणार्थ, नागरिकांना भाषण स्वातंत्र्य असले तरी ते द्वेषपूर्ण भाषण पसरवू शकत नाहीत, इतरांची बदनामी करू शकत नाहीत किंवा हिंसाचार भडकावू शकत नाहीत. त्याचप्रमाणे, सार्वजनिक शांतता बिघडू नये यासाठी एकत्र येण्याचा अधिकार नियंत्रित केला जाऊ शकतो आणि लष्करी तळ किंवा आदिवासी प्रदेशांसारख्या संवेदनशील भागात हालचालींचे स्वातंत्र्य मर्यादित केले जाऊ शकते.

ब. गुन्ह्यांसाठी शिक्षेच्या बाबतीत संरक्षण (अनुच्छेद २०)

अनुच्छेद २० आरोपी व्यक्तीला, मग तो नागरिक असो किंवा परदेशी असो किंवा कंपनी किंवा कॉर्पोरेशनसारखी कायदेशीर व्यक्ती असो, मनमानी आणि जास्त शिक्षेपासून संरक्षण देते. त्यामध्ये त्या दिशेने तीन तरतुदी आहेत:

(अ) नो एक्स पोस्ट फॅक्टो लॉ/ कोणताही पूर्व-लक्षी कायदा नाही:

कोणत्याही व्यक्तीला

- कायदा करण्याच्या वेळी लागू असलेल्या कायद्याचे उल्लंघन केल्याशिवाय कोणत्याही गुन्ह्यासाठी दोषी ठरवले जाणार नाही, किंवा

- कायदा करण्याच्या वेळी लागू असलेल्या कायद्याने विहित केलेल्यापेक्षा जास्त शिक्षेला सामोरे जावे लागणार नाही.

(ब) नो डबल जिओपारडी दुहेरी शिक्षा नाही: कोणत्याही व्यक्तीवर एकाच गुन्ह्यासाठी एकापेक्षा जास्त वेळा खटला चालवला जाणार नाही आणि शिक्षा केली जाणार नाही.

(क) नो सेल्फ इन्क्रिमिनेशन / स्वतःविरुद्ध साक्षीदार नाही: कोणत्याही गुन्ह्याचा आरोप असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला स्वतःविरुद्ध साक्षीदार होण्यास भाग पाडले जाणार नाही.

क. जीवन आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याचे संरक्षण (अनुच्छेद २१)

- भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २१ मध्ये असे म्हटले आहे की "कायद्याने स्थापित केलेल्या प्रक्रियेशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला त्याचे जीवन किंवा वैयक्तिक स्वातंत्र्य हिरावून घेतले जाणार नाही." हा मूलभूत अधिकार सर्वात महत्त्वाचा आणि व्यापक व्याप्तीपैकी एक आहे, कारण तो प्रत्येक व्यक्तीला - नागरिक किंवा गैर-नागरिक • राज्याकडून त्यांच्या जीवनाला किंवा वैयक्तिक स्वातंत्र्याला धोका निर्माण करणाऱ्या मनमानी कृतींपासून संरक्षित करतो याची खात्री देतो. सुरुवातीला, "कायद्याने स्थापित केलेली प्रक्रिया" या वाक्यांशाचा अर्थ संकुचितपणे लावला गेला, याचा अर्थ असा की जोपर्यंत कायदेमंडळाने कायदा मंजूर केला आहे तोपर्यंत राज्य जीवन किंवा स्वातंत्र्य कमी करू शकते. तथापि, १९७८ मध्ये मेनका गांधी विरुद्ध भारत संघ खटल्यातील ऐतिहासिक निकालाने हे बदलले, जिथे सर्वोच्च न्यायालयाने असे म्हटले की प्रक्रिया "न्याय्य, न्याय्य आणि वाजवी" असावी, मनमानी किंवा दडपशाही नसावी. या अर्थाने भारतीय कायदा "योग्य प्रक्रियेच्या" अधिक मानवीय संकल्पनेशी सुसंगत झाला.
- कालांतराने, न्यायव्यवस्थेने कलम २१ चा अर्थ विस्तारित केला आहे ज्यामध्ये सन्माननीय जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या विविध अधिकारांचा समावेश आहे. यामध्ये सन्मानाने जगण्याचा अधिकार, उपजीविकेचा अधिकार, निवारा मिळण्याचा अधिकार, आरोग्य आणि वैद्यकीय सेवेचा अधिकार, शिक्षणाचा अधिकार (कलम २१अ अंतर्गत १४ वर्षांपर्यंत), गोपनीयतेचा अधिकार (२०१७ मध्ये मूलभूत अधिकार म्हणून मान्यता), स्वच्छ वातावरणाचा अधिकार, कायदेशीर मदतीचा अधिकार, कोठडीतील छळाविरुद्धचा अधिकार आणि अगदी सन्मानाने मरण्याचा अधिकार यांचा समावेश आहे, ज्यामध्ये कठोर परिस्थितीत निष्क्रिय इच्छामरणाचा समावेश आहे. कलम २१ इतर काही मूलभूत अधिकारांपेक्षा राष्ट्रीय आणीबाणीच्या काळातही लागू करता येतो. थोडक्यात, ते भारतात मानवी हक्कांचे एक गतिमान आणि विकसित होणारे स्रोत बनले आहे, जे वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठेचे रक्षण करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

शिक्षणाचा अधिकार (कलम २१अ)

- राज्य ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांना कायद्याने ठरवू शकेल अशा पद्धतीने मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण प्रदान करेल.
- कलम २१(अ) हा ८६ व्या संविधान (दुरुस्ती कायदा), २००२ द्वारे जोडण्यात आला.

मुलांचा मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार कायदा २००९

- संसदेने ३ ऑगस्ट २००९ रोजी बालकांचा मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार विधेयक, २००९ मंजूर केले. हे विधेयक ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुलांना शिक्षण प्रदान करण्याचा प्रयत्न करते.
- हे विधेयक दहा व्यापक उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न करते ज्यामध्ये मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण, शिक्षण प्रदान करण्याचे राज्याचे बंधन, संविधानाशी सुसंगत अभ्यासक्रमाचे स्वरूप, गुणवत्ता, सामाजिक जबाबदारी आणि शिक्षकांचे दायित्व यावर लक्ष केंद्रित करणे आणि प्रवेशांमध्ये नोकरशाहीचे नियमन करणे इत्यादींचा समावेश आहे.

ड. काही प्रकरणांमध्ये अटक आणि अटकेपासून संरक्षण (अनुच्छेद २२)

- भारतीय संविधानाच्या कलम २२ मध्ये अटक किंवा अटक झाल्यास व्यक्तींना महत्त्वाचे संरक्षण प्रदान केले आहे. सामान्य फौजदारी कायद्यांतर्गत अटक केलेल्यांसाठी, अटकेचे कारण कळविण्याचा अधिकार, वकिलाचा सल्ला घेण्याचा अधिकार आणि २४ तासांच्या आत दंडाधिकार्यांसमोर हजर होण्याचा अधिकार याची हमी देते.
- मनमानी अटक रोखण्यासाठी आणि निष्पक्ष कायदेशीर प्रक्रिया सुनिश्चित करण्यासाठी हे संरक्षण आवश्यक आहे. तथापि, कलम २२ प्रतिबंधात्मक अटकेला देखील परवानगी देते, जे राज्याला सार्वजनिक सुव्यवस्था किंवा राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी धोका मानल्यास व्यक्तींना खटल्याशिवाय ताब्यात ठेवण्याची परवानगी देते.
- एखाद्या व्यक्तीला न्यायालयीन पुनरावलोकनाशिवाय तीन महिन्यांपर्यंत प्रतिबंधात्मकपणे ताब्यात ठेवता येते, परंतु पुढील कोणत्याही अटकेसाठी उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांच्या सल्लागार मंडळाची मान्यता आवश्यक असते. अटक केलेल्या व्यक्तीला अटकेची कारणे कळवावी लागतात, जरी सार्वजनिक हितासाठी राज्य काही माहिती रोखू शकते. विशेष म्हणजे, प्रतिबंधात्मक अटकेखाली असलेल्या कैद्यांना सल्लागार मंडळाच्या सुनावणीदरम्यान कायदेशीर प्रतिनिधित्वाचा अधिकार नाही.
- कलम २२ वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि राष्ट्रीय सुरक्षेमध्ये संतुलन राखण्याचा प्रयत्न करत असताना, त्याच्या प्रतिबंधात्मक अटकेच्या तरतुदींवर मोठ्या प्रमाणात चर्चा झाली आहे आणि संभाव्य गैरवापरासाठी टीका केली गेली आहे.

३. शोषणाविरुद्धचे हक्क (अनुच्छेद २३-२४)

शोषणाविरुद्धचे हक्क कलम २३ आणि २४ अंतर्गत स्पष्ट केले आहेत.

अ. मानवांच्या वाहतुकीवर आणि जबरदस्तीच्या श्रमावर बंदी (अनुच्छेद २३)

- मानवांची तस्करी, भिकारी, गुलामगिरी आणि इतर तत्सम सक्तीच्या श्रमावर बंदी घालते.
- (अनुच्छेद २३)- कलम (२) राज्याला सार्वजनिक उद्देशांसाठी सक्तीच्या सेवा लादण्याची परवानगी देते.
- मानवांची तस्करी म्हणजे बाजारात उपलब्ध असलेल्या वस्तूंप्रमाणे पुरुष, महिला आणि मुलांची विक्री आणि खरेदी करणे. मानवांच्या तस्करीमध्ये

गुलामगिरी, लैंगिक काम आणि इतर प्रकारच्या सक्तीच्या श्रमासारख्या अनैतिक हेतूसाठी महिला आणि मुलांची अनैतिक तस्करी यांचा समावेश आहे.

ब. कारखान्यांमध्ये मुलांना कामावर ठेवण्यावर बंदी (अनुच्छेद २४)

- संविधान १४ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलांना कारखान्यांमध्ये आणि धोकादायक रोजगारात ठेवण्यास स्पष्टपणे प्रतिबंधित करते. मुलांना काम करण्यापासून रोखण्यासाठी सरकारने अनेक कायदे केले आहेत.
- काही कायदे म्हणजे बाल रोजगार कायदा, १९३८, बालके (कामगार गहाण ठेवणे) कायदा, १९३३, खाण कायदा, १९५२ आणि बाल कामगार नियमन कायदा, १९८६.

४. धर्म स्वातंत्र्याचे हक्क (अनुच्छेद २५-२८)

'धर्म' हा शब्द संविधानात परिभाषित केलेला नाही, तर तो संविधानाच्या आदर्शांपैकी एक म्हणून धर्मनिरपेक्षतेची हमी देतो.

अ. विवेकाचे स्वातंत्र्य आणि धर्माचे मुक्त पालन आचरण आणि प्रचार (अनुच्छेद २५)

- ते (अ) विवेकाचे स्वातंत्र्य,
(ब) कोणत्याही धर्माचे पालन, आचरण आणि प्रचार करण्याचे स्वातंत्र्य हमी देते.
- या स्वातंत्र्यावर वाजवी निर्बंध म्हणजे सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता आणि आरोग्याच्या अधीन असलेले धार्मिक स्वातंत्र्य.

ब. धार्मिक बाबींचे व्यवस्थापन करण्याचा अधिकार (अनुच्छेद २६)

- सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता आणि आरोग्याच्या अधीन राहून प्रत्येक धार्मिक संप्रदायाला किंवा कोणत्याही वर्गाला धार्मिक आणि धर्मादाय संस्था स्थापन करण्याचे आणि देखभाल करण्याचे खालील अधिकार असतील
- उद्देश:
  - धर्माच्या बाबींमध्ये स्वतःचे व्यवहार व्यवस्थापित करणे.
  - जंगम आणि स्थावर मालमत्ता मालकी आणि संपादन करणे.
  - कायदानुसार अशा मालमत्तांचे व्यवस्थापन करणे.

क. कोणत्याही विशिष्ट धर्माच्या प्रचारासाठी कर भरण्यापासून स्वातंत्र्य (अनुच्छेद २७)

- धर्मनिरपेक्ष स्वरूप सुनिश्चित करण्यासाठी, कलम २७ मध्ये 'कोणालाही कोणत्याही विशिष्ट धर्माच्या किंवा कोणत्याही विशिष्ट धर्माच्या किंवा धार्मिक संप्रदायाच्या धार्मिक संप्रदायाच्या प्रचारासाठी किंवा देखभालीसाठी कोणताही कर भरण्यास भाग पाडले जाणार नाही. हे राज्याचे धर्मनिरपेक्ष स्वरूप सुनिश्चित करण्यासाठी आहे.
- धार्मिक शिक्षणात सहभागी होण्याचे स्वातंत्र्य (अनुच्छेद २८) विशिष्ट शैक्षणिक संस्थांमध्ये धार्मिक शिक्षण किंवा धार्मिक उपासनेत उपस्थित राहण्याचे स्वातंत्र्य. (१) राज्याच्या निधीतून पूर्णपणे चालवल्या जाणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत कोणतेही धार्मिक शिक्षण दिले जाणार नाही.

५. सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क (अनुच्छेद २९-३०)

भारतीय संविधानाच्या कलम २९ आणि ३० मध्ये सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्कांचा उल्लेख आहे.

अ. अल्पसंख्याकांच्या हिताचे संरक्षण (अनुच्छेद २९)

- राज्याला अल्पसंख्याकांच्या हिताचे रक्षण करण्याची जबाबदारी सोपवण्यात आली आहे. ते अल्पसंख्याकांना शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा आणि त्यांचे प्रशासन करण्याचा अधिकार देखील प्रदान करते आणि खालील विशिष्ट अधिकार प्रदान करते:
  - कलम २९ (१) नागरिकांच्या कोणत्याही वर्गाला स्वतःची भाषा, लिपी किंवा संस्कृती जपण्याचा अधिकार.
  - कलम २९ (२) धर्म, जात, वंश किंवा भाषेच्या आधारावर कोणत्याही राज्याने चालवलेल्या किंवा राज्य अनुदानित संस्थांमध्ये प्रवेश नाकारला जाऊ नये हा नागरिकांचा हक्क.

ब. शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा आणि त्यांचे प्रशासन करण्याचा अल्पसंख्याकांचा हक्क (अनुच्छेद ३०)

अनुच्छेद ३० धार्मिक किंवा भाषिक असोत, अल्पसंख्याकांना खालील अधिकार प्रदान करते:

- (अ) सर्व अल्पसंख्याकांना त्यांच्या पसंतीच्या शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा आणि त्यांचे प्रशासन करण्याचा अधिकार असेल.
- (ब) अल्पसंख्याक शैक्षणिक संस्थेच्या कोणत्याही मालमत्तेच्या सक्तीच्या संपादनासाठी राज्याने निश्चित केलेली भरपाई रक्कम त्यांना हमी दिलेल्या अधिकारावर मर्यादा घालणार नाही किंवा रद्द करणार नाही. या संदर्भात अल्पसंख्याकांच्या हक्काचे रक्षण करण्यासाठी १९७८ च्या ४४ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे ही तरतूद जोडण्यात आली. या कायद्याने मालमत्तेचा अधिकार मूलभूत हक्क (अनुच्छेद ३१) म्हणून वगळला.
- (क) मदत देताना, राज्य अल्पसंख्याकांनी व्यवस्थापित केलेल्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेशी भेदभाव करणार नाही.

मालमत्तेचा अधिकार म्हणजे काय?

- ४४ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे संविधानाच्या भाग बाराव्या कलम ३०० (अ) अंतर्गत हा अधिकार मूलभूत हक्कांच्या यादीतून वगळण्यात आला आणि कायदेशीर अधिकार बनवण्यात आला. आता, फक्त सहा मूलभूत हक्क आहेत.
- मूलभूत हक्क मानवी हक्कांच्या मूलभूत रचनेवर हमीचा नमुना विणतात आणि राज्यावर त्याच्या विविध आयामांमध्ये वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर अतिक्रमण न करण्याचे नकारात्मक दायित्वे लादतात.

६. संवैधानिक उपायांचा अधिकार (अनुच्छेद ३२)

- प्रभावी अंमलबजावणी यंत्रणेशिवाय अधिकार प्रदान करण्याची निरर्थकता लक्षात घेऊन, संविधान निर्मात्यांनी प्रकरण ३ मध्येच संवैधानिक उपायांचा अधिकार समाविष्ट केला.

- कलम ३२ एखाद्या व्यक्तीला त्यांच्या मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी थेट सर्वोच्च न्यायालयात जाण्याचा अधिकार देतो. या हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी सर्वोच्च न्यायालय विविध प्रकारचे रिट जारी करू शकते.

- संविधानात कलम ३५२ अंतर्गत आणीबाणीच्या काळात अन्यथा तरतूद केल्याशिवाय संवैधानिक उपायांचा अधिकार निलंबित केला जाणार नाही. कलम ३२ ला संविधानाने उभारलेल्या संपूर्ण इमारतीचा आधारस्तंभ म्हटले आहे. डॉ. आंबेडकरांनी त्याला 'संविधानाचे हृदय आणि आत्मा' म्हटले आहे.

(आकृती)

राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग (NHRC)

- ही एक वैधानिक संस्था आहे म्हणजेच, १९९३ मध्ये संसदेच्या कायद्याद्वारे त्याची स्थापना झाली आहे. • संमत झालेल्या कायद्याला 'मानवी हक्क संरक्षण कायदा' असे म्हटले गेले. २००६ मध्ये या कायद्यात सुधारणा करण्यात आली.
- आयोग हा देशातील मानवी हक्कांचा, म्हणजेच व्यक्तीच्या जीवन, स्वातंत्र्य, समानता आणि प्रतिष्ठेशी संबंधित अधिकारांचा रक्षक आहे.
- हे अधिकार संविधानाद्वारे हमी दिलेले आहेत किंवा आंतरराष्ट्रीय करारांमध्ये समाविष्ट आहेत आणि भारतातील न्यायालये अंमलात आणू शकतात.
- हे गृह मंत्रालयाच्या अंतर्गत येते.

मानवाधिकार आयोगाची कार्ये

- एखाद्या प्रशासकीय सेवकाने स्वतःहून किंवा त्यांच्याकडे सादर केलेल्या याचिकेवर किंवा न्यायालयाच्या आदेशावर मानवी हक्कांच्या कोणत्याही उल्लंघनाची किंवा अशा उल्लंघनास प्रतिबंध करण्यात झालेल्या निष्काळजीपणाची चौकशी करणे.
- न्यायालयासमोर प्रलंबित असलेल्या मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाच्या आरोपाच्या कोणत्याही कार्यवाहीत हस्तक्षेप करणे.
- कैद्यांच्या राहणीमानाचा अभ्यास करण्यासाठी आणि त्यावर शिफारस करण्यासाठी तुरुंग आणि तुरुंगवासाच्या ठिकाणी भेट देणे.
- मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी संवैधानिक आणि इतर कायदेशीर सुरक्षा उपायांचा आढावा घेणे आणि त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी उपाययोजनांची शिफारस करणे.
- मानवी हक्कांच्या उपभोगात अडथळा आणणाऱ्या दहशतवादी कृत्यांसह घटकांचा आढावा घेणे आणि उपाययोजनांची शिफारस करणे.
- मानवाधिकारांवरील करार आणि इतर आंतरराष्ट्रीय साधनांचा अभ्यास करणे आणि त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी शिफारसी करणे. मानवी हक्कांच्या क्षेत्रात संशोधन करणे आणि प्रोत्साहन देणे.
- लोकांमध्ये मानवी हक्क साक्षरता पसरवणे आणि या हक्कांच्या संरक्षणासाठी उपलब्ध असलेल्या सुरक्षा उपायांबद्दल जागरूकता वाढवणे.

राज्य धोरणाची मार्गदर्शक /निर्देशात्मक तत्त्वे

- राज्य धोरणाची मार्गदर्शक / निर्देशात्मक तत्त्वे (DPSP) यामागील संकल्पना 'कल्याणकारी राज्य' निर्माण करणे आहे. दुसऱ्या शब्दांत, DPSP चा समावेश करण्यामागील हेतू राजकीय लोकशाही स्थापित करणे नाही तर ते राज्यात सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही स्थापित करणे आहे.
- देशाचे कायदे/धोरण तयार करताना आणि त्यांची अंमलबजावणी करताना सरकारसाठी ही काही मूलभूत तत्त्वे किंवा सूचना किंवा मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत.
- ही तत्त्वे संविधानाची नवीन वैशिष्ट्ये आहेत. राज्य धोरणाची निर्देशात्मक तत्त्वे (DPSP) राज्यासाठी मार्गदर्शक म्हणून काम करतात आणि काही नवीन धोरण किंवा कोणताही कायदा आणताना त्यांचा विचार केला पाहिजे.
- जरी मार्गदर्शक निर्देशात्मक तत्त्वे न्याय्य नसली तरी, संविधान (अनुच्छेद ३७) हे स्पष्ट करते की 'ही तत्त्वे देशाच्या कारभारात मूलभूत आहेत आणि कायदे करताना ही तत्त्वे लागू करणे हे राज्याचे कर्तव्य असेल'.
- अशाप्रकारे, ते त्यांच्या अर्जासाठी राज्य अधिकाऱ्यांवर नैतिक बंधन लादतात, परंतु त्यांच्यामागील खरी शक्ती राजकीय आहे, म्हणजेच जनमत.

DPSP साठी संवैधानिक तरतुदी

- भारतीय संविधानाच्या भाग IV मध्ये अनुच्छेद 36 ते 51 पर्यंत राज्य धोरणाचे निर्देशक तत्व (DPSP) सूचीबद्ध केले आहेत.
- भारतीय संविधानाचे निर्माते आयर्लंडच्या राष्ट्रवादी चळवळीने खूप प्रभावित झाले होते आणि त्यांनी 1937 मध्ये आयर्लंडच्या संविधानातून DPSP ची ही संकल्पना घेतली होती.
- निर्देशक तत्त्वे भारत सरकार कायदा, 1935 मध्ये सूचीबद्ध केलेल्या 'संस्थांचे साधन' सारखीच आहेत. भारत सरकार कायद्यात देखील या संकल्पनेशी संबंधित काही सूचना होत्या, जे त्यावेळी DPSP चा एक महत्त्वाचा स्रोत बनले.
- न्याय्य हक्क म्हणजे जे न्यायालयात लागू करण्यायोग्य असतात आणि संविधानाच्या भाग III मध्ये समाविष्ट केले जातात. दुसरीकडे, गैर-न्याय्य हक्क हे निर्देशक तत्व म्हणून सूचीबद्ध केले गेले होते आणि भारतीय संविधानाच्या भाग IV मध्ये समाविष्ट केले गेले होते.

कलम ३६ आणि ३७

- कलम ३६ मध्ये असे म्हटले आहे की संविधानाच्या या भागात राज्याचा अर्थ मूलभूत हक्कांच्या भाग ३ मध्ये असलेल्या अर्थासारखाच आहे.
- कलम ३७ मध्ये असे म्हटले आहे की DPSP च्या तरतुदी कोणत्याही न्यायालयात लागू करण्यायोग्य नाहीत, परंतु त्यामध्ये असलेली तत्त्वे देशाच्या प्रशासनासाठी मूलभूत आहेत. कायदे करताना ही तत्त्वे लागू करणे हे राज्याचे कर्तव्य असेल.

DPSP ची उद्दिष्टे

- भारताच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाचे निर्णय घेण्यासाठी राज्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वांच्या स्वरूपात निर्देशक तत्त्वे आहेत.
- निर्देशक/ मार्गदर्शक तत्त्वांचे उद्दिष्ट 'कल्याणकारी राज्य' या संकल्पनेचे स्पष्टीकरण देणे आहे. भारतीय संविधान आपल्या नागरिकांना न्याय, स्वातंत्र्य आणि समानतेची हमी देते. म्हणूनच, नागरिकांना काही अधिकार दिले आहेत.
- तथापि, केवळ स्वातंत्र्य आणि समानतेची हमी देऊन, लोकांना आनंदी आणि त्यांचे जीवन समृद्ध बनवता येत नाही.
- राज्याने आपल्या नागरिकांसाठी विविध प्रकल्प तयार केले पाहिजेत आणि त्याद्वारे वैयक्तिक कल्याण आणि राष्ट्राची प्रगती सुनिश्चित केली पाहिजे.
- स्वातंत्र्यानंतर, भारतासमोर अनेक आव्हाने होती. केवळ एका विशिष्ट वर्गाचाच नव्हे तर संपूर्ण समाजाचा विकास आणि कल्याण सुनिश्चित करण्याचे आव्हान होते. संविधानाने समानतेचे तत्व स्वीकारले होते आणि सामाजिकदृष्ट्या वंचित गटांना विशेष संरक्षण प्रदान केले होते.
- निर्देशक/ मार्गदर्शक तत्त्वे सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक हक्कांशी संबंधित आहेत. या तत्त्वांमुळे सरकारला समाजातील कमकुवत घटकांचे संरक्षण करण्यासाठी आणि असमानता दूर करण्यासाठी आणि गरिबी निर्मूलनासाठी कायदे करण्यास सक्षम केले आहे. . ही तत्त्वे केवळ राज्य आणि कायदा करणाऱ्या संस्थांना धोरणे आणि कायदे तयार करताना लक्षात ठेवण्याच्या सूचना आहेत.

DPSP चे स्वरूप

- निर्देशक/ मार्गदर्शक तत्त्वे राज्यावर नैतिक दायित्वे लादतात. निर्देशक तत्त्वे कार्यकारी कृतीद्वारे अंमलात आणता येतात, जोपर्यंत ते कोणत्याही कायद्याचे उल्लंघन करत नाहीत.
- कलम ३७ मध्ये असे घोषित केले आहे की निर्देशक तत्त्वे कोणत्याही न्यायालयाद्वारे लागू केली जाऊ शकत नाहीत म्हणून ती न्याय्य नाहीत. परंतु, ही अंमलबजावणी न करता येणारी प्रवृत्ती निर्देशक तत्त्वांचे महत्त्व कमी करत नाही, कारण त्याच वेळी हे निर्देश देशाच्या कारभारात मूलभूत म्हणून घोषित केले गेले आहेत.
- कायदे करताना ही निर्देशक तत्त्वे लागू करणे हे राज्याचे कर्तव्य देखील निश्चित करण्यात आले आहे.
- मार्गदर्शक तत्त्वांचे वर्गीकरण: निर्देशक तत्त्वे त्यांच्या वैचारिक स्रोत आणि उद्दिष्टांच्या आधारे वर्गीकृत केली जातात. हे निर्देशक खालील गोष्टींवर आधारित आहेत:
  १. समाजवादी तत्त्वे
  २. गांधीवादी तत्त्वे
  ३. उदारमतवादी आणि बौद्धिक तत्त्वे

१. समाजवादी तत्वांवर आधारित मार्गदर्शक तत्त्वे

- **अनुच्छेद ३८:** राज्य सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय सुनिश्चित करून आणि उत्पन्न, दर्जा, सुविधा आणि संधीमधील असमानता कमी करून सामाजिक व्यवस्था सुरक्षित आणि संरक्षित करून लोकांचे कल्याण करण्यासाठी प्रयत्नशील राहिल.
- **अनुच्छेद ३९:** राज्य विशेषतः, खालील गोष्टी सुनिश्चित करण्यासाठी आपली धोरणे निर्देशित करेल:
  - अ) सर्व नागरिकांना उपजीविकेचे पुरेसे साधन मिळण्याचा अधिकार.
  - ब) भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण सामान्य हितासाठी अशा प्रकारे आयोजित केले जाईल.
  - क) राज्य काही हातात संपत्तीचे केंद्रीकरण टाळेल.
  - ड) पुरुष आणि महिला दोघांनाही समान कामासाठी समान वेतन.
  - इ) कामगारांच्या शक्ती आणि आरोग्याचे संरक्षण.
  - फ) बालपण आणि तारुण्य शोषण केले जाणार नाही.

कलम ४१: बेरोजगारी, वृद्धापकाळ, आजारपण आणि अपंगत्वाच्या बाबतीत काम करण्याचा, शिक्षणाचा आणि सार्वजनिक मदतीचा अधिकार सुरक्षित करणे.

कलम ४२: राज्य कामाच्या न्याय्य आणि मानवीय परिस्थिती आणि मातृत्व मदत सुनिश्चित करण्यासाठी तरतुदी करेल.

कलम ४३: राज्य सर्व कामगारांना राहणीमान वेतन आणि योग्य जीवनमान सुनिश्चित करण्यासाठी प्रयत्न करेल.

कलम ४३अ: उद्योगांच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी राज्य पावले उचलेल.

कलम ४७: लोकांचे पोषण आणि राहणीमान वाढवणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे.

२. गांधीवादी तत्वांवर आधारित मार्गदर्शक तत्त्वे

कलम ४०: राज्य स्वयंशासनाच्या एकक म्हणून ग्रामपंचायतींचे संघटन करण्यासाठी पावले उचलेल

कलम ४३: राज्य ग्रामीण भागात वैयक्तिक किंवा सहकारी आधारारव कुटीर उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रयत्न करेल.

कलम ४३ब: सहकारी संस्थांची स्वयंसेवी निर्मिती, स्वायत्त कार्य, लोकशाही नियंत्रण आणि व्यावसायिक व्यवस्थापनाला प्रोत्साहन देणे.

कलम ४६: राज्य दुर्बल घटकांच्या, विशेषतः अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST) आणि इतर दुर्बल घटकांच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हितांना प्रोत्साहन देईल.

कलम ४७: राज्य सार्वजनिक आरोग्य सुधारण्यासाठी आणि आरोग्यासाठी हानिकारक असलेल्या मादक पेये आणि औषधांच्या सेवनावर बंदी घालण्यासाठी पावले उचलेल.

कलम ४८: गायी, वासरे आणि इतर दुभत्या आणि भारी जनावरांच्या कत्तलीवर बंदी घालणे आणि त्यांच्या जाती सुधारणे.

३. उदारमतवादी-बौद्धिक तत्वांवर मार्गदर्शक तत्त्वे

कलम ४४: राज्य भारताच्या संपूर्ण प्रदेशात नागरिकांसाठी समान नागरी संहिता सुरक्षित करण्याचा प्रयत्न करेल.

कलम ४५: सहा वर्षांचे होईपर्यंत सर्व मुलांना बालपणीची काळजी आणि शिक्षण प्रदान करणे.

कलम ४८: आधुनिक आणि वैज्ञानिक धर्तीवर शेती आणि पशुपालन आयोजित करणे.

कलम ४८अ: पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा करणे आणि देशातील जंगले आणि वन्यजीवांचे रक्षण करणे.

कलम ४९: राज्य कलात्मक किंवा ऐतिहासिक हिताच्या प्रत्येक स्मारकाचे किंवा ठिकाणाचे संरक्षण करेल.

कलम ५०: राज्याच्या सार्वजनिक सेवांमध्ये न्यायपालिकेला कार्यकारी मंडळापासून वेगळे करण्यासाठी राज्य पावले उचलेल.

कलम ५१: ते घोषित करते की आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि सुरक्षितता प्रस्थापित करण्यासाठी राज्य प्रयत्न करेल: राष्ट्रांशी न्याय्य आणि सन्माननीय संबंध राखणे. आंतरराष्ट्रीय कायदा आणि करारांच्या दायित्वांचा आदर वाढवणे. लवादाद्वारे आंतरराष्ट्रीय वादांचे निराकरण करण्यास प्रोत्साहन देणे.

डीपीएसपीमध्ये सुधारणा:

१. ४२ वी घटनादुरुस्ती, १९७६: नवीन निर्देश जोडून संविधानाच्या भाग-४ मध्ये काही बदल सादर केले:

कलम ३९ अ: गरिबांना मोफत कायदेशीर मदत प्रदान करणे.

कलम ४३ अ: उद्योगांच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग.

कलम ४८ अ: पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा करणे.

२. ४४ वी घटनादुरुस्ती, १९७८: त्यात **कलम ३८ मध्ये कलम-२ समाविष्ट** केले जे घोषित करते की; "राज्य विशेषतः उत्पन्नातील आर्थिक असमानता कमी करण्यासाठी आणि व्यक्तींमध्येच नव्हे तर गटांमध्येही स्थिती, सुविधा आणि संधीमधील असमानता दूर करण्यासाठी प्रयत्न करेल". तसेच मूलभूत हक्कांच्या यादीतून मालमत्तेचा अधिकार वगळण्यात आला.

३. २००२ चा ८६ वा घटनादुरुस्ती कायदा: **कलम ४५ चा विषय बदलला आणि कलम २१ अ अंतर्गत प्राथमिक शिक्षण हा मूलभूत अधिकार बनवला.**

निर्देशक मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत हक्कांमधील संबंध आणि संघर्ष

- मूलभूत हक्क आणि निर्देशक तत्वांमधील संघर्षाबाबतचा पहिला महत्त्वाचा खटला १९५१ चा चंपकम दोराईराजन विरुद्ध मद्रास राज्य होता.
- या प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की शैक्षणिक संस्थांमध्ये जागा राखीव ठेवणे आणि मद्रास राज्याने प्रदान केलेले सार्वजनिक रोजगार हे असंवैधानिक आणि निरर्थक आहे कारण ते समानतेच्या अधिकाराचे उल्लंघन करते. सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की निर्देशक तत्त्वे मूलभूत हक्कांच्या अधीन राहतील.
- तथापि, सर्वोच्च न्यायालयाने निर्देशक तत्वांचे महत्त्व लक्षात घेतले आणि केरळ शिक्षण विधेयक प्रकरणात, १९५८ मध्ये सामंजस्य सिद्धांत तयार केला, ज्याचा अर्थ मूलभूत हक्क आणि निर्देशक तत्त्वे प्रत्येक आईला पूरक आहेत.

- या सिद्धांतानुसार, न्यायालयाने असा निर्णय दिला की निर्देशक तत्वे आणि मूलभूत हक्कांमध्ये कोणताही अंतर्निहित संघर्ष नाही. ते एकमेकांना पूरक आहेत आणि समान ध्येय साध्य करण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात.
- १९६७ च्या गोलकनाथ खटल्यात, सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की निर्देशक तत्वांच्या अंमलबजावणीसाठी मूलभूत हक्कांमध्ये सुधारणा करता येत नाहीत.
- १९८० च्या मिनर्वा मिल्स लिमिटेड प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने असे पाहिले की संविधानाचा भाग तिसरा आणि भाग चौथा हे एकमेकांना पूरक आणि पूरक आहेत. न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले की संविधान मूलभूत अधिकार आणि निर्देशक तत्वांमधील संतुलनाच्या पायावर आधारित आहे.
- एकाला दुसऱ्यापेक्षा पूर्ण प्राधान्य देणे म्हणजे संविधानाच्या सुसंवादाला बाधा आणणे होय. राजन द्विवेदी विरुद्ध भारतीय संघराज्य खटला, १९८३ मध्ये, सर्वोच्च न्यायालयाने असे मानले की मूलभूत
- अधिकार आणि निर्देशक तत्वे दोन्ही सामाजिक क्रांती घडवून आणणे आणि कल्याणकारी राज्य स्थापन करणे हे एकाच ध्येयावर आहेत.
- हे संविधानाचे केवळ कायदेमंडळ आणि कार्यकारिणीलाच नव्हे तर न्यायालयांनाही आदेश आहे.
- शेवटी, आपण असे मानू शकतो की मूलभूत अधिकार आणि निर्देशक तत्वांमध्ये कोणताही अंतर्निहित संघर्ष नाही. दोन्ही एकमेकांना पूरक आणि पूरक आहेत आणि दोन्ही सामाजिक आणि राजकीय लोकशाही स्थापनेच्या उद्दिष्टाकडे कार्य करतात.

भारतीय संविधानातील मूलभूत कर्तव्ये

- सुरुवातीला, भारतीय संविधानात मूलभूत कर्तव्यांच्या तरतुदी नव्हत्या. १९७६ मध्ये झालेल्या ४२ व्या घटनादुरुस्तीने मूलभूत कर्तव्यांवरील कलमात एक नवीन कलम जोडला.
- संविधानाच्या भाग ४ (अ) मध्ये समाविष्ट असलेले कलम ५१(अ) मूलभूत कर्तव्यांशी संबंधित आहे. ही कर्तव्ये नागरिकाला इतर गोष्टींबरोबरच उदात्त आदर्शांचे पालन करण्यास सांगते, ज्यामुळे भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याला प्रेरणा मिळाली. सध्या, संविधानात ११ मूलभूत कर्तव्यांचा उल्लेख आहे.
- मूळतः दहा परंतु, २००२ मध्ये ८६ व्या घटनादुरुस्तीने मूलभूत कर्तव्यांची संख्या अकरा करण्यात आली, ज्यामध्ये प्रत्येक पालक किंवा पालकाचे त्यांच्या मुलाला किंवा पाल्यांना ६ ते १४ वर्षांपर्यंतच्या वयोगटातील शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी जोडण्यात आली.

स्वर्ण सिंह समिती

- अंतर्गत आणीबाणीच्या काळात (१९७५-१९७७) जाणवलेल्या मूलभूत कर्तव्यांबद्दल शिफारसी करण्यासाठी १९७६ मध्ये सरदार स्वर्ण सिंग समितीची स्थापना करण्यात आली.

- समितीने संविधानात मूलभूत कर्तव्यांवरील स्वतंत्र प्रकरण समाविष्ट करण्याची शिफारस केली.
- त्यात संविधानात ८ मूलभूत कर्तव्यांचा समावेश सुचवण्यात आला. परंतु ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे, संविधानात १० मूलभूत कर्तव्ये समाविष्ट करण्यात आली.

कलम ५१(अ) नुसार, प्रत्येक भारतीय नागरिकाची खालील कर्तव्ये आहेत:

१. संविधानाचे पालन करणे आणि त्याचे आदर्श आणि संस्था, राष्ट्रध्वज आणि राष्ट्रगीत यांचा आदर करणे.
२. स्वातंत्र्यासाठी आपल्या राष्ट्रीय लढ्याला प्रेरणा देणाऱ्या उदात्त आदर्शांचे पालन करणे.
३. भारताचे सार्वभौमत्व, एकता आणि अखंडता राखणे आणि त्यांचे संरक्षण करणे.
४. देशाचे रक्षण करणे आणि आवाहन केले तर राष्ट्रीय सेवा करणे.
५. भारतातील सर्व लोकांमध्ये धार्मिक, भाषिक आणि प्रादेशिक किंवा वर्गीय विविधतेच्या पलीकडे जाऊन महिलांच्या प्रतिष्ठेला अपमानकारक असलेल्या प्रथांचा त्याग करून सुसंवाद आणि समान बंधुत्वाची भावना निर्माण करणे.
६. आपल्या संयुक्त संस्कृतीच्या समृद्ध वारशाचे कौतुक करणे आणि त्याचे जतन करणे.
७. जंगले, तलाव, नद्या आणि वन्यजीवांसह नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा करणे आणि सजीव प्राण्यांबद्दल करुणा बाळगणे.
८. वैज्ञानिक दृष्टिकोन, मानवतावाद आणि चौकशी आणि सुधारणाची भावना विकसित करणे.
९. सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे आणि हिंसाचाराचा त्याग करणे.
१०. वैयक्तिक आणि सामूहिक क्रियाकलापांच्या सर्व क्षेत्रात उत्कृष्टतेसाठी प्रयत्न करणे जेणेकरून राष्ट्र सतत प्रयत्न आणि यशाच्या उच्च पातळीवर पोहोचेल.
११. ६-१४ वर्षे वयोगटातील मुलांना शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देणे आणि पालक म्हणून त्यांच्या मुलाला अशा संधी मिळत आहेत याची खात्री करणे हे कर्तव्य आहे.

मूलभूत कर्तव्यांची प्रमुख वैशिष्ट्ये

मूलभूत कर्तव्यांमध्ये खालील ठळक वैशिष्ट्ये आहेत:

१. मूलभूत कर्तव्ये ही नागरी आणि नैतिक दोन्ही स्वरूपाची आहेत.
२. त्यांनी भारतीय जीवनशैलीवर भर दिला, विशेषतः भारतीय संस्कृतीचा आदर आणि जतन करण्यावर.
३. ही तरतूद परदेशी लोकांवर लागू नाही, फक्त भारतातील नागरिकच या घटनात्मक कर्तव्यांचे पालन करतील.
४. मूलभूत अधिकार आणि मूलभूत कर्तव्यांमध्ये स्पष्ट फरक आहेत.
५. ते अन्यायपूर्ण आणि अप्रवर्तनीय आहेत.

मूलभूत कर्तव्यांना न्याय्यता नाही

मूलभूत कर्तव्ये अंमलबजावणीयोग्य आणि अप्रवर्तनीय आहेत. या कर्तव्यांच्या थेट अंमलबजावणीसाठी संविधानात कोणतीही तरतूद नाही. याचा अर्थ असा की कोणत्याही नागरिकाला मूलभूत कर्तव्याचे उल्लंघन केल्याबद्दल न्यायालय शिक्षा देऊ शकत नाही. या संदर्भात, मूलभूत कर्तव्ये भाग IV च्या राज्य धोरणाच्या निर्देशक तत्वांसारखी आहेत. भारतीय संविधानाच्या भाग-III च्या शेवटी मूलभूत कर्तव्ये ठेवण्यात आली नव्हती जी न्याय्य आहे परंतु भाग-IVA मध्ये समाविष्ट आहेत जी न्याय्य आणि अप्रवर्तनीय आहे.

मूलभूत कर्तव्यांचे महत्त्व

- मूलभूत कर्तव्यांचे महत्त्व असे आहे की ते देशभक्तीच्या वाढीस आणि भारताच्या एकतेचे रक्षण करण्यासाठी योगदान देण्यासाठी सर्व नागरिकांच्या नैतिक जबाबदाऱ्या परिभाषित करतात.
- नागरिकांना आठवण करून देतात की त्यांचे हक्क उपभोगताना, त्यांनी त्यांच्या देशाप्रती, त्यांच्या समाजाप्रती आणि त्यांच्या सहकारी नागरिकांप्रती असलेल्या कर्तव्यांची जाणीव देखील ठेवली पाहिजे.
- राष्ट्रविरोधी आणि असामाजिक कारवायांविरुद्ध इशारा म्हणून काम करतात.
- नागरिकांसाठी प्रेरणास्त्रोत म्हणून काम करा आणि त्यांच्यामध्ये शिस्त आणि वचनबद्धतेची भावना निर्माण करतात.
- कायद्याची घटनात्मक वैधता तपासण्यात आणि निश्चित करण्यात न्यायालयांना मदत करतात.
- ते कायद्याद्वारे लागू केले जातात. म्हणून, संसद त्यापैकी कोणत्याही गोष्टीची पूर्तता करण्यात अयशस्वी झाल्यास योग्य दंड किंवा शिक्षेची तरतूद करू शकते.

मूलभूत कर्तव्यांवरील टीका

- कर्तव्यांची यादी संपूर्ण नाही कारण ती मतदान करणे, कर भरणे, कुटुंब नियोजन इत्यादी इतर महत्त्वाच्या कर्तव्यांचा समावेश करत नाही.
- काही कर्तव्ये अस्पष्ट आणि सामान्य माणसाला समजण्यास कठीण आहेत.
- उदाहरणार्थ, 'उदात्त आदर्श', 'संमिश्र संस्कृती', 'वैज्ञानिक महत्त्वाकांक्षा' इत्यादी वाक्यांशांचे वेगवेगळे अर्थ लावता येतात.
- समीक्षकांनी त्यांचे वर्णन नैतिक नियमांचे संहिता म्हणून केले आहे कारण त्यांच्या न्याय्य स्वरूपाचे नाही.
- अनावश्यक - कारण संविधानात मूलभूत म्हणून समाविष्ट केलेली कर्तव्ये लोकांकडून पार पाडली जातील जरी ती संविधानात समाविष्ट केलेली नसली तरीही.

मूलभूत अधिकार, निर्देशक/ मार्गदर्शक तत्वे आणि मूलभूत कर्तव्ये यांच्यातील संबंध

- मूलभूत अधिकार म्हणजे भारतीय लोकांना त्यांच्या संरक्षणासाठी आणि कल्याणासाठी संविधानाने प्रदान केलेले अधिकार आहेत, इतर गोष्टींबरोबरच.

- त्यांना नागरिकांचे मूलभूत मानवी हक्क म्हणून देखील ओळखले जाते. निर्देशक तत्वे म्हणजे कायदे तयार करण्यासाठी सरकारला संविधानाने प्रदान केलेली तत्वे.
- हे मूलभूत अधिकारांसारखे न्यायालय-अंमलबजावणीयोग्य तरतुदी नाहीत. राज्य कायदे विकसित करत असताना आणि स्वीकारत असताना ही तत्वे राज्याच्या प्रशासनासाठी आवश्यक मापदंड म्हणून काम करतात.
- मूलभूत कर्तव्ये ही देशभक्ती आणि भारतीय एकतेच्या संवर्धनात योगदान देणाऱ्या सर्व लोकांच्या नैतिक जबाबदाऱ्या आहेत.
- ते, निर्देशक तत्वांप्रमाणे, न्यायालये अंमलात आणू शकत नाहीत कारण ते व्यक्ती आणि राष्ट्र यांचा समावेश करतात.
- जेव्हा कायदे मूलभूत अधिकारांशी संघर्ष करतात, तेव्हा कायद्याच्या संवैधानिक कायदेशीरतेचे रक्षण करण्यासाठी निर्देशक तत्वे वापरली गेली आहेत. मूलभूत अधिकार आणि निर्देश
- नागरिकांच्या कल्याणासाठी कायद्याचा पाया तयार करण्यासाठी तत्वांचा एकत्रितपणे वापर केला गेला आहे.
- सर्वोच्च न्यायालयाने संविधानाच्या भाग IV मध्ये नमूद केलेल्या उद्दिष्टांना पुढे नेणाऱ्या कायद्यांच्या संवैधानिक कायदेशीरतेचे रक्षण करण्यासाठी मूलभूत कर्तव्यांचा वापर केला आहे, म्हणजेच मूलभूत कर्तव्ये.
- ही कर्तव्ये सर्व नागरिकांसाठी अनिवार्य मानली जातात, राज्य कायदेशीर कायद्याद्वारे त्यांची अंमलबजावणी करण्याच्या अधीन आहे.
- सर्वोच्च न्यायालयाने राज्याला नियम प्रभावी बनवण्याचे आणि नागरिकांना त्यांचे काम योग्यरित्या पार पाडण्यास सक्षम करण्याचे निर्देश दिले आहेत.

निवडणूक आणि प्रतिनिधित्व

- निवडणूक ही राजकीय पक्षांमधील लोकांचा पाठिंबा मिळविण्यासाठीची स्पर्धा असते. ज्या पक्षाला सर्वाधिक लोकांचा पाठिंबा मिळतो तो पक्ष सत्तेवर येतो आणि सरकार बनवतो.
- लोकशाही देशांमध्ये, मालमत्ता, शिक्षण, वंश, धर्म, लिंग किंवा इतर भेदभाव विचारात न घेता जवळजवळ प्रौढ नागरिकांना मतदानाचा अधिकार देण्यात आला आहे जो सार्वत्रिक प्रौढ
- मताधिकार/मताधिकार म्हणून प्रसिद्ध आहे.
- भारत एक संसदीय लोकशाही आहे आणि त्याचे शासन निवडणुकीत भाग घेऊन लोकांच्या इच्छेनुसार अंतिम वैधता प्राप्त करते.
- भारतीय संविधानाच्या कलम ३२६ मध्ये असे म्हटले आहे की लोकसभेची आणि प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेची निवडणूक प्रौढ मताधिकाराच्या आधारावर होईल. भारतात, १८ वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या (१९८९ पर्यंत ते २१ वर्षे होते) प्रत्येक व्यक्तीला मतदानाचा अधिकार आहे.

निवडणुकीचे प्रकार

निवडणुकांचे प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत:

१. **पोटनिवडणुका** - सामान्य वेळापत्रकाच्या बाहेर होणाऱ्या निवडणुकीला पोटनिवडणूक म्हणतात. एखाद्या मतदारसंघातील प्रतिनिधीचा पदावर असताना मृत्यू झाल्यास आणि राजीनामा देण्यासारख्या इतर कोणत्याही कारणामुळे पद रिक्त झाल्यास पोटनिवडणूक होते.
२. **मध्यावधी निवडणुका** - जर लोकसभा किंवा कोणत्याही राज्य विधानसभा पूर्ण कार्यकाळ संपण्यापूर्वी विसर्जित झाल्या आणि नवीन सभागृह स्थापन करण्यासाठी निवडणुका घेतल्या गेल्या तर त्याला मध्यावधी निवडणुका म्हणतात.
३. **सार्वत्रिक निवडणुका** - सार्वत्रिक निवडणूक ही एक राजकीय मतदान निवडणूक असते जिथे सामान्यतः दिलेल्या राजकीय संस्थेचे सर्व किंवा बहुतेक सदस्य निवडले जातात. या सहसा राष्ट्र, राज्य किंवा प्रदेशाच्या प्राथमिक कायदेमंडळासाठी घेतल्या जातात. लोकसभेच्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुका १९५१ मध्ये झाल्या.
  - १९८२ मध्ये केरळच्या सार्वत्रिक निवडणुकीत, भारतीय निवडणुकीत प्रथमच इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे (ईव्हीएम) वापरली गेली. २००४ मध्ये, भारतातील सर्व ५४३ जागांवर ईव्हीएम वापरण्यात आल्या.
४. **स्नॅप पोल** - स्नॅप पोल ही अशी निवडणूक असते जी नियोजित वेळेपेक्षा लवकर बोलावली जाते. लोकसभा पूर्ण होण्यापूर्वीच विसर्जित करून ती होऊ शकते. सरकार बरखास्त झाल्यानंतर होणाऱ्या सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये अधिक जागा मिळविण्यासाठी सरकार प्रमुख हे सहसा करतात. स्नॅप निवडणुकांनंतर, सरकारला पूर्ण कार्यकाळ मिळतो आणि मागील सरकारचा उर्वरित कार्यकाळ मिळत नाही.

(आकृती)

लोकशाहीमध्ये निवडणूक कशा होतात?

- प्रत्येकाला एक मत असावे आणि प्रत्येक मताचे मूल्य समान असले पाहिजे.
- पक्ष आणि उमेदवार निवडणूक लढवू शकतील.
- निवडणुका नियमितपणे घेतल्या पाहिजेत.
- जनतेने पसंत केलेला उमेदवार निवडून आला पाहिजे. निवडणुका मुक्त आणि निष्पक्ष पद्धतीने घेतल्या पाहिजेत.

राजकीय स्पर्धा असणे चांगले आहे का?

- लोकशाहीमध्ये राजकीय नेत्यांना लोकांसाठी काय चांगले आहे हे माहित असते. ते त्यांना लोकांची सेवा करण्यास प्रेरित करते.
- नियमित निवडणूक स्पर्धा राजकीय पक्षांना आणि नेत्यांना पुढाकार देते.
- नेत्यांना हे समजते की जर त्यांनी लोकांसाठी काम केले तर ते लोकप्रिय होतील आणि त्यांच्या जिंकण्याची शक्यता वाढेल.

निवडणुकांमधील स्पर्धेचे दोष:-

- यामुळे प्रत्येक परिसरात एकता आणि 'गटातूट'ची भावना निर्माण होते.
- राजकीय पक्ष आणि नेते अनेकदा एकमेकांवर आरोप-प्रत्यारोप करतात.
- पक्ष आणि उमेदवार अनेकदा निवडणुका जिंकण्यासाठी घाणेरड्या युक्त्या वापरतात.
- निवडणूक लढवण्याचा दबाव दीर्घकालीन धोरणे तयार करू देत नाही. वरील तोटे किंवा अस्वस्थ स्पर्धेच्या बाबतीत देशाची सेवा करू इच्छिणारे काही चांगले लोक या क्षेत्रात उतरत नाहीत.

निवडणुकांमधील स्पर्धेचे गुण:-

- नियमित निवडणूक स्पर्धा राजकीय पक्षांना आणि नेत्यांना प्रोत्साहन देते.
- जर ते मतदारांना त्यांच्या कामाने समाधानी करू शकले तर ते पुन्हा जिंकू शकतील.
- जरी एखादा राजकीय पक्ष केवळ सत्तेत राहण्याच्या इच्छेने प्रेरित असला तरी, तो लोकांची सेवा करण्यास भाग पाडला जाईल.
- ते मतदारांना सर्वोत्तम निवडण्याचा पर्याय देते.

संविधानाची भूमिका

- ते मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका सुनिश्चित करण्यासाठी निवडणुकांबद्दल काही मूलभूत नियम मांडते.
- हे मूलभूत नियम सहसा मतदान करण्याची, निवडणूक लढवण्याची, मतदानाचे पर्यवेक्षण करण्याची पात्रता इत्यादींबद्दल असतात.

भारतातील निवडणूक प्रणाली

- भारत हा एक संवैधानिक लोकशाही आहे ज्यामध्ये संसदीय शासन व्यवस्था आहे आणि या प्रणालीच्या केंद्रस्थानी नियमित, मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका घेण्याची वचनबद्धता आहे.
- लोकशाही राज्यांमध्ये, निवडणूक ही एक उत्सवासारखी असते जिथे लोक मतदान करतात आणि त्यांच्या पसंती ठरवतात की कोण निवडणूक जिंकेल. काही नियम निवडणूक आयोगाद्वारे स्थापित केले जातात आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे काही नियम बहुसंख्य समुदायाच्या बाजूने असू शकतात तर काही अल्पसंख्याकांचे रक्षण करू शकतात.
- भारतातील निवडणुका सरकारची रचना, संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचे सदस्यत्व, राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेश विधानसभेचे सदस्यत्व आणि राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपतीपद निश्चित करतात.

भारतातील निवडणूक प्रक्रिया

- निवडणुकीत गुप्त मतदानाद्वारे मतदान केले जाते. भारतातील निवडणुकीची संपूर्ण प्रक्रिया निवडणूक आयोग नावाच्या स्वतंत्र संस्थेद्वारे आयोजित, नियंत्रित आणि पर्यवेक्षण केली जाते.
- निवडणूक आयोग आपल्या देशात निवडणुकांच्या तारखा निश्चित करतो आणि जाहीर करतो. निवडणुकीची संपूर्ण प्रक्रिया खालील चरणांद्वारे होते:

अ. उमेदवारांची निवड

- राजकीय पक्ष त्यांच्या उमेदवारांना उभे करतात आणि पाठिंबा देतात आणि त्यांच्या प्रचाराचे आयोजन करतात.
- प्रत्येक राजकीय पक्ष विशिष्ट कार्यक्रमांची घोषणा करतो आणि सत्तेत आल्यास या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्याचे आश्वासन देतो.
- अपक्ष उमेदवारांच्या बाबतीत, त्याला पाठिंबा देण्यासाठी कोणताही राजकीय पक्ष नसल्याने, उमेदवाराला स्वतंत्रपणे त्याचा निवडणूक प्रचार आयोजित करावा लागतो.

ब. नामांकन

- निवडीनंतर, उमेदवारांना त्यांचे अर्ज निवडणूक आयोगाने नियुक्त केलेल्या निवडणूक कार्यालयांमध्ये दाखल करावे लागतात.
- नामांकन पत्रे दाखल करण्याची अंतिम तारीख असते.
- सर्व नामांकन दाखल झाल्यानंतर, छाननी नावाची प्रक्रिया असते.
- नामांकन पत्रांमध्ये दिलेली माहिती बरोबर आहे की नाही हे तपासण्यासाठी छाननी केली जाते.
- दाखल केलेल्या माहितीत शंका असल्यास किंवा उमेदवार पात्र नसल्याचे आढळल्यास, त्याचा/त्याचा उमेदवारी अर्ज रद्द केला जातो.
- छाननी पूर्ण झाल्यानंतर, उमेदवारांना मतांचा शक्य तितका कमी अपव्यय होऊ नये म्हणून माघार घेण्याची तारीख दिली जाते.

क. चिन्हांचे वाटप

- निवडणूक आयोग प्रत्येक राजकीय पक्षाला चिन्हे वाटप करतो आणि मतदारांमध्ये गोंधळ टाळण्यासाठी ते एकसारखे नाहीत याची खात्री करतो.
- ही चिन्हे सर्वज्ञात होतात की लोक राजकीय पक्षाला सहजपणे ओळखतात.

ड. प्रचार

- ही अशी प्रक्रिया आहे ज्याद्वारे उमेदवार मतदारांना इतरापेक्षा स्वतःला मतदान करण्यासाठी प्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न करतो.
- हे विविध माध्यमांद्वारे केले जाते, ज्यामध्ये सभा, पॉडकास्ट, भाषणे, मिरवणुका इत्यादींचा समावेश आहे.
- मतदानाची वेळ संपण्याच्या ४८ तास आधी प्रचार थांबतो.

इ. मतमोजणी आणि निकाल जाहीर

- मतदान संपल्यानंतर, मतपेट्या सील केल्या जातात आणि मतमोजणी केंद्रांवर नेल्या जातात. मतमोजणी दरम्यान उमेदवार किंवा त्यांचे प्रतिनिधी उपस्थित असतात.
- मतमोजणीनंतर, मिळालेल्या मतांपैकी साधे बहुमत मिळवणाऱ्या उमेदवारांना निवडून आलेले घोषित केले जाते.

फर्स्ट पास्ट द पोस्ट सिस्टीम म्हणजे काय?

- आपल्या सर्वांना माहिती आहे की संपूर्ण देश ५४३ मतदारसंघांमध्ये विभागलेला आहे.
- प्रत्येक मतदारसंघ लोकप्रिय चांगल्या प्रतिनिधींमधून एक प्रतिनिधी निवडतो.
- त्या मतदारसंघात सर्वाधिक मते मिळवणाऱ्या उमेदवाराला निवडून आले असे घोषित केले जाते.
- लक्षात ठेवा- या प्रणालीमध्ये ज्याला इतर सर्व उमेदवारांपेक्षा जास्त मते मिळतात त्याला निवडून आलेले घोषित केले जाते. त्यामुळे बहुमताच्या मतांची आवश्यकता नाही. या पद्धतीला फर्स्ट पास्ट द पोस्ट (FPTP) पद्धत म्हणतात.
- या पद्धतीला बहुलता पद्धत (Plurality System) असेही म्हणतात.
- संविधानाने ही निवडणूक घेण्याची सर्वोत्तम पद्धत सांगितली आहे.

प्रमाणबद्ध/ प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व(Proportional representation or PR system)

केस स्टडी-

- भारताच्या निवडणूक पद्धतीची तुलना इस्रायलच्या निवडणूक पद्धतीशी करूया
- इस्रायलमध्ये, मतांची मोजणी झाल्यानंतर, प्रत्येक पक्षाला त्यांच्या मतांच्या प्रमाणात संसदेतील जागांचा वाटा दिला जातो

- प्रत्येक पक्ष निवडणुकीपूर्वी जाहीर केलेल्या पसंती यादीतून त्यांच्या अनेक उमेदवारांची निवड करून त्यांच्या जागांचा कोटा भरतो. या निवडणुकीच्या पद्धतीला प्रमाणबद्ध/ प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व (पीआर) प्रणाली म्हणतात.
- या प्रणालीमध्ये, पक्षाला त्याच्या मतांच्या प्रमाणात जितक्या जागा मिळतात तितक्याच जागा मिळतात.

प्रमाणबद्ध/ प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व (पीआर) प्रणालीमध्ये दोन प्रकार आहेत

- इस्रायल किंवा नेदरलँड्ससारख्या काही देशांमध्ये, संपूर्ण देशाला एक मतदारसंघ मानले जाते आणि राष्ट्रीय निवडणुकीत प्रत्येक पक्षाला त्याच्या मतांच्या वाट्यानुसार जागा वाटल्या जातात.
- अर्जेन्टिना आणि पोर्तुगालसारख्या काही देशांमध्ये, देश अनेक बहु-सदस्यीय मतदारसंघांमध्ये विभागलेला आहे. प्रत्येक पक्ष प्रत्येक मतदारसंघासाठी उमेदवारांची यादी तयार करतो, त्या मतदारसंघातून किती निवडून यायचे आहे यावर अवलंबून.
- दोन्ही प्रकरणांमध्ये, मतदार उमेदवारांसाठी नाही तर पक्षासाठी त्यांची पसंती वापरतात. एखाद्या मतदारसंघातील जागा पक्षाने दिलेल्या मतांच्या आधारे वितरित केल्या जातात. अशा प्रकारे, मतदारसंघातील प्रतिनिधी वेगवेगळ्या पक्षांचे असतील आणि असतील.

भारतातील पद्धत

- भारताने अप्रत्यक्ष निवडणुकांसाठी मर्यादित प्रमाणात प्रमाणबद्ध/ प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व (पीआर) प्रणाली स्वीकारली आहे.
- राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती आणि राज्यसभा आणि विधान परिषदेच्या निवडणुकीसाठी संविधानाने प्रमाणबद्ध/ प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व (पीआर) प्रणालीचा तिसरा आणि जटिल प्रकार नमूद केला आहे.
- राज्यसभा निवडणुकीत प्रमाणबद्ध/ प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व (पीआर) प्रणाली स्वीकारली आहे.
- ती प्रमाणबद्ध/ प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व (पीआर) प्रणालीच्या तिसऱ्या प्रकाराचे अनुसरण करते - एकल संक्रमणीय / हस्तांतरणीय मतदान प्रणाली (STV).
- प्रत्येक राज्यात राज्यसभेत जागांचा विशिष्ट कोटा असतो.
- सदस्य संबंधित राज्य विधानसभेद्वारे निवडले जातात.
- मतदार हे त्या राज्यातील आमदार असतात.
- प्रत्येक मतदाराला त्याच्या पसंतीनुसार उमेदवारांना क्रमवारी लावणे आवश्यक आहे.
- विजयी घोषित होण्यासाठी, उमेदवाराने मतांचा किमान कोटा मिळवला पाहिजे, जो सूत्राद्वारे निश्चित केला जातो:

- (एकूण झालेले मतदान / निवडून येण्यासाठी उमेदवारांची एकूण संख्या + १) + १
- प्रत्येक उमेदवाराला मिळालेल्या पहिल्या पसंतीच्या मतांच्या आधारे म्हणजेच ज्या उमेदवाराने पहिल्या पसंतीची मते मिळवली आहेत त्यांच्या मते मोजली जातात.
- जर सर्व पहिल्या पसंतीच्या मतांच्या मोजणीनंतर, आवश्यक संख्येतील उमेदवारांनी कोटा पूर्ण केला नाही, तर पहिल्या पसंतीची सर्वात कमी मते मिळवलेल्या उमेदवाराला वगळले जाते आणि त्याची मते त्या मतपत्रिकेवर दुसऱ्या पसंतीच्या म्हणून नमूद केलेल्या उमेदवारांना हस्तांतरित केली जातात. आवश्यक संख्येतील उमेदवार निवडून येईपर्यंत ही प्रक्रिया चालू राहते.

(आकृती)

भारताने प्रमाणबद्ध/ प्रमाणशीर प्रतिनिधित्व (पीआर) प्रणालीपेक्षा FPTP (first past the post) प्रणाली स्वीकारण्याची कारणे

FPTP प्रणालीचे काही फायदे खाली सूचीबद्ध आहेत:

१. **सोपी आणि परिचित मतदान पद्धत:** ही इतर मतदान पद्धतीपेक्षा सोपी आहे जसे की नेदरलँड्स, इस्रायल इत्यादी देशांमध्ये वापरली जाणारी प्रमाणित प्रतिनिधित्व (PR) पद्धत. भारत अप्रत्यक्षपणे भारताचे राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती निवडण्यासाठी प्रमाणित प्रतिनिधित्व प्रणालीचा अवलंब करतो.
२. **सोपे आणि सोयीस्कर:** भारतासारख्या मोठ्या देशात जनसंपर्कपेक्षा FPTP प्रणाली राबवणे सोपे आहे.
  - प्रमाणबद्ध प्रतिनिधित्व ही एक गुंतागुंतीची प्रणाली आहे आणि ती लहान देशांसाठी योग्य आहे. शिवाय, राजकारण आणि निवडणुकांबद्दल विशेष ज्ञान नसलेल्या सामान्य मतदारांना FPTP समजणे सोपे आहे.
३. **निवड:** FPTP प्रणाली मतदारांना केवळ पक्षांमधूनच नव्हे तर विशिष्ट उमेदवारांमधून निवड करण्याचा पर्याय देते. PR प्रणालीमध्ये, मतदारांना अनेकदा पक्ष निवडण्यास सांगितले जाते आणि प्रतिनिधी पक्षांच्या यादीच्या आधारे निवडले जातात.
४. **मतदार त्यांचे प्रतिनिधी ओळखतात:** FPTP मध्ये, उमेदवारांना त्यांचे स्वतःचे प्रतिनिधी माहित असतात, जे प्रमाणबद्ध प्रतिनिधित्व प्रणालीमध्ये नाही. म्हणून, FPTP मध्ये, उमेदवार प्रतिनिधींना जबाबदार धरू शकतात.
५. **संसदीय सरकारचे सुरळीत कामकाज:** संसदीय प्रणालीसाठी कायदेमंडळात कार्यकारिणीचे बहुमत असणे आवश्यक आहे. संविधान निर्मात्यांना असे वाटले की भारतासारख्या संसदीय प्रणालीमध्ये स्थिर सरकार देण्यासाठी PR प्रणाली योग्य असू शकत नाही.
  - म्हणून, FPTP प्रणाली स्थिर सरकारची स्थापना सुलभ करून संसदीय सरकारला सुरळीतपणे कार्य करण्यास मदत करते.

६. वेगवेगळ्या सामाजिक गटांमधील मतदारांना एकत्र येण्यास प्रोत्साहित करते: FPTP प्रणाली वेगवेगळ्या सामाजिक गटांमधील मतदारांना एका परिसरातील निवडणूक जिंकण्यासाठी एकत्र येण्यास प्रोत्साहित करते. भारतासारख्या मोठ्या आणि विविध देशात, जनसंपर्क प्रणाली प्रत्येक समुदायाला स्वतःचा राष्ट्रीय पक्ष स्थापन करण्यास प्रोत्साहित करेल.

FPTP प्रणालीचा अनुभव

- FPTP प्रणालीने संविधान निर्मात्यांच्या अपेक्षांची पूर्ती केली आहे.
- सामान्य मतदारांना ती सोपी आणि परिचित असल्याचे सिद्ध झाले आहे.
- यामुळे मोठ्या पक्षांना केंद्र आणि राज्य पातळीवर स्पष्ट बहुमत मिळविण्यात मदत झाली आहे.
- यामुळे अशा राजकीय पक्षांना देखील निराश केले आहे ज्यांना त्यांची सर्व मते फक्त एकाच जाती किंवा समुदायातून मिळतात.
- सामान्यतः, FPTP प्रणालीचे कार्य दोन-पक्षीय प्रणालीमध्ये होते.
- भारतात FPTP चा अनुभव थोडा वेगळा आहे.
- स्वातंत्र्यानंतर: एक-पक्षीय वर्चस्व उदयास आले. १९८९ नंतर, भारत बहुपक्षीय युतीचे कार्य दिसत आहे.
- अनेक राज्यांमध्ये, दोन-पक्षीय स्पर्धा उदयास येत आहे, परंतु भारतातील पक्षव्यवस्थेचे वेगळे वैशिष्ट्य म्हणजे युतीच्या उदयामुळे नवीन आणि लहान पक्षांना निवडणूक स्पर्धेत प्रवेश करणे शक्य झाले आहे.

मतदारसंघांचे आरक्षण

गरज

- FPTP निवडणूक पद्धतीमध्ये, विशिष्ट मतदारसंघात सर्वाधिक मते मिळवणाऱ्या उमेदवाराला निर्वाचित घोषित केले जाते. हे बहुतेकदा लहान सामाजिक गटांच्या नुकसानासाठी काम करते.
- भारतात जाती-आधारित भेदभावाचा इतिहास आहे. FPTP निवडणूक पद्धतीमध्ये, याचा अर्थ असा की प्रबळ सामाजिक गट आणि जाती सर्वत्र जिंकू शकतात आणि शोषित सामाजिक गट प्रतिनिधित्व न करता राहू शकतात.

स्वतंत्र मतदार संघ म्हणजे काय?

- ते ब्रिटिश सरकारने सुरू केले होते.
- स्वतंत्र मतदार संघ ही एक राजकीय व्यवस्था आहे; ज्यामध्ये वेगवेगळे धार्मिक किंवा सामाजिक गट त्यांच्या स्वतःच्या प्रतिनिधींसाठी स्वतंत्रपणे मतदान करतात. याचा अर्थ असा की केवळ एका विशिष्ट समुदायाचे सदस्य त्या समुदायातून त्यांचे प्रतिनिधी निवडण्यासाठी मतदान करू शकतात.

निवडणूक मतदारसंघ

- निवडणूकांच्या उद्देशाने भारत वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये विभागलेला आहे. या क्षेत्रांना निवडणूक मतदारसंघ म्हणतात. त्या क्षेत्रात राहणारे मतदार एका प्रतिनिधीची निवड करतात.
- निवडणूकीच्या उद्देशाने देश वेगवेगळ्या क्षेत्रांमध्ये विभागलेला आहे. या क्षेत्रांना निवडणूक मतदारसंघ म्हणतात.
- उदा.:- आपला देश ५४३ लोकसभा मतदारसंघांमध्ये विभागलेला आहे. राज्य विधानसभा, पंचायत आणि नगरपालिकांनाही हेच तत्व लागू होते.

राखीव मतदारसंघ

- या प्रणालीमध्ये, मतदारसंघातील सर्व मतदार केवळ त्या विशिष्ट समुदायाचे किंवा सामाजिक वर्गाचे उमेदवार असले पाहिजेत ज्यासाठी जागा राखीव आहे.
- का? योग्य प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करण्यासाठी: देशभरात काही सामाजिक गट पसरलेले असू शकतात आणि त्यांची संख्या एखाद्या मतदारसंघातील उमेदवाराच्या विजयावर प्रभाव पाडण्यासाठी पुरेशी असू शकत नाही.
- घटनात्मक तरतुदी: अनुसूचित जाती आणि जमातींसाठी लोकसभा आणि राज्य विधानसभेत जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद आहे. ही तरतूद सुरुवातीला १० वर्षांच्या कालावधीसाठी करण्यात आली होती आणि सलग घटनात्मक सुधारणांमुळे ती २०३० पर्यंत वाढविण्यात आली आहे. आरक्षणाचा कालावधी संपल्यानंतर संसद ती आणखी वाढवण्याचा निर्णय घेऊ शकते.
- दोन्ही गटांसाठी राखीव जागांची संख्या भारताच्या लोकसंख्येतील त्यांच्या वाट्याच्या प्रमाणात आहे. लोकसभेतील ५४३ निवडून आलेल्या जागांपैकी ८४ अनुसूचित जातींसाठी राखीव आहेत आणि ४७ अनुसूचित जमातींसाठी राखीव आहेत (२६ जानेवारी २०१९ रोजी).

राखीव मतदारसंघ कसे ठरवायचे

- हे मतदारसंघ भारताच्या राष्ट्रपतींनी नियुक्त केलेल्या आणि भारताच्या निवडणूक आयोगाच्या सहकार्याने काम करणाऱ्या स्वतंत्र संस्थेद्वारे निश्चित केले जातात.
- उद्देश: देशभरातील मतदारसंघांच्या सीमा आखणे.
- प्रत्येक राज्यात राखीव ठेवायच्या मतदारसंघांचा कोटा त्या राज्यातील अनुसूचित जाती किंवा अनुसूचित जमातीच्या प्रमाणानुसार निश्चित केला जातो.
- सीमा आखल्यानंतर, परिसीमन आयोग प्रत्येक मतदारसंघातील लोकसंख्येची रचना पाहतो.
- अनुसूचित जमातीच्या बाबतीत: अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येचे सर्वाधिक प्रमाण असलेले मतदारसंघ अनुसूचित जमातीसाठी राखीव आहेत.
- अनुसूचित जमातीच्या बाबतीत: परिसीमन आयोग दोन गोष्टी पाहतो:

- ते अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त असलेले मतदारसंघ निवडते
- ते राज्याच्या वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये या मतदारसंघांचे वितरण देखील करते कारण अनुसूचित जातीची लोकसंख्या सामान्यतः संपूर्ण देशात समान प्रमाणात पसरलेली असते. प्रत्येक वेळी परिसीमन प्रक्रिया हाती घेतल्यावर हे राखीव मतदारसंघ बदलले जाऊ शकतात.
- संविधान इतर वंचित गटांसाठी समान आरक्षण देत नाही.

मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका

कोणत्याही निवडणूक व्यवस्थेची खरी परीक्षा तिच्या क्षमतेवर असते:

- मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणूक प्रक्रिया सुनिश्चित करणे.
- निष्पक्ष आणि पारदर्शक निवडणूक प्रणाली सुनिश्चित करणे.
- मतदारांच्या आकांक्षांना निवडणूक निकालांद्वारे कायदेशीर अभिव्यक्ती मिळविण्याची परवानगी देणे.

सार्वत्रिक मताधिकार आणि निवडणूक लढवण्याचा अधिकार
देशातील सर्व प्रौढ नागरिकांना निवडणुकीत मतदान करण्यास पात्र असणे आवश्यक आहे. भारतीय संविधान भारतातील प्रत्येक प्रौढ नागरिकाला मतदानाचा अधिकार देण्याची हमी देते.

मतदानाचे वय:

- १९८९ पर्यंत, प्रौढ भारतीय म्हणजे २१ वर्षांपेक्षा जास्त वयाचा भारतीय नागरिक.
- १९८९ मध्ये संविधानात दुरुस्ती करून पात्रता वय १८ पर्यंत कमी केले.

मतदार यादी

- निवडणुकीपूर्वी भारतीय निवडणूक आयोग मतदानासाठी पात्र असलेल्या लोकांची यादी तयार करते. याला अधिकृतपणे मतदार यादी म्हणतात आणि सामान्यतः मतदार यादी म्हणून ओळखले जाते.
- भारतात, १८ वर्षे आणि त्यावरील सर्व नागरिकांना त्यांची जात, पंथ, रंग, धर्म किंवा लिंग काहीही असो, मतदानाचा अधिकार आहे.

निवडणूक लढवण्याचा अधिकार

- सर्व नागरिकांना निवडणूक लढवण्याचा अधिकार आहे.
- निवडणूक लढवण्यासाठी वेगवेगळ्या किमान वयोमर्यादा: उदाहरणार्थ - लोकसभा किंवा विधानसभा निवडणुकीत उभे राहण्यासाठी उमेदवाराचे वय किमान २५ वर्षे असणे आवश्यक आहे.
- काही कायदेशीर निर्बंध: एखाद्या गुन्ह्यासाठी दोन किंवा त्याहून अधिक वर्षे तुरुंगवास भोगलेल्या व्यक्तीला निवडणूक लढवण्यास अपात्र ठरवले जाते.
- त्यात उत्पन्न, शिक्षण किंवा वर्ग किंवा लिंगाचे कोणतेही बंधन नाही.

स्वतंत्र निवडणूक आयोग

- निवडणुकांचे पर्यवेक्षण आणि आयोजन करण्यासाठी आणि मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणूक प्रणाली सुनिश्चित करण्यासाठी हे करण्यात आले आहे.

घटनात्मक तरतुदी:

- कलम ३२४ मध्ये भारतातील 'मतदार यादीचे पर्यवेक्षण, मार्गदर्शन आणि नियंत्रण आणि निवडणुकांचे आयोजन' करण्यासाठी स्वतंत्र निवडणूक आयोगाची तरतूद आहे.
- ते निवडणूक आयोगाला निवडणुकीशी संबंधित जवळजवळ प्रत्येक गोष्टीत निर्णायक भूमिका देते.
- भारतीय निवडणूक आयोगाला मदत करण्यासाठी, प्रत्येक राज्यात एक मुख्य निवडणूक अधिकारी असतो.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका आयोजित करण्यासाठी निवडणूक आयोग जबाबदार नाही. राज्य निवडणूक आयुक्त हे भारतीय निवडणूक आयोगापासून स्वतंत्रपणे काम करतात आणि प्रत्येकाचे स्वतःचे कार्यक्षेत्र असते.

कलम ३२४

हे संविधानांतर्गत होणाऱ्या प्रत्येक राज्याच्या संसदेच्या आणि विधानमंडळाच्या सर्व निवडणुका आणि राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपतींच्या पदांच्या निवडणुकांसाठी मतदार यादी तयार करण्याचे आणि त्यांचे आयोजन करण्याचे पर्यवेक्षण, दिशानिर्देश आणि नियंत्रण एका आयोगाकडे असेल. (या संविधानात निवडणूक आयोग म्हणून संदर्भित).

भारतीय निवडणूक आयोगाची रचना

- ते एक सदस्यीय किंवा बहु-सदस्यीय संस्था असू शकते.
- १९८९ पर्यंत, निवडणूक आयोग एक सदस्यीय होता.
- **बहु-सदस्यीय:** १९८९ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीपूर्वी, दोन निवडणूक आयुक्तांची नियुक्ती करण्यात आली होती. निवडणुकांनंतर, ते पुन्हा एकदा एक सदस्यीय दर्जावर आणण्यात आले.
- १९९३ मध्ये, पुन्हा एकदा दोन निवडणूक आयुक्तांची नियुक्ती करण्यात आली आणि आयोग बहु-सदस्यीय बनला आणि तेव्हापासून तो कायम आहे.
- बहु-सदस्यीय निवडणूक आयोग अधिक योग्य आहे यावर सर्वसाधारण एकमत आहे कारण सत्ता सामायिक केली जाते आणि अधिक जबाबदारी असते.

मुख्य निवडणूक आयुक्त (CEC)

- ते निवडणूक आयोगाचे अध्यक्ष असतात परंतु त्यांच्याकडे इतर निवडणूक आयुक्तांपेक्षा जास्त अधिकार नसतात.
- मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि दोन्ही निवडणूक आयुक्तांना सामूहिक संस्था म्हणून निवडणुकांशी संबंधित सर्व निर्णय घेण्याचे समान अधिकार आहेत.
- **निवडणूक आयुक्त (नियुक्ती, सेवाशर्ती आणि पदावधी) कायदा, २०२३.**
  - आयोगाची नियुक्ती: निवड समितीच्या शिफारशीनुसार राष्ट्रपती आयोगाची नियुक्ती करतील.

- निवड समितीमध्ये पंतप्रधान, कॅबिनेट मंत्री आणि लोकसभेतील विरोधी पक्षनेते (किंवा सर्वात मोठ्या विरोधी पक्षाचे नेते) यांचा समावेश असेल.
- कॅबिनेट सचिवांच्या अध्यक्षतेखालील शोध समिती निवड समितीला पाच नावे सुचवेल.
- निवड समिती शोध समितीने सुचवलेल्या व्यक्तींव्यतिरिक्त इतर कोणत्याही व्यक्तीचा विचार करू शकते.

कार्यकाळाची सुरक्षा :-

- निवडणूक आयुक्त आणि प्रादेशिक आयुक्तांचा कार्यकाळ, सेवाशर्ती आणि पदावधी राष्ट्रपती (संसदेने केलेल्या तरतुदींच्या अधीन राहून) ठरवतील.
- निवडणूक आयुक्त (नियुक्ती, सेवाशर्ती आणि पदावधी) कायदा, २०२३ नुसार - मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि निवडणूक आयुक्तांना सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाचा पगार मिळतो आणि ते सहा वर्षे किंवा वयाच्या ६५ पर्यंत, जे आधी असेल तोपर्यंत सेवा देतात.

काढून टाकण्याची प्रक्रिया

- संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी विशेष बहुमताने अशी शिफारस केल्यास राष्ट्रपती कार्यकाळ संपण्यापूर्वी मुख्य निवडणूक आयुक्तांना काढून टाकू शकतात.
- भारताचे राष्ट्रपती निवडणूक आयुक्तांना काढून टाकू शकतात.

भारतीय निवडणूक आयोगाची कार्ये

- अद्ययावत मतदार यादी तयार करण्याचे पर्यवेक्षण करते: मतदार यादीमध्ये नोंदणीकृत मतदारांची नावे नसणे किंवा पात्र नसलेल्या किंवा अस्तित्वात नसलेल्या मतदारांची नावे नसणे यासारख्या त्रुटी नसतील याची खात्री करण्यासाठी ते सर्वतोपरी प्रयत्न करते.
- निवडणुकीची वेळ निश्चित करते आणि निवडणूक वेळापत्रक तयार करते: निवडणूक वेळापत्रकात निवडणुकीची अधिसूचना, नामांकन दाखल करण्याची तारीख, नामांकन दाखल करण्याची शेवटची तारीख, छाननीची शेवटची तारीख, माघार घेण्याची शेवटची तारीख, मतदानाची तारीख आणि मतमोजणी आणि निकाल जाहीर करण्याची तारीख यांचा समावेश आहे.
- या संपूर्ण प्रक्रियेदरम्यान, निवडणूक आयोगाला मुक्त आणि निष्पक्ष मतदान सुनिश्चित करण्यासाठी निर्णय घेण्याचा अधिकार आहे. वातावरणाचे उल्लंघन झाले आहे आणि त्यामुळे मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणूक शक्य होणार नाही या कारणास्तव ते संपूर्ण देशात किंवा विशिष्ट राज्यात किंवा मतदारसंघात निवडणूक पुढे ढकलू किंवा रद्द करू शकते.
- ते पक्ष आणि उमेदवारांसाठी आदर्श आचारसंहिता देखील लागू करते. ते विशिष्ट मतदारसंघात पुनर्मतदानाचे आदेश देऊ शकते. मतमोजणी प्रक्रिया पूर्णपणे निष्पक्ष आणि न्याय्य झाली नाही असे वाटल्यास ते मतमोजणीचे आदेश देखील देऊ शकते.

- ते राजकीय पक्षांना "मान्यता" देते आणि प्रत्येक पक्षाला चिन्हांचे वाटप करते.

ECI ची प्रशासकीय यंत्रणा

- निवडणूक आयोगाकडे स्वतःचे कर्मचारी खूप मर्यादित आहेत. ते प्रशासकीय यंत्रणेच्या मदतीने निवडणुका घेते.
- निवडणूक प्रक्रिया सुरू झाल्यानंतर:
  - निवडणुकीशी संबंधित कामाच्या बाबतीत प्रशासनावर त्यांचे नियंत्रण असते.
  - निवडणूक प्रक्रियेदरम्यान, राज्य आणि केंद्र सरकारच्या प्रशासकीय अधिकार्यांना निवडणुकीशी संबंधित कर्तव्ये सोपवण्यात येतात आणि या संदर्भात, ECI चे त्यांच्यावर पूर्ण नियंत्रण असते.
  - निवडणूक आयोग अधिकार्यांची बदली करू शकते किंवा त्यांच्या बदल्या थांबवू शकते.
  - पक्षनिरपेक्ष पद्धतीने काम करण्यात अयशस्वी झाल्याबद्दल ते त्यांच्याविरुद्ध कारवाई करू शकते.

निवडणूक सुधारणा

सूचना

- आपली निवडणूक प्रणाली FPTP वरून PR प्रणालीच्या काही प्रकारात बदलली पाहिजे. यामुळे पक्षांना मिळणाऱ्या मतांच्या प्रमाणात शक्य तितक्या जागा मिळतील याची खात्री होईल.
- निवडणूक राजकारणात पैशाच्या भूमिकेवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कठोर तरतुदी असाव्यात. निवडणुकीचा खर्च सरकारने एका विशेष निधीतून करावा.
- कोणत्याही गुन्हेगारी खटल्यातील उमेदवारांना निवडणूक लढवण्यास बंदी घालण्यात यावी, जरी त्यांचे अपील न्यायालयात प्रलंबित असले तरीही.
- प्रचारात जात आणि धार्मिक अपीलांचा वापर करण्यावर पूर्ण बंदी असावी.
- राजकीय पक्षांच्या कामकाजाचे नियमन करण्यासाठी आणि ते पारदर्शक आणि लोकशाही पद्धतीने काम करतील याची खात्री करण्यासाठी कायदा असावा.
- कायदेशीर सुधारणांव्यतिरिक्त, निवडणुका लोकांच्या अपेक्षा आणि लोकशाही आकांक्षा प्रतिबिंबित करतात याची खात्री करण्याचे आणखी दोन मार्ग आहेत:
- लोकांनी स्वतः अधिक सतर्क आणि राजकीय कार्यात अधिक सक्रिय असले पाहिजे.
- विविध राजकीय संस्था आणि स्वयंसेवी संघटना विकसित केल्या आहेत आणि मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका सुनिश्चित करण्यासाठी वॉचडॉग म्हणून काम करण्यास सक्रिय आहेत.

मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुकीला आव्हाने

- मोठ्या प्रमाणात पैसे असलेले उमेदवार आणि पक्ष लहान पक्षांपेक्षा मोठा फायदा घेतात.
- कधीकधी गुन्हेगारी संबंध असलेल्या उमेदवारांना निवडणूक लढवण्याची संधी मिळते.
- काही कुटुंबे राजकीय पक्षांवर वर्चस्व गाजवतात.
- नागरिकांना खूप कमी पर्याय मिळतात.
- लहान पक्ष आणि अपक्षांना मोठा तोटा सहन करावा लागतो.

निवडणुकीत अन्याय्य पद्धती

- खोटी नावे समाविष्ट करणे आणि मतदार यादीत खरी नावे वगळणे.
- सत्ताधारी पक्षाकडून सरकारी सुविधा आणि अधिकाऱ्यांचा गैरवापर.
- श्रीमंत उमेदवार आणि मोठ्या पक्षांकडून पैशाचा अतिरेकी वापर.
- मतदारांना धमकावणे आणि मतदानाच्या दिवशी हेराफेरी करणे.

आदर्श आचारसंहिता

- निवडणुका जाहीर झाल्यानंतरच्या काळात पक्ष आणि उमेदवारांसाठी निवडणूक आयोगाने काय करावे आणि काय करू नये हे ठरवले आहे.
- मतदानाच्या दिवशी सभा घेणे, मिरवणुका आयोजित करणे आणि पक्षांचे आचरण याबद्दल सूचना आहेत.
- निवडणुकीच्या घोषणेनंतर लगेचच ते लागू होते.

आदर्श आचारसंहितेची वैशिष्ट्ये

- अ. या संहितेमध्ये पक्ष आणि उमेदवारांना वेगवेगळ्या प्रदेश, जाती, समुदाय किंवा धर्मातील लोकांमध्ये तणाव निर्माण करणाऱ्या कृती करण्यास मनाई आहे.
- ब. मशिदी, चर्च, मंदिरे किंवा इतर प्रार्थनास्थळे निवडणूक प्रचारासाठी वापरू नयेत.
- क. पक्षांनी त्यांचे समर्थक इतर पक्षांच्या कार्यक्रमांमध्ये अडथळा आणणार नाहीत याची खात्री करावी. इतर पक्षांच्या नेत्यांच्या किंवा कार्यकर्त्यांच्या खाजगी जीवनावर भाष्य करण्यास ते मनाई करते.
- ड. कोणत्याही पक्षाला किंवा उमेदवाराला परवानगीशिवाय कोणत्याही व्यक्तीची जमीन, इमारत, कंपाउंड वॉल इत्यादींचा वापर ध्वजस्तंभ उभारण्यासाठी, बॅनर लावण्यासाठी, सूचना चिकटवण्यासाठी, घोषणा लिहिण्यासाठी इत्यादींसाठी करण्याची परवानगी नाही.
- उदा. मतदारांना पक्षाला किंवा उमेदवाराला मतदान करण्यासाठी धमकावू नये किंवा लाच देऊ नये.
- फ. प्रत्येक पक्ष आणि उमेदवाराने कोणत्याही मिरवणुकीचे आयोजन करण्यापूर्वी पोलिस आणि स्थानिक अधिकाऱ्यांना माहिती देणे बंधनकारक आहे जेणेकरून वाहतूक नियंत्रित करण्यासाठी आणि कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना केल्या जातील. पक्षाने मिरवणुकीचा मार्ग नकाशा प्रदान करावा.

सत्ताधारी पक्षावरील निर्बंध

- केंद्रात किंवा राज्यात सत्तेत असलेला पक्ष निवडणूक प्रचारासाठी अधिकृत यंत्रणा किंवा कर्मचाऱ्यांचा वापर करू शकत नाही याची खात्री आचारसंहितेद्वारे केली जाते. याचा अर्थ, सरकारी वाहतूक अधिकृत विमाने आणि इतर वाहनांचा निवडणूक प्रचारासाठी वापर करण्यास मनाई आहे.
- सार्वजनिक पैशांच्या खर्चाने निवडणुकीशी संबंधित जाहिराती आणि राजकीय बातम्या आणि प्रसिद्धी कव्हर करण्यासाठी अधिकृत मास मीडियाचा गैरवापर करण्यास परवानगी नाही.
- इतर पक्षांना सार्वजनिक ठिकाणी निवडणूक सभा घेण्याची आणि निवडणुकीसाठी हेलिपॅड आणि सरकारी अतिथीगृह यासारख्या सार्वजनिक पायाभूत सुविधांचा वापर करण्याची समान संधी मिळण्याची खात्री आचारसंहिता देते.
- निवडणूक जाहीर झाल्यापासून, आचारसंहिता मंत्र्यांना विवेकाधीन निधीतून अनुदान आणि संबंधित देयके मंजूर करण्यास मनाई करते.
- मंत्री आणि राजकारण्यांना नवीन प्रकल्पांचे पायाभरणी करण्यास मनाई आहे. सरकारी किंवा सार्वजनिक उपक्रमांमध्ये तात्पुरत्या नियुक्त्यांना परवानगी नाही.

मतदानाच्या दिवशीची संहिता

- प्रत्येक पक्षाने अधिकृत कार्यकर्त्यांना बॅज आणि ओळखपत्रे देणे आवश्यक आहे.
- उमेदवारांच्या छावणीबाहेर अनावश्यक गर्दी करण्यास मनाई आहे, कारण त्यामुळे निवडणूक लढवणाऱ्या पक्षांमध्ये संघर्ष होऊ शकतो.
- मतदारांना जेवण किंवा नाश्ता दिला जाऊ शकत नाही.
- मतदानाच्या दिवशी किंवा मतदानाच्या २४ तास आधी दारू वाटू नये असे या संहितेचे आदेश आहेत.

महत्वाच्या व्याख्या

- **बूथ कॅप्चरिंग:** पक्षाचे किंवा उमेदवाराचे समर्थक किंवा भाड्याने घेतलेले बलवान मतदान केंद्रावर प्रत्यक्ष नियंत्रण मिळवतात आणि सर्वांना धमकावून किंवा खऱ्या मतदारांना मतदान केंद्रावर पोहोचण्यापासून रोखून खोटी मते टाकतात.
- **आचारसंहिता:** निवडणुकीच्या वेळी राजकीय पक्ष आणि निवडणूक लढवणाऱ्या उमेदवारांनी पाळावी लागणारी निकष आणि मार्गदर्शक तत्त्वे.
- **मतदारसंघ:** भौगोलिक क्षेत्रातील मतदार जे विधिमंडळ संस्थांसाठी प्रतिनिधी निवडतात.
- **विद्यमान (incumbent):** राजकीय पदाचा सध्याचा धारक. निवडणुकीत मतदारांची निवड ही सत्ताधारी पक्ष किंवा उमेदवार आणि त्यांना विरोध करणाऱ्यांमध्ये असते.
- **समान संधी (level playing field):** अशी परिस्थिती ज्यामध्ये निवडणुकीत लढणाऱ्या सर्व पक्षांना आणि उमेदवारांना मते मागण्यासाठी आणि निवडणूक प्रचार करण्यासाठी समान संधी असतात.

- **हेराफेरी(Rigging):** पक्ष किंवा उमेदवाराने आपली मते वाढवण्यासाठी केलेली फसवणूक आणि गैरप्रकार. यामध्ये काही व्यक्तींनी इतरांच्या मतांचा वापर करून मतपेट्या भरणे; एकाच व्यक्तीने अनेक मते नोंदवणे; आणि उमेदवाराच्या बाजूने मतदान अधिकाऱ्यांना लाच देणे किंवा जबरदस्ती करणे यांचा समावेश आहे.
- **मतदानाची टक्केवारी:** निवडणुकीत मतदान करणाऱ्या पात्र मतदारांची टक्केवारी.

राष्ट्रीय मतदार दिन

भारतीय निवडणूक आयोगाच्या स्थापना दिनानिमित्त दरवर्षी २५ जानेवारी रोजी राष्ट्रीय मतदार दिन साजरा केला जातो. अधिकाधिक तरुण मतदारांना राजकीय प्रक्रियेत भाग घेण्यासाठी प्रोत्साहित करण्यासाठी भारत सरकारने त्याची स्थापना केली आणि २५ जानेवारी २०११ रोजी पहिल्यांदा साजरा केला.

राष्ट्रीय मतदार दिनाची प्रतिज्ञा

आम्ही, लोकशाहीवर अढळ विश्वास असलेले, भारताचे नागरिक, याद्वारे आपल्या देशाच्या लोकशाही परंपरा आणि मुक्त, निष्पक्ष आणि शांततापूर्ण निवडणुकांच्या प्रतिष्ठेचे पालन करण्याची आणि धर्म, वंश, जात, समुदाय, भाषा किंवा कोणत्याही प्रलोभनाच्या विचारांनी प्रभावित न होता निर्भयपणे प्रत्येक निवडणुकीत मतदान करण्याची प्रतिज्ञा करतो.

मुख्य संकल्पना

१. सत्तेचे वाटप

निर्णय घेण्याची आणि राजकीय कृतीची जबाबदारी वाटण्यासाठी राजकीय पक्षांमध्ये किंवा युतीमध्ये सहमती असलेले धोरण. लोकशाहीच्या योग्य कार्यासाठी राज्याच्या तीनही अंगांमध्ये म्हणजेच विधिमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायपालिका यांच्यात सत्तेचे वाटप खूप महत्वाचे आहे.

२. जातीय

सामायिक संस्कृतीवर आधारित सामाजिक विभागणी. एकाच वांशिक गटातील लोक; शारीरिक स्वरूप किंवा संस्कृती किंवा दोन्हीच्या समानतेमुळे त्यांच्या समान वंशावर विश्वास ठेवतात. त्यांचा नेहमीच एकच धर्म किंवा राष्ट्रीयत्व असणे आवश्यक नाही.

३. बहुसंख्यवाद

याचा अर्थ असा आहे की बहुसंख्य समुदाय अल्पसंख्याकांच्या इच्छा आणि गरजांना दुर्लक्ष करून, त्यांना हवे त्या पद्धतीने देशावर राज्य करण्यास सक्षम असावा, उदा. श्रीलंकेने बहुसंख्यवादाचा पर्याय निवडला, ज्यामध्ये बहुसंख्य सिंहली देशावर राज्य करतात.

४. सामुदायिक सरकार

कोणत्याही आकाराचा सामाजिक गट ज्याचा सदस्य विशिष्ट परिसरात राहतो, सरकार सामायिक करतो आणि बहुतेकदा एक समान सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक वारसा असतो.

सत्ता वाटपाची कल्पना उदयास येण्याची कारणे

- अविभाजित राजकीय सत्तेच्या कल्पनेच्या विरोधात सत्ता वाटपाची कल्पना उदयास आली आहे.
- बऱ्याच काळापासून, असे मानले जात होते की सरकारच्या सर्व शक्ती एकाच ठिकाणी असलेल्या एका व्यक्तीकडे असाव्यात.
- असे वाटले की जर निर्णय घेण्याची शक्ती व्यक्ती किंवा गटात पसरलेली असेल तर जलद निर्णय घेणे आणि त्यांची अंमलबजावणी करणे शक्य होणार नाही. परंतु लोकशाहीच्या उदयाबरोबर या संकल्पना बदलल्या आहेत.

सत्तेचे वाटप का इष्ट आहे?

सत्तेचे वाटप इष्ट बनवणारी दोन कारणे

१. विवेकी कारण-

- वेगवेगळ्या सामाजिक गटांमधील संघर्षाची शक्यता कमी करते. सामाजिक संघर्षामुळे हिंसाचार, राजकीय अस्थिरता निर्माण होते.
- गटांना स्वतःची सत्ता वाढवण्यासाठी त्यांचे अधिकार ओलांडण्यापासून रोखते.
- कोणताही एक गट संविधानाला उलथवून टाकू शकत नाही, सत्ता वाटप राष्ट्र लिहिते.
- जेव्हा सत्ता वाटली जात नाही, तेव्हा ती अल्पसंख्याकांवर आणि बहुसंख्य लोकांवरही अत्याचार करते.

२. नैतिक कारणे

- ती लोकशाहीची आत्मा आहे.
- लोकशाही शासनात त्याच्या वापरामुळे प्रभावित झालेल्या आणि त्याच्या परिणामांसह जगणाऱ्या लोकांचा समावेश असतो.
- कायदेशीर सरकार म्हणजे जिथे नागरिक सहभागाद्वारे व्यवस्थेत भूमिका प्राप्त करतात.

सत्तेच्या वाटपाचे प्रकार

१. सरकारच्या विविध अंगांमध्ये.
२. वेगवेगळ्या पातळीवरील सरकारांमध्ये.
३. वेगवेगळ्या सामाजिक गटांमध्ये.
४. राजकीय पक्ष, दबाव गट आणि चळवळींच्या माध्यमातून.

चला प्रत्येकाचे तपशीलवार वर्णन करूया

१. सरकारच्या वेगवेगळ्या अंगांमध्ये वाटप केलेली शक्ती-

- त्यामध्ये कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायपालिका यांच्यात सत्ता वाटली जाते.
- याला सत्तेचे क्षितिज/ समांतर वितरण असेही म्हणतात कारण हे सर्व अवयव एकाच पातळीवर ठेवलेले असतात.
- अशा पृथक्करणामुळे कोणतीही संस्था अमर्यादित अधिकार वापरू शकत नाही याची खात्री होते.

- प्रत्येक अंग ऑफर तपासतो, ज्यामुळे विविध संस्थांचे संतुलन होते.

२. वेगवेगळ्या स्तरांवर सरकारांमध्ये वाटप केलेली शक्ती

- संपूर्ण देशासाठी एक सरकार असते; अशा सरकारला संघराज्य सरकार म्हणतात.
- भारतात आपण त्याला केंद्र किंवा केंद्रशासित सरकार असे संबोधतो.
- भारतात प्रांतीय किंवा प्रादेशिक स्तरावरील सरकारला राज्य सरकार म्हणतात.
- भारतात सरकारचे केंद्र, राज्य आणि स्थानिक पातळीवर विभाजन केले जाते.
- उच्च आणि खालच्या स्तरांच्या सरकारांमध्ये सत्ता वाटली जाते म्हणून त्याला सत्तेचे अनुलंब विभाजन म्हणतात.

३. वेगवेगळ्या सामाजिक गटांमध्ये सत्तेचे वाटप

- या प्रकारची व्यवस्था सरकारपासून दूर असलेल्या विविध सामाजिक गटांना सरकार आणि प्रशासनात जागा देण्यासाठी केली जाते.
- अल्पसंख्याक समुदायांना सत्तेत योग्य वाटा देण्यासाठी ही पद्धत वापरली जाते.
- भारतात, आपल्याकडे एका देशाच्या विधानसभा आणि संसदेत राखीव मतदारसंघांची व्यवस्था आहे.
- बेल्जियममधील सामुदायिक सरकार हे एक चांगले उदाहरण आहे.

४. राजकीय पक्ष, दबाव गट आणि क्षणांमध्ये सत्तेचे वाटप

- लोकशाहीमध्ये, नागरिकांना सत्तेसाठी विविध दावेदारांमधून निवड करण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे.
- जेव्हा स्पर्धा असते तेव्हा ते सुनिश्चित करते की सत्ता एकाच हातात राहणार नाही.
- दीर्घकाळात, वेगवेगळ्या विचारसरणी आणि सामाजिक गटांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांमध्ये सत्ता वाटली जाते. या प्रकारच्या सरकारला 'युती सरकार' म्हणतात.
- व्यापारी, व्यापारी, शेतकरी, औद्योगिक कामगार यासारख्या अनेक हितसंबंध गटांनाही सहभाग आणि निर्णय प्रक्रियेवर प्रभाव टाकून सरकारी सत्तेत वाटा असतो.

राजकीय पक्ष

अर्थ- राजकीय पक्ष म्हणजे अशा लोकांचा समूह जो निवडणुका लढवण्यासाठी आणि सरकारमध्ये सत्ता धारण करण्यासाठी एकत्र येतो.

राजकीय पक्षाचे घटक-

एका राजकीय पक्षाचे खालील तीन घटक असतात-

- नेता
- सक्रिय सदस्य
- अनुयायी

राजकीय पक्षांची वैशिष्ट्ये

- राजकीय पक्ष जिंकून किंवा काबीज करून सरकारी सत्ता वापरण्याचे पक्षांचे उद्दिष्ट असते.
- पक्ष हे औपचारिक सदस्यत्व असलेल्या संघटित संस्था असतात.
- पक्ष व्यापक मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करतात, सरकारी धोरणाच्या प्रत्येक प्रमुख क्षेत्राला संबोधित करतात. पक्ष सामायिक राजकीय प्राधान्ये आणि सामान्य वैचारिक ओळखीद्वारे, वेगवेगळ्या प्रमाणात एकत्रित असतात.

राजकीय पक्षांची कार्ये

लोकशाहीमध्ये राजकीय पक्षांची अनेक महत्त्वाची कार्ये असतात जसे की-

- ते राजकीय प्रक्रिया एकत्रित करतात, सुलभ करतात आणि स्थिर करतात. ते मतदारांना शिक्षित करतात, सूचना देतात आणि सक्रिय करतात. या प्रक्रियेला अभिव्यक्ती आणि हितसंबंध एकत्रीकरण म्हणतात.
- ते नागरिकांना राजकारणात सहभागी होण्यासाठी एकत्रित करतात. या कार्याला समाजीकरण आणि एकत्रितीकरण असे म्हणतात.
- ते जनमत व्यक्त करण्यास मदत करतात. ते लोकांच्या वतीने सत्ताधारी सरकारच्या विशिष्ट धोरणांविरुद्ध आंदोलन करतात.
- त्यांच्या मोहिमेमुळे लोकांना विशिष्ट धोरण हाती घेतल्यास काय होईल याची जाणीव होते. राजकीय पक्ष हे जनमताचे कारण आणि परिणाम दोन्ही असल्याने त्यांचा जनमताशी दुहेरी संबंध असतो.

विरोधी राजकीय पक्षांची कार्ये

विरोधी राजकीय पक्षांची तीन कार्ये आहेत:-

- विरोधी पक्षाचे मुख्य कार्य म्हणजे सत्ताधारी पक्षाला किंवा सत्तेत असलेल्या पक्षाला योग्यरित्या कार्य करण्यास आणि निवडणूक प्रचारादरम्यान दिलेली आश्वासने पूर्ण करण्यास भाग पाडणे.
- कोणतेही विधेयक मंजूर करण्यासाठी किंवा विधिमंडळाच्या सभागृहात कोणताही कायदा अंमलात आणण्यासाठी ते खूप महत्त्वाचे आहेत.
- भारतासारख्या लोकशाहीमध्ये पूर्ण बहुमत शक्य नसल्याने, विरोधी पक्षांनाही काही विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये सत्ता मिळू शकत नाही आणि ते तितकेच महत्त्वाचे आहेत.

राजकीय पक्षांची आवश्यकता-

- आधुनिक लोकशाही राजकीय पक्षांशिवाय अस्तित्वात राहू शकत नाही.
- पक्षांशिवाय निवडणुकीत प्रत्येक उमेदवार स्वतंत्र असेल त्यामुळे कोणीही कोणत्याही मोठ्या धोरणात्मक बदलाबद्दल लोकांना कोणतेही आश्वासन देऊ शकणार नाही.
- सरकार स्थापन होऊ शकते परंतु त्याची उपयुक्तता नेहमीच अनिश्चित राहिल.
- निवडून आलेले प्रतिनिधी त्यांच्या मतदारसंघात ते काय करतात याबद्दल त्यांच्या कार्यासाठी जबाबदार असतील.
- देश कसा चालवला जाईल यासाठी कोणीही जबाबदार राहणार नाही.

पक्षव्यवस्थेचे प्रकार

सर्वात सामान्य पक्षव्यवस्थेचे प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत:

१. एकल पक्षपद्धत

- एकल पक्षव्यवस्थेत, संविधान एकापेक्षा जास्त पक्षांना अस्तित्वात राहू देत नाही. जर लोकांना सरकारच्या विशिष्ट धोरणाला मान्यता नसेल, तर ते फक्त त्या पक्षाद्वारेच त्यांची नापसंती व्यक्त करू शकतात.
- इतर कोणत्याही पक्षाच्या अनुपस्थितीत, सत्तेत असलेला पक्ष हुकूमशाही बनू शकतो आणि लोकांच्या इच्छेकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करू शकतो.
- अशी व्यवस्था माजी सोव्हिएत युनियन आणि चीनमध्ये अस्तित्वात होती.

२. एक-पक्षीय वर्चस्व प्रणाली

- एक-पक्षीय वर्चस्व प्रणालीमध्ये, एक पक्षीय व्यवस्था अस्तित्वात असते आणि ती मुक्तपणे स्पर्धा करते परंतु एका पक्षाला इतर कोणत्याही पक्षापेक्षा खूप जास्त पाठिंबा मिळतो.
- विरोधी पक्ष कमकुवत आणि विभाजित असतात.
- प्रबळ पक्षीय व्यवस्थेतील गटांमध्ये स्पर्धा असते.
- या व्यवस्थेची उदाहरणे म्हणजे जपान, भारत (काँग्रेस व्यवस्थेदरम्यान), दक्षिण आफ्रिका इत्यादी.

३. द्वि-पक्षीय पद्धत

- द्वि-पक्षीय व्यवस्थेत, दोन पक्ष किंवा दोन प्रमुख राजकीय पक्ष असतात.
- दोन पक्षीय व्यवस्था मतदारांची निवड सुलभ करतात.
- सरकारला स्थिरता देते.
- स्पष्ट बहुमताने सत्तेत आल्यानंतर, सामान्य कार्यकाळ संपण्यापूर्वी पक्षाचा सभागृहातील विश्वास कमी होण्याची शक्यता कमी असते.
- सत्तेत असलेल्या पक्षाला निवडणूक जाहीरनाम्यात जाहीर केलेल्या कार्यक्रमांनुसार आपली आश्वासने पूर्ण करण्यासाठी आणि काम करण्यासाठी बराच वेळ मिळतो.
- अशी व्यवस्था युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिकामध्ये अस्तित्वात आहे.

४. बहुपक्षीय व्यवस्था

- बहुपक्षीय व्यवस्थेत अनेक राजकीय पक्ष अस्तित्वात येतात. हे पक्ष समान ताकदीचे असू शकतात किंवा नसू शकतात.
- आघाडी सरकारे ही सामान्य गोष्ट आहे कारण एकाच पक्षाला आवश्यक बहुमत मिळवणे आणि सरकार स्थापन करणे कठीण होते.
- ती स्थिर सरकारची हमी देऊ शकत नाही.
- अशी व्यवस्था भारतात अस्तित्वात आहे.

आघाडी/ फ्रंट -

जेव्हा बहुपक्षीय व्यवस्थेत अनेक पक्ष निवडणुका लढवण्यासाठी आणि सत्ता जिंकण्यासाठी हातमिळवणी करतात तेव्हा त्याला आघाडी किंवा आघाडी म्हणतात.

राजकीय पक्षांचे प्रकार

- जगभरातील संघराज्य प्रणालीचे अनुसरण करणाऱ्या लोकशाहीमध्ये दोन प्रकारचे राजकीय पक्ष असतात:

१. राज्य पक्ष-

काही संघराज्यीय घटकांमध्ये उपस्थित असलेले पक्ष

- राज्य पक्ष म्हणून मान्यता मिळविण्यासाठी निकष-
  - राज्य पक्ष म्हणून मान्यता मिळविण्यासाठी पक्षाला खालीलपैकी कोणतीही एक अट पूर्ण करावी लागते:
    - एखाद्या पक्षाला राज्यातील निवडणुकीत मिळालेल्या वैध मतांपैकी किमान ६% मते मिळाली पाहिजेत.
    - विधानसभेत आणि त्या राज्य विधानसभेत किमान २ जागा जिंकल्या पाहिजेत.
    - एखाद्या पक्षाला एकूण जागांपैकी किमान ३% किंवा विधानसभेत किमान तीन जागा, यापैकी जे जास्त असेल ते जिंकले पाहिजेत.
    - एखाद्या पक्षाला त्या राज्याला वाटप केलेल्या प्रत्येक २५ जागांसाठी किंवा त्याच्या कोणत्याही अंशासाठी लोकसभेत किमान एक जागा जिंकली पाहिजे.
    - उदारीकृत निकषांनुसार, राज्यात मिळालेल्या एकूण वैध मतांपैकी ८% किंवा त्याहून अधिक मते मिळाल्यास तो राज्य पक्ष म्हणून मान्यता मिळविण्यास पात्र ठरेल असा आणखी एक कलम आहे.

२. राष्ट्रीय पक्ष-

संघाच्या अनेक किंवा सर्व संघीय घटकांमध्ये उपस्थित असलेला राष्ट्रीय पक्ष

- राष्ट्रीय पक्ष म्हणून मान्यता मिळविण्यासाठी निकष:- राष्ट्रीय पक्ष म्हणून मान्यता मिळविण्यासाठी पक्षाला खालीलपैकी कोणतीही एक अट पूर्ण करावी लागते:
  - एका पक्षाने लोकसभेत किमान तीन वेगवेगळ्या राज्यांमधून २% जागा जिंकल्या पाहिजेत.
  - लोकसभा किंवा विधानसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीत, पक्षाला कोणत्याही चार किंवा अधिक राज्यांमध्ये ६% मते मिळाली पाहिजेत आणि त्याव्यतिरिक्त तो चार लोकसभेच्या जागा जिंकतो.
  - एका पक्षाला चार राज्यांमध्ये राज्य पक्ष म्हणून मान्यता मिळते.
- भारतात, राष्ट्रीय आणि राज्य दोन्ही पक्ष आहेत. देशातील प्रत्येक पक्षाला निवडणूक आयोगाकडे नोंदणी करावी लागते. (आकृती)

भारतातील काही राष्ट्रीय राजकीय पक्ष

अलीकडेच, भारतीय निवडणूक आयोगाने (ECI) आम आदमी पक्षाला राष्ट्रीय पक्षाचा दर्जा दिला आहे. तर तृणमूल काँग्रेस, भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षासाठी तो दर्जा मागे घेतला आहे. राष्ट्रवादी काँग्रेस,

सीपीआय आणि टीएमसी यांना हटवल्यानंतर, देशात आता फक्त सहा राष्ट्रीय पक्ष उरले आहेत - भाजपा, काँग्रेस, नॅशनल पीपल्स पार्टी, सीपीएम, बहुजन समाज पार्टी आणि नवीनतम जोडणी असलेला 'आप'.

आम आदमी पार्टी (आप)

– स्थापना: २६ नोव्हेंबर २०१२, संस्थापक: अरविंद केजरीवाल आणि इंडिया अगेन्स्ट करप्शन चळवळीचे इतर सदस्य

प्रतीक: झाडू - भ्रष्टाचाराच्या शुद्धीकरणाचे प्रतिनिधित्व करते विचारधारा: भ्रष्टाचार विरोधी, सुशासन, पारदर्शकता, लोककल्याणकारी धोरणे.

मुख्यालय: नवी दिल्ली

युती सरकार आणि भारतीय लोकशाहीमध्ये त्यांची भूमिका

जेव्हा निवडणुकीत कोणत्याही पक्षाला स्पष्ट बहुमत मिळत नाही, तेव्हा विकासाच्या सामान्य कार्यक्रमाच्या सहकार्याने सरकार अधिक राजकीयरीत्या चालवण्यासाठी युती सरकार म्हणून ओळखले जाते. केंद्रीय पातळीवर, भारताचा १९८९ ते २०१४ पर्यंत युती सरकारचा दीर्घ इतिहास होता.

भूमिका-

- युती सरकारांमध्ये प्रादेशिक पक्ष महत्त्वाची भूमिका बजावतो आणि ते लोकशाही मजबूत करण्यास मदत करते.
- आघाडी सरकारमुळे आता आघाडी सरकारमुळे सर्व क्षेत्रांचे आवाज ऐकावे लागत आहेत.
- आघाडी सरकारमुळे केंद्र सरकारला आता सर्व क्षेत्रांचे आवाज ऐकावे लागत आहेत.

राजकीय पक्षांसमोरील काही आव्हाने

१. अंतर्गत लोकशाहीचा अभाव

- शीर्षस्थानी एक किंवा काही नेत्यांच्या हातात सत्ता केंद्रित.
- संघटनात्मक बैठका नाहीत. सदस्यता नोंदणी ठेवण्याची परवानगी नाही.
- अंतर्गत, नियमित निवडणुका नाहीत.
- सामान्य सदस्यांना माहिती उपलब्ध नाही. त्यामुळे ते निर्णयांवर प्रभाव टाकू शकत नाहीत.
- नेतृत्वाशी मतभेद झाल्यामुळे पक्षातून बाहेर पडावे लागते.

२. घराणेशाही उत्तराधिकार

- वरच्या नेत्यांना त्यांच्या जवळच्या लोकांना किंवा कुटुंबातील सदस्यांना पसंती देण्याचा अन्याय्य फायदा असतो.
- बहुतेक पक्षांमध्ये एकाच कुटुंबातील सदस्यांनी नियंत्रित केलेली उच्च पदे.
- लोकशाहीसाठी वाईट.
- जगभरात, अगदी जुन्या लोकशाहीमध्येही, प्रवृत्ती दिसून येते.

३. पैसा आणि मसल पॉवर: -

- निवडणुकीदरम्यान ही शक्ती खूप दिसून येते.
- पैसे उभारू शकणाऱ्या उमेदवारांना नामांकित केले जाते.

- श्रीमंत लोक आणि निधी देणाऱ्या कंपन्या धोरणांवर प्रभाव पाडतात.

४. अर्थपूर्ण निवड: -

- पक्षांमध्ये विचारसरणीत फारसा फरक नाही. उदाहरण: लेबर पार्टी आणि कंझर्व्हेटिव्ह पार्टी ऑफ ब्रिटन. ते मूलभूत तत्वापेक्षा फक्त अंमलबजावणीच्या तपशीलांवरच भिन्न आहेत.
- भारतातही आर्थिक मुद्द्यांवर पक्षांमध्ये फारसा फरक नाही.

केस स्टडी

काँग्रेस सिस्टम

- काँग्रेस पक्ष, ज्याला लोकप्रियपणे ओळखले जात होते, त्याला राष्ट्रीय चळवळीचा वारसा मिळाला होता.
- काँग्रेस हा त्या काळातील एकमेव पक्ष होता ज्याची संघटना देशभर पसरली होती.
- १९५१ च्या सार्वत्रिक निवडणुकांचे अंतिम निकाल जाहीर झाले तेव्हा काँग्रेसच्या विजयाचे प्रमाण पाहून अनेकांना आश्चर्य वाटले. पक्षाने पहिल्या लोकसभेत ४८९ जागांपैकी ३६४ जागा जिंकल्या आणि इतर कोणत्याही प्रतिस्पर्ध्यांपेक्षा खूप पुढे राहिला.
- राज्य निवडणुका लोकसभा निवडणुकीसोबत झाल्या. त्या निवडणुकांमध्येही काँग्रेसने मोठा विजय मिळवला. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने राष्ट्रीय आणि राज्य पातळीवर देशभर राज्य केले.

काँग्रेसच्या वर्चस्वाची कारणे

आधुनिक सरकारचे प्रमुख, कायदेमंडळे आणि पक्ष यासारख्या संपूर्ण यंत्रणा बनवणाऱ्या संस्थांना राजकीय संस्था म्हणतात.

- राजकीय संस्था समाजातील सत्तेच्या वाटपाशी संबंधित असतात. राजकीय संस्था समजून घेण्यासाठी अधिकार आणि शक्ती महत्त्वाची असते. सत्ता ही एकाकी नसते तर ती इतरांच्या संबंधात असते. सत्ता म्हणजे एखाद्या गटाच्या किंवा व्यक्तीच्या इच्छेवर प्रभाव पाडण्याची किंवा ती पूर्ण करण्याची क्षमता, जरी त्यांना इतरांकडून विरोध होत असला तरी.
- राजकीय क्रियाकलाप किंवा राजकारण 'सत्ते'शी संबंधित आहे. अधिकाराच्या मदतीने, शक्ती वापरली जाते. ज्या शक्तीचे स्वरूप न्याय्य, योग्य आणि कायदेशीर म्हणून स्वीकारले जाते त्याला अधिकार म्हणतात. ती वैधतेवर आधारित असल्याने, ती संस्थात्मक असते. त्यांचे नियंत्रण न्याय्य आणि न्याय्य मानले जात असल्याने, लोकांची शक्ती लोकांना स्वीकारली जाते.

आपल्याला राजकीय संस्थांची आवश्यकता का आहे?

- देशाच्या नागरिकांचे हित जपण्यासाठी आणि राष्ट्राची एकता आणि अखंडता सुनिश्चित करण्यासाठी राजकीय संस्थांची आवश्यकता असते. त्यामुळे देशाचा सर्वांगीण विकास होतो.
- कल्याणकारी योजना चालवण्याची आणि व्यक्तीची सामाजिक सुरक्षा सुनिश्चित करण्याची जबाबदारी सरकारची आहे.

- आरोग्य आणि शिक्षण सुविधा पुरवण्यास मदत होते.
- गोळा केलेला महसूल पायाभूत सुविधांच्या उभारणीसाठी आणि राष्ट्राची सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी वापरला जातो.
- घेतलेल्या विकासात्मक उपक्रमांचा वापर लोकांच्या सर्वांगीण विकासात महत्त्वाचा वाटा असतो.

धोरणात्मक निर्णय कसे घेतले जातात?

- लोकशाहीमध्ये प्रतिनिधींना काही नियम आणि प्रक्रियांचे पालन करावे लागते कारण त्यांना संस्थांसोबत आणि संस्थांमध्ये काम करावे लागते.
- कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायपालिका प्रमुख निर्णयांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात.
- राष्ट्रपती हे राज्याचे प्रमुख असतात आणि देशातील सर्वोच्च औपचारिक अधिकारी असतात.
- पंतप्रधान हे सरकारचे प्रमुख असतात आणि प्रत्यक्षात सर्व सरकारी अधिकारांचा वापर करतात. ते मंत्रिमंडळाच्या बैठकींमध्ये बहुतेक निर्णय घेतात.
- संसदेत राष्ट्रपती आणि लोकसभा आणि राज्यसभा या दोन सभागृहांचा समावेश असतो. पंतप्रधानांना लोकसभा सदस्यांच्या बहुसंख्य सदस्यांचा पाठिंबा असणे आवश्यक आहे.

केस स्टडी- मंडल आयोग

एक सरकारी आदेश-

- १३ ऑगस्ट १९९० रोजीचा सरकारी आदेश.
- त्याला कार्यालयीन निवेदन असे म्हटले गेले
- या आदेशाने एक प्रमुख धोरणात्मक निर्णय जाहीर केला.

यानुसार, भारत सरकारच्या अंतर्गत नागरी पदे आणि सेवांमधील २७ टक्के रिक्त जागा सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीय (SEBC) साठी राखीव आहेत.

मंडल आयोग

- भारत सरकारने १९७९ मध्ये दुसरा मागासवर्गीय आयोग नियुक्त केला आहे. त्याचे अध्यक्ष श्री. बी. पी. मंडल होते.
- भारतातील सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीय वर्ग ओळखण्यासाठी निकष निश्चित करण्यास आणि त्यांच्या प्रगतीसाठी कोणती पावले उचलावीत याची शिफारस करण्यास सांगितले होते.
- आयोगाच्या मुख्य शिफारशीपैकी एक म्हणजे २७ टक्के सरकारी नोकऱ्या सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीय वर्गासाठी राखीव ठेवाव्यात.

मंडल आयोगाच्या जबाबदाऱ्या

- सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीय वर्गाचे निकष निश्चित करणे.
- सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीय वर्ग ओळखणे.

- सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गाच्या प्रगतीसाठी कोणती पावले उचलावीत याची शिफारस करणे.
- कोणत्याही देशाच्या संविधानात प्रत्येक संस्थेच्या अधिकार आणि कार्यावर मूलभूत नियम दिलेले असतात. आपल्या सर्वांना माहिती आहे की संस्थांमध्ये बैठका, समित्या आणि दिनचर्या असतात. यामुळे अनेकदा विलंब आणि गुंतागुंत निर्माण होते. कधीकधी हे विलंब आणि गुंतागुंत खूप उपयुक्त असतात कारण ते मोठ्या संख्येने लोकांशी सल्लामसलत करण्याची संधी देतात. संस्थांमुळे चांगला निर्णय लवकर घेणे कठीण होते.
- परंतु, ते वाईट निर्णय घाईघाईने घेणे देखील तितकेच कठीण करतात.
- पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळ या सर्व महत्त्वाच्या धोरणात्मक निर्णय घेणाऱ्या संस्था आहेत.
- मंत्र्यांच्या निर्णयांची अंमलबजावणी करण्यासाठी पावले उचलण्याची जबाबदारी एकत्रितपणे नागरी सेवकांवर असते.
- सर्वोच्च न्यायालय ही एक अशी संस्था आहे जिथे नागरिक आणि सरकारमधील वाद अखेर मिटवले जातात.
- आपल्या देशासारख्या लोकशाही व्यवस्थेत, राजकीय वातावरणात तीन महत्त्वाच्या राजकीय संस्था असतात:
  १. कायदेमंडळ
  २. कार्यकारी
  ३. न्यायपालिका

शब्दसंग्रह

१. **युती सरकार:** दोन किंवा अधिक राजकीय पक्षांच्या युतीने स्थापन केलेले सरकार, सहसा जेव्हा कोणत्याही एका पक्षाला कायदेमंडळात सदस्यांचा बहुमताचा पाठिंबा नसतो.
२. **कार्यकारी:** देशाच्या संविधान आणि कायद्यांच्या आधारे प्रमुख धोरणे सुरू करण्याचा, निर्णय घेण्याचा आणि त्यांची अंमलबजावणी करण्याचा अधिकार असलेल्या व्यक्तींचा एक गट.
३. **सरकार:** सुव्यवस्थित जीवन सुनिश्चित करण्यासाठी कायदे बनवण्याचा, अंमलात आणण्याचा आणि अर्थ लावण्याचा अधिकार असलेल्या संस्थांचा संच. व्यापक अर्थाने, सरकार देशातील नागरिक आणि संसाधनांचे प्रशासन आणि देखरेख करते.
४. **न्यायपालिका:** न्याय देण्याचे आणि कायदेशीर वाद सोडवण्यासाठी यंत्रणा प्रदान करण्याचे अधिकार असलेली संस्था. देशातील सर्व न्यायालयांना एकत्रितपणे न्यायपालिका असे संबोधले जाते.
५. **कायदेमंडळ:** देशासाठी कायदे करण्याचा अधिकार असलेल्या लोकप्रतिनिधींची सभा. कायदे करण्याव्यतिरिक्त, कायदेमंडळांना कर वाढवण्याचा आणि अर्थसंकल्प आणि इतर आर्थिक विधेयके स्वीकारण्याचा अधिकार आहे.
६. **कार्यालयीन निवेदन:** सरकारचे धोरण किंवा निर्णय सांगणारे योग्य प्राधिकरणाने जारी केलेले पत्र.
७. **राजकीय संस्था:** देशातील सरकार आणि राजकीय जीवनाचे नियमन करण्यासाठी प्रक्रियांचा संच.

८. **आरक्षण:** सरकारी नोकरी आणि शैक्षणिक संस्थांमधील काही पदे भेदभाव केलेल्या लोकांसाठी आणि समुदायांसाठी 'राखीव' असल्याचे घोषित करणारे धोरण वंचित आणि मागासलेले आहेत.
९. **राज्य:** राजकीय संघटना ज्यांच्याकडे विशिष्ट प्रदेश आहे, संघटित सरकार आहे आणि ज्यांच्याकडे देशांतर्गत आणि परराष्ट्र धोरणे बनवण्याची शक्ती आहे. सरकारे बदलू शकतात, परंतु राज्य चालू राहते. सामान्य भाषेत, देश, राष्ट्र आणि राज्य हे शब्द समानार्थी शब्द म्हणून वापरले जातात.

कार्यकारी मंडळ म्हणजे काय?

अंमलबजावणी आणि प्रशासनाचे काम प्रामुख्याने पाहणाऱ्या सरकारच्या अंगाला कार्यकारी मंडळ म्हणतात.

- आपल्या सर्वांना माहिती आहे की कोणत्याही सरकारच्या वेगवेगळ्या पातळ्यांवर विविध अधिकारी असतात जे दैनंदिन निर्णय घेतात आणि लोकांच्या वतीने ते अंमलात आणतात त्यांना एकत्रितपणे कार्यकारी म्हणतात.
- त्यांना कार्यकारी म्हणतात कारण ते सरकारच्या धोरणांच्या 'अंमलबजावणी'चे प्रभारी असतात. म्हणून, जेव्हा आपण 'सरकार' बद्दल बोलतो तेव्हा आपला अर्थ सामान्यतः कार्यकारी असा होतो.

कार्यकारी मंडळाचे दोन प्रकारचे असतात-**१. राजकीय कार्यकारी**

राजकीय कार्यकारी ही विशिष्ट कालावधीसाठी लोकांद्वारे निवडली जाते (उदा.- ५ वर्षे). हे देशाच्या सरकारचे प्रतिनिधित्व करते माजी मंत्री.

२. स्थायी कार्यकारी

हा एक प्रकारचा कार्यकारी आहे जिथे लोकांची नियुक्ती दीर्घकालीन आधारावर केली जाते. याला स्थायी कार्यकारी किंवा नागरी सेवा म्हणतात. ते दैनंदिन प्रशासनात राजकीय कार्यकारीला मदत करतात. उदाहरणार्थ, नागरी सेवांसाठी काम करणाऱ्या लोकांना नागरी सेवक म्हणतात.

कार्यकारिणीचे विविध प्रकार कोणते आहेत?

भारतात वेगवेगळ्या देशांमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारचे कार्यकारी (राजकीय) असतात. राष्ट्रपती हे औपचारिक प्रमुख असतात आणि पंतप्रधान हे प्रमुख निर्णय घेणारे सरकार प्रमुख असतात. तर अमेरिकेत राष्ट्रपती हे सरकार प्रमुख असतात आणि ते प्रमुख निर्णय घेतात. ते केवळ औपचारिक प्रमुख नसतात.

म्हणून कार्यकारीचे वेगवेगळे प्रकार आहेत:

- कार्यकारी मंडळाचे संसदीय स्वरूप
- कार्यकारी मंडळाचे अर्ध-अध्यक्षीय स्वरूप
- कार्यकारी मंडळाचे अध्यक्षीय स्वरूप

(आकृती)

1. कार्यकारी मंडळाची अध्यक्षीय प्रणाली

- अमेरिकेत भारतात अध्यक्षीय प्रणाली आहे. कार्यकारी अधिकार राष्ट्रपतींच्या हातात असतात.
- राष्ट्रपती हे सरकारचे प्रमुख आणि देशाचे प्रमुख असतात. त्यांचे कार्यालय सैद्धांतिकदृष्ट्या तसेच व्यवहारातही शक्तिशाली असते कारण ते प्रमुख निर्णय घेतात. आपल्या भारतीय राष्ट्रपतींपेक्षा वेगळे जे फक्त मंत्र्यांनी घेतलेल्या निर्णयांवर स्वाक्षरी करतात. ते थेट जनतेद्वारे निवडले जातात आणि कायदेमंडळाला जबाबदार नसतात. ही अशी व्यवस्था आहे जी वैयक्तिक नेतृत्वावर आधारित आहे.

2. अर्ध-अध्यक्षीय कार्यकारी

- या प्रणालीमध्ये, राष्ट्रपती हे राज्यप्रमुख असतात आणि पंतप्रधान हे सरकारप्रमुख असतात. पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळ कायदेमंडळाला जबाबदार असतात.
- उदाहरण: फ्रान्स. फ्रान्समध्ये, राष्ट्रपती पंतप्रधानांची नियुक्ती करतात परंतु त्यांना काढून टाकू शकत नाहीत कारण ते संसदेला जबाबदार असतात.
- येथे राष्ट्रपतींना दैनंदिन अधिकार असू शकतात. आणि कधीकधी, राष्ट्रपती आणि पंतप्रधान एकाच पक्षाचे असू शकतात किंवा ते वेगवेगळ्या पक्षांचे असू शकतात. रशिया हे दुसरे उदाहरण आहे.

३. संसदीय कार्यकारी प्रणाली

- पंतप्रधान हा सरकारचा प्रमुख असतो.
- बहुतेक संसदीय प्रणालींमध्ये राष्ट्रपती किंवा सम्राट असतो जो नाममात्र राष्ट्रप्रमुख असतो.
- अशा प्रणालीमध्ये, राष्ट्रपती किंवा सम्राटाची भूमिका प्रामुख्याने औपचारिक असते आणि पंतप्रधान मंत्रिमंडळासह प्रभावी अधिकार वापरतात.
- अशा प्रणाली असलेल्या देशांमध्ये जर्मनी, इटली, जपान, युनायटेड किंग्डम तसेच पोर्तुगाल यांचा समावेश आहे.

भारतातील संसदीय कार्यकारी मंडळ

- १९१९ आणि १९३५ च्या कायद्यांनुसार संसदीय प्रणाली चालवण्याचा भारताला आधीच काही अनुभव होता. या अनुभवावरून असे दिसून आले की संसदीय प्रणालीमध्ये, कार्यकारी मंडळावर लोकप्रतिनिधी प्रभावीपणे नियंत्रण ठेवू शकतात.
- भारतात संसदीय प्रणाली स्वीकारण्याचे कारण म्हणजे कार्यकारी मंडळावर लोकप्रतिनिधींचे नियंत्रण असते.
- भारतीय संविधानाच्या निर्मात्यांना हे सुनिश्चित करायचे होते की सरकार जनतेच्या अपेक्षांबद्दल संवेदनशील असेल आणि जबाबदार आणि उत्तरदायी असेल.
- परंतु राष्ट्रपती व्यवस्थेत, राष्ट्रपती हे राज्यप्रमुख आणि सरकारप्रमुख असतील. यामुळे राष्ट्रपतींना एकमेव अधिकार मिळू शकला असता. त्यामुळे व्यक्तिमत्त्व पंथ निर्माण झाला असता. शिवाय राष्ट्रपती कायदेमंडळाला जबाबदार नसतात.
- म्हणूनच राष्ट्रीय आणि राज्य पातळीवर संसदीय कार्यकारी प्रणाली स्वीकारण्यात आली. या व्यवस्थेत, राष्ट्रपती हे राज्यप्रमुख असतात आणि पंतप्रधान आणि मंत्रिमंडळ राष्ट्रीय पातळीवर सरकार चालवतात. राज्य पातळीवर, कार्यकारी म्हणजे राज्यपाल, मंत्री आणि मुख्यमंत्री.

राष्ट्रपती

- कलम ५२ नुसार, भारत सरकारची कार्यकारी शक्ती भारताच्या राष्ट्रपतींकडे असते, जे राज्याचे औपचारिक प्रमुख आणि राष्ट्रचे प्रतीक दोन्ही असतात. तथापि, भारतीय संविधान राष्ट्रपतींना राज्य करण्यासाठी पुरेसे अधिकार न देता अधिकार आणि प्रतिष्ठा प्रदान करते.

- **राष्ट्रपती मूलतः** औपचारिक भूमिका बजावतात. राष्ट्रपती पंतप्रधानांच्या मदतीने आणि सल्ल्यानेच सरकारची प्रत्यक्ष कामे पार पाडतात. राज्याचे प्रमुख, राष्ट्रपती हे एक औपचारिक प्रमुख आहेत आणि ते स्वतःला कोणतेही खरे अधिकार देऊ शकत नाहीत याची खात्री करण्यासाठी संविधानाने तपशीलवार तरतुदी केल्या आहेत.

राष्ट्रपतींची पात्रता

- भारतीय संविधानाच्या कलम ५८ आणि ५९ मध्ये भारताच्या राष्ट्रपती पदासाठी पात्रता निश्चित केली आहे.

पंतप्रधानांची नियुक्ती

- संविधानात पंतप्रधानांच्या निवडीसाठी आणि नियुक्तीसाठी कोणतीही विशिष्ट प्रक्रिया नाही.
- कलम ७५, फक्त असे की पंतप्रधानांची नियुक्ती राष्ट्रपती करतील. तथापि, याचा अर्थ असा नाही की राष्ट्रपती कोणालाही पंतप्रधान म्हणून नियुक्त करण्यास स्वतंत्र आहेत. संसदीय शासन पद्धतीच्या नियमानुसार, राष्ट्रपतींना लोकसभेतील बहुमत असलेल्या पक्षाच्या नेत्याची पंतप्रधान म्हणून नियुक्ती करावी लागते.

पंतप्रधानांच्या नियुक्तीमध्ये राष्ट्रपतींची भूमिका

- जेव्हा लोकसभेत कोणत्याही पक्षाला स्पष्ट बहुमत नसते, तेव्हा राष्ट्रपती पंतप्रधानांची निवड आणि नियुक्ती करताना आपला विवेक वापरू शकतात.
- अशा परिस्थितीत, राष्ट्रपती सहसा लोकसभेतील सर्वात मोठ्या पक्षाच्या किंवा युतीच्या नेत्याची पंतप्रधान म्हणून नियुक्ती करतात आणि त्यांना एका महिन्याच्या आत सभागृहात विश्वासदर्शक ठराव मागण्यास सांगतात.
- लोकसभा किंवा राज्यसभेच्या सदस्याची पंतप्रधान म्हणून नियुक्ती करता येते. जर तो संसदेच्या दोन्ही सभागृहांचा सदस्य नसेल तर त्याला नियुक्तीनंतर सहा महिन्यांच्या आत दोन्ही सभागृहांमध्ये निवडून जावे लागते. पंतप्रधान म्हणून, ते ज्या सभागृहाचे सदस्य आहेत त्या सभागृहाचे नेते असतात.

उपपंतप्रधान

- संविधानात उपपंतप्रधानांचा उल्लेख नाही.
- उपपंतप्रधानांची नियुक्ती बहुतेकदा राजकीय कारणांमुळे केली जाते.
- सरदार पटेल यांनी नेहरूंच्या काळात पहिले उपपंतप्रधान म्हणून काम केले, अटलबिहारी वाजपेयींच्या काळात लालकृष्ण अडवाणी यांनी उपपंतप्रधान म्हणून काम केले, इत्यादी.

मंत्रिपरिषद

- भारतीय संसदीय सरकारचे वैशिष्ट्य म्हणजे पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखालील मंत्रिपरिषद असते, जी खरी कार्यकारी संस्था म्हणून काम करते.

- पंतप्रधान मंत्र्यांना पदे आणि पोर्टफोलिओ वाटप करतात. ज्येष्ठता आणि राजकीय महत्त्वानुसार, मंत्र्यांना कॅबिनेट मंत्री, राज्यमंत्री किंवा उपमंत्री असे पदे दिले जाते.
- २००३ च्या ९१ व्या घटनादुरुस्ती कायदानुसार, मंत्रिमंडळात पंतप्रधानांसह एकूण मंत्र्यांची संख्या लोकसभेच्या एकूण सदस्यसंख्येच्या १५% पेक्षा जास्त नसावी.
- कलम ७४ नुसार, राष्ट्रपतींना पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखाली मंत्रिमंडळ असते जे राष्ट्रपतींना राष्ट्रपतींचे कार्य पार पाडण्यास मदत करेल. तथापि, मंत्रिमंडळाचे सल्ले राष्ट्रपतींना बंधनकारक आहेत की नाही याबद्दल थोडीशी अस्पष्टता आहे.
- १९७६ च्या ४२ व्या घटनादुरुस्ती कायदाने कलम ७४ मध्ये सुधारणा केली, ज्यामध्ये राष्ट्रपतींनी अशा सल्ल्यानुसार कार्य करावे अशी अट घालण्यात आली. १९७८ च्या ४४ व्या घटनादुरुस्ती कायदाने कलम ७४ मध्ये आणखी सुधारणा केली आणि एक तरतूद आणली, ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की राष्ट्रपती सूचनांसह किंवा त्याशिवाय पुनर्विचारासाठी मंत्रिमंडळाचा सल्ला घेऊ शकतात. मंत्रिमंडळाने अशा पुनर्विचारानंतर राष्ट्रपती मंत्रिमंडळाने दिलेल्या सल्ल्याने बांधील असतील.

मंत्रिमंडळाची रचना

खालीलप्रमाणे मंत्र्यांचे तीन वर्ग आहेत

१. कॅबिनेट मंत्री
२. राज्यमंत्री
३. उपमंत्री.

पंतप्रधान आणि इतर प्रभावशाली सहकाऱ्यांनी बनलेले स्वयंपाकघर मंत्रिमंडळ किंवा अंतर्गत मंत्रिमंडळ नावाची एक अनौपचारिक संस्था आहे.

१. केंद्रीय कॅबिनेट मंत्री

- ते केंद्र सरकारच्या महत्त्वाच्या मंत्रालयांचे प्रमुख असतात जसे की संरक्षण, गृह, परराष्ट्र व्यवहार इत्यादी.
- कॅबिनेट मंत्री इतर मंत्रालयांचे अतिरिक्त कार्यभार देखील सांभाळू शकतात, जिथे इतर कोणताही कॅबिनेट मंत्री नियुक्त केलेला नाही.

२. राज्यमंत्री

- राज्यमंत्र्यांना मंत्रालये/विभागांचा स्वतंत्र कार्यभार दिला जाऊ शकतो किंवा कॅबिनेट मंत्र्यांशी संलग्न केले जाऊ शकते.
- म्हणून, ते कॅबिनेट मंत्र्यांच्या देखरेखीखाली आणि निर्देशानुसार काम करतात.

३. उपमंत्री

- उपमंत्र्यांना मंत्रालये/विभागांचा स्वतंत्र कार्यभार दिला जात नाही.
- त्यांच्या प्रशासकीय आणि राजकीय कर्तव्यांमध्ये मदत करण्यासाठी ते इतर प्रकारच्या मंत्र्यांशी संलग्न असतात.

मंत्री परिषदेचे अधिकार आणि कार्ये

- राज्यमंत्र्यांकडे वैयक्तिक मंत्रालयांचा स्वतंत्र कार्यभार असतो आणि ते कॅबिनेट मंत्र्यांसारखेच कार्य करतात आणि समान अधिकार वापरतात.
- राज्यमंत्री आणि कॅबिनेट मंत्री यांच्यात फरक एवढाच आहे की तो/ती मंत्रिमंडळाचा सदस्य नसतो, परंतु ज्या विषयाचा कार्यभार त्यांना देण्यात आला आहे त्या विषयाशी संबंधित विशेष आमंत्रित केले जाते तेव्हाच तो मंत्रिमंडळाच्या बैठकांना उपस्थित राहतो.
- इतर राज्यमंत्री आहेत जे थेट कॅबिनेट मंत्र्यांच्या अंतर्गत काम करतात. पदानुक्रमाच्या तळाशी उपमंत्री असतात ज्यांच्याकडे विशिष्ट प्रशासकीय जबाबदाऱ्या नसतात.
- त्यांची कर्तव्ये संबंधित मंत्र्यांच्या वतीने आहेत आणि विधेयके मांडण्यास मदत करणे, धोरणे आणि कार्यक्रम स्पष्ट करणे, संसदेत सामान्य जनतेच्या प्रश्नांची उत्तरे देणे आणि संसद सदस्य, राजकीय पक्ष आणि पत्रकारांशी संपर्क राखणे आणि विशिष्ट मंत्र्यांद्वारे त्यांना कार्यकारीपणे सोपवल्या जाणाऱ्या विशिष्ट समस्यांचा विशेष अभ्यास किंवा तपास करणे.

मंत्र्यांच्या जबाबदाऱ्या

मंत्रिमंडळाच्या सामूहिक आणि वैयक्तिक जबाबदाऱ्या खालीलप्रमाणे आहेत:

सामूहिक जबाबदाऱ्या

- मंत्रिमंडळ संसदेच्या कनिष्ठ सभागृहाला एकत्रितपणे जबाबदार असते (अनुच्छेद ७५). ते एका संघ म्हणून काम करतात आणि एकत्र पोहतात आणि बुडतात. जर, संसदेत अविश्वासाचा ठराव मंजूर झाला, तर सरकार एकत्रितपणे जबाबदार असते आणि अशा प्रकारे संपूर्ण सरकार राजीनामा देते.
- याचा परिणाम असा होईल की नवीन सरकार स्थापन होईल किंवा संसद विसर्जित होईल आणि सार्वत्रिक निवडणूक बोलावली जाईल. मंत्रिमंडळाची सामूहिक जबाबदारी ही वैयक्तिक मंत्रिपदाच्या जबाबदारीसारखी नाही, ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की मंत्री जबाबदार आहेत आणि म्हणून त्यांच्या विभागांच्या कारभारासाठी दोषी किंवा जबाबदार आहेत. तसेच, मंत्रिमंडळाचे निर्णय सर्व मंत्रिमंडळांना बंधनकारक असतात.

वैयक्तिक जबाबदाऱ्या

- वैयक्तिक जबाबदारीचे तत्व अनुच्छेद ७५ मध्ये समाविष्ट आहे.
- अनुच्छेदात अशी तरतूद आहे की मंत्री राष्ट्रपतींच्या मर्जीपर्यंत पदावर राहतात, म्हणजेच राष्ट्रपती लोकसभेचा विश्वास असला तरीही मंत्र्यांना काढून टाकू शकतात.

युतीचे सरकार -

दोन किंवा अधिक राजकीय पक्षांच्या युतीने स्थापन केलेले सरकार, सहसा जेव्हा कोणत्याही एका पक्षाला विधिमंडळात सदस्यांचा बहुमताचा पाठिंबा मिळत नाही.

स्थायी कार्यकारी: नोकरशाही

- सरकारच्या कार्यकारी अंगात पंतप्रधान, मंत्री आणि नोकरशाही किंवा प्रशासकीय यंत्रणा नावाची एक मोठी संस्था समाविष्ट असते.
- निवडून आलेले प्रतिनिधी आणि मंत्री सरकारचे प्रभारी असतात आणि प्रशासन त्यांच्या नियंत्रणाखाली आणि देखरेखीखाली असते
- कायदेमंडळ प्रशासनावर देखील नियंत्रण ठेवते.
- प्रशासकीय अधिकारी कायदेमंडळाने स्वीकारलेल्या धोरणांचे उल्लंघन करून काम करू शकत नाहीत.
- प्रशासनावर राजकीय नियंत्रण राखणे ही मंत्र्यांची जबाबदारी आहे.
- भारताने व्यावसायिक प्रशासकीय यंत्रणा स्थापित केली आहे.
- सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे धोरणात्मक बाबींवर नोकरशाहीने कोणतीही राजकीय भूमिका घेऊ नये.

नोकरशाहीची काही कामे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. **सरकारी धोरणे आणि कायदे अंमलात आना** - सरकारी धोरणे आणि कायदे खरोखरच त्यांचे लक्ष्य साध्य करू शकतात जेव्हा नागरी सेवक त्यांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करतात.
२. **धोरण-रचना** - धोरणे तयार करण्यासाठी राजकीय कार्यकारिणीला आवश्यक असलेला इच्छित डेटा नागरी सेवक पुरवतात. खरं तर, नागरी सेवक स्वतः अनेक पर्यायी धोरणे तयार करतात आणि प्रत्येकाचे फायदे आणि तोटे वर्णन करतात. त्यानंतर राजकीय कार्यकारिणी सरकारी धोरण म्हणून अशा धोरणाची निवड करते.
३. **प्रशासन चालवणे** - सरकारच्या धोरणे, कायदे, नियम, नियम आणि निर्णयानुसार दैनंदिन प्रशासन हाताळणे ही देखील नोकरशाहीची प्रमुख जबाबदारी आहे.
४. **सल्लागार** - नोकरशाहीच्या मुख्य कार्यपैकी एक म्हणजे राजकीय कार्यकारिणीला सल्ला देणे. पात्र, अनुभवी आणि तज्ञ नागरी सेवक सर्व सरकारी विभागांमध्ये काम करत असल्याने ते मंत्र्यांना तज्ञ सल्ला आणि माहिती प्रदान करतात.
५. **कायदेविषयक कार्य** - कायदा बनवण्यात नागरी सेवकांची महत्त्वाची भूमिका असते. ते कायदे करण्यासाठी मंत्र्यांकडून विधिमंडळात सादर केलेल्या विधेयकांचा मसुदा तयार करतात.

नोकरशाहीची वैशिष्ट्ये

- नोकरशाहीमध्ये, नोकरशाहीची निवड स्थापित प्रक्रियेद्वारे केली जाते.
- नोकरशाहीमध्ये, नोकरशाहींना लोकप्रतिनिधी मानले जात नाही.
- नोकरशाहीमध्ये, नोकरशाहीचा एक निश्चित कार्यकाळ असतो, म्हणजेच त्यांचा कार्यकाळ निवृत्तीच्या वयापर्यंत निश्चित असतो, जरी त्यांच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या पोस्टिंग इत्यादींनुसार बदलू शकतात.
- नोकरशाहीमध्ये, पदानुक्रम अत्यंत महत्त्वाचा असतो; कोणत्याही विभागाच्या सुरळीत कामकाजासाठी वरपासून खालपर्यंतचा दृष्टिकोन अवलंबला जातो.

- नोकरशाही केंद्रीकरणावर देखील लक्ष केंद्रित करते.
- निर्देशात्मक दृष्टिकोन प्रचलित आहे कारण नोकरशाहीमध्ये मतदारांकडून मिळालेल्या माहितीचा फारसा विचार केला जात नाही.

सार्वजनिक नागरी सेवा/ लोकसेवा आयोग

सार्वजनिक नागरी सेवा/ लोकसेवा आयोग ही राज्याच्या इच्छेच्या अंमलबजावणीसाठी मुख्य साधने आहेत आणि आधुनिक राज्याच्या कामकाजासाठी अपरिहार्य आहेत. याला नागरी सेवा किंवा सरकारी सेवा असेही म्हणतात.

भारतातील नागरी सेवांची उत्क्रांती

- लॉर्ड वॉरेन हेस्टिंग्ज आणि लॉर्ड कॉर्नवॉलिस यांच्या प्रयत्नांमुळे भारतात नागरी सेवेचा उदय झाला.
- हेस्टिंग्जने नागरी सेवेचा पाया घातला आणि कॉर्नवॉलिसने त्याचे सुधारण, आधुनिकीकरण आणि तर्कसंगतीकरण केले. म्हणूनच, लॉर्ड कॉर्नवॉलिस यांना भारतातील नागरी सेवेचे जनक म्हणून ओळखले जाऊ लागले.
- १७९३ मध्ये लॉर्ड कॉर्नवॉलिस यांनी कोव्हेन्मेंटेड सिव्हिल सर्व्हिसेस (उच्च नागरी सेवा) आणि अनकव्हेन्मेंटेड सिव्हिल सर्व्हिसेस (कनिष्ठ नागरी सेवा) सेवांचे वर्गीकरण सुरू केले तेव्हा नागरी सेवांच्या अधिक संघटित स्वरूपाची सुरुवात झाली. भारतीयांना या सेवांमध्ये सामील होण्यास जवळजवळ मनाई होती आणि भारतीयांसाठी फक्त कनिष्ठ पदे खुली ठेवण्यात आली होती.
- लॉर्ड वेलेस्ली यांनी आणखी एक गंभीर प्रयत्न केला, ज्यांनी फोर्ट विल्यम येथे भारतातील नागरी सेवेकांना कोणतीही प्रशासकीय कर्तव्ये सोपवण्यापूर्वी ३ वर्षांच्या कालावधीसाठी प्रशिक्षण देण्यासाठी एक महाविद्यालय स्थापन केले. १८५४ मध्ये,
- लॉर्ड मॅकॉले समितीने नागरी सेवेत भरतीसाठी परीक्षा आयोजित करण्याची शिफारस केली. त्यांना कोणतीही प्रशासकीय कर्तव्ये सोपवण्यापूर्वी अनेक वर्षे. १८५४ मध्ये, लॉर्ड मॅकॉले समितीने नागरी सेवेत भरतीसाठी परीक्षा आयोजित करण्याची शिफारस केली.
- परिणामी, १८५५ मध्ये लंडनमध्ये पहिली स्पर्धात्मक परीक्षा घेण्यात आली. प्रवेशाचे वय खूपच कमी ठेवण्यात आले होते, भारतात परीक्षा घेतल्या जात नव्हत्या, लंडनमध्ये राहण्याचा खर्च तुलनेने महाग होता अशा अनेक अडचणींमुळे भारतीयांना भारतीय नागरी सेवांमध्ये प्रवेश मिळू शकला नाही.
- १८६४ मध्ये, सत्येंद्रनाथ टागोर हे करारित नागरी सेवांसाठी पात्र ठरणारे पहिले भारतीय बनले, 'ब्रिटिश संसदेने १८७० मध्ये एक कायदा मंजूर केला, ज्यामध्ये १८६१ च्या कायद्याचा संदर्भ न घेता कोणत्याही पदावर किंवा नागरी सेवांमध्ये कोणत्याही भारतीयाची (सिद्ध गुणवत्ता आणि क्षमता असलेल्या) नियुक्ती अधिकृत करण्यात आली, ज्यामध्ये करारित सेवेसाठी विशिष्ट नियुक्त्या राखीव ठेवण्यात आल्या,

- नंतर, विविध समित्यांनी (एचिसन समिती, इस्लिंग्टन समिती, ली समिती इ.) नागरी सेवांमध्ये भारतीयांचे प्रतिनिधित्व वाढवण्याची शिफारस केली.
- भारत सरकार कायदा, १९१९ मध्ये तरतूद केल्याप्रमाणे (नंतर ली कमिशनने देखील शिफारस केली), १९२६ मध्ये केंद्रीय लोकसेवा आयोगाची स्थापना करण्यात आली,
- १९३७ मध्ये, या आयोगाची जागा संघीय लोकसेवा आयोगाने घेतली आणि २६ जानेवारी १९५० रोजी या आयोगाचे संघ लोकसेवा आयोगात रूपांतर झाले. (diagram)

भारतीय संविधानाच्या भाग XIV मध्ये भारतासाठी विविध प्रकारच्या सेवा वर्गांची तरतूद आहे.

नागरी सेवांचे तीन प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले आहे:

१. अखिल भारतीय सेवा (केंद्र आणि राज्ये दोघांसाठीही सामान्य).
२. केंद्रीय सेवा (पूर्णपणे केंद्रीय विषयांसाठी)
३. राज्य सेवा (राज्य प्रशासनाच्या अंतर्गत)

चला प्रत्येकाची थोडक्यात चर्चा करूया

१. अखिल भारतीय सेवा

- अखिल भारतीय सेवा केंद्र आणि राज्ये दोघांसाठीही समान आहेत.
- अखिल भारतीय सेवा केंद्र सरकारद्वारे प्रशिक्षित आणि भरती केल्या जातात, परंतु त्यांना कामासाठी वेगवेगळ्या राज्यात नियुक्त केले जाते.
- ते राज्य सरकारांना सेवा देतात आणि त्यांच्या सेवा अटी देखील राज्यांद्वारे नियंत्रित केल्या जातात, त्यांच्याविरुद्ध शिस्तभंगाची कारवाई केवळ भारताचे राष्ट्रपतीच करू शकतात. ते प्रतिनियुक्तीवर केंद्र सरकारमध्ये देखील सेवा देतात आणि एका निश्चित कार्यकाळानंतर, त्यांना त्यांच्या संबंधित राज्यात परतण्याची अपेक्षा असते.

२. केंद्रीय सेवा

- संघाच्या नागरी सेवांचे वर्गीकरण चार श्रेणींमध्ये केले आहे:
- केंद्रीय सेवा वर्ग १ (गट अ) भारतीय परराष्ट्र सेवा, भारतीय लेखापरीक्षण आणि लेखा सेवा, भारतीय सांख्यिकी सेवा, भारतीय आर्थिक सेवा, भारतीय रेल्वे सेवा, केंद्रीय आरोग्य सेवा इ.
- केंद्रीय सेवा वर्ग २ (गट ब) केंद्रीय सचिवालय सेवा, भारतीय भौगोलिक सर्वेक्षण, भारतीय प्राणीशास्त्र सर्वेक्षण इ.
- केंद्रीय सेवा वर्ग ३ (गट क) पोस्ट आणि तार लेखा सेवा, केंद्रीय सचिवालय लिपिक सेवा इ.
- केंद्रीय सेवा वर्ग ४ (वर्ग ड) शिपाई, सफाई कामगार, माळी इ.

३. राज्य नागरी सेवा

- या केवळ राज्य सरकारच्या अधिकारक्षेत्रात येणाऱ्या सेवा आहेत आणि प्रामुख्याने राज्य विषयांचे व्यवस्थापन करतात. राज्य सेवांच्या भरतीसाठी, राज्य विधिमंडळाने कायदे लागू केले आहेत.

- राज्य सेवांसाठी व्यक्तींची भरती स्पर्धात्मक परीक्षेद्वारे केली जाते आणि प्रक्रिया यूपीएससीद्वारे आयोजित स्पर्धात्मक परीक्षेसारखीच असते.
- अनेक आयएएस, आयपीएस राज्य सरकारांच्या अंतर्गत शिक्षण, पोलिस, पर्यटन, न्यायिक वैद्यकीय सेवा इत्यादी विभागांमध्ये पदांवर आहेत.
- कलम ३११ नागरी सेवांमध्ये नियुक्त झालेल्या व्यक्तीला पुरेसे संरक्षण प्रदान करते. दोन आहेत:-
  १. अखिल भारतीय सेवा किंवा राज्य सेवेचा सदस्य असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला ज्या प्राधिकरणाद्वारे त्याची नियुक्ती करण्यात आली आहे त्याच्या अधीनस्थ प्राधिकरणाकडून बडतर्फ किंवा काढून टाकले जाणार नाही.
  २. उपरोक्त व्यक्तीला चौकशीनंतरच बडतर्फ किंवा काढून टाकले जाऊ शकते किंवा पद कमी केले जाऊ शकते.
अशी तरतूद आहे की त्याला त्याच्यावरील आरोपांची माहिती दिली पाहिजे आणि त्या आरोपांविरुद्ध सुनावणीची वाजवी संधी दिली पाहिजे.

कायदेमंडळ म्हणजे काय?

कायदेमंडळ ही अशी संस्था आहे जी सामान्य अर्जासाठी कायदेशीर नियम बनवते. नियम हे कायदेमंडळाचे सदस्य सार्वत्रिक निवडणुकांद्वारे निवडून देणाऱ्या लोकांच्या वतीने बनवतात

भारताची संसद ही लोकांची सर्वोच्च प्रतिनिधी प्राधिकरण आहे. भारतात, केंद्रीय कायदेमंडळाला संसद म्हणून ओळखले जाते. याला अमेरिकेत काँग्रेस, जपानमध्ये डायट इत्यादी म्हणूनही ओळखले जाते.

भारतीय कायदेमंडळासाठी संवैधानिक तरतूद

- भारतीय संविधानाच्या भाग पाच मधील कलम ७९-१२२ संविधान, रचना, कार्यकाळ, मंत्र्यांची नियुक्ती, कायदेमंडळाचे अधिकार आणि उन्मुक्ती याबद्दल आहेत. संसदीय प्रणालीला वेस्टमिन्स्टर मॉडेल म्हणूनही ओळखले जाते.
- १८६१ च्या भारतीय परिषद कायद्याने कार्यकारी परिषदेत गैर-सरकारी सदस्यांना आणले आणि त्यांना कायदेविषयक कामकाजात सहभागी होण्याची परवानगी दिली. विधानपरिषद विचारपूर्वक किंवा प्रतिनिधी नव्हती.
- १८९२ च्या भारतीय परिषद कायद्याने परिषदेला अर्थसंकल्पावर चर्चा करण्याचा आणि कार्यकारिणीला पत्र विचारण्याचा अधिकार दिला.
- १९०९ च्या भारतीय परिषद कायद्याने प्रथमच प्रतिनिधी तसेच लोकप्रिय वैशिष्ट्ये दोन्ही सादर केली.
- भारत सरकार कायदा १९१९ ने प्रांतांमध्ये जबाबदार सरकारच्या स्वरूपात आणखी कायदेविषयक सुधारणा आणल्या. केंद्रात, कायदेमंडळ द्विसदनी करण्यात आले आणि दोन्ही सभागृहांमध्ये निवडून आलेले बहुमत सादर करण्यात आले.
- १९३५ च्या भारत सरकार कायद्याने प्रांतीय स्वायत्तता, संघराज्य रचना आणि संघराज्य न्यायालय यासह महत्त्वपूर्ण कायदेविषयक सुधारणा आणल्या. त्यामुळे मतदारांचा विस्तार झाला आणि काही प्रांतांमध्ये द्विसदनी कायदेमंडळांची तरतूद झाली.

आपल्याला संसदेची आवश्यकता का आहे?

- कायदेमंडळाचे प्राथमिक कार्य कायदे करणे आहे
- ते सर्व लोकशाही राजकीय प्रक्रियांचे केंद्र आहे आणि कृतींनी भरलेले आहे; वॉकआउट, निषेध, निदर्शने, एकमत, चिंता आणि सहकार्य.
- कायदेमंडळ प्रतिनिधींना जबाबदार धरते
- ते सर्वात लोकशाही आणि खुल्या चर्चेच्या व्यासपीठांपैकी एक म्हणून ओळखले जाते
- ते सरकारच्या सर्व अवयवांपैकी सर्वात प्रतिनिधी आहे.
- सरकार निवडण्याचा आणि बरखास्त करण्याचा अधिकार तिच्याकडे आहे.

संसद म्हणजे काय?

- संसद म्हणजे राष्ट्रीय कायदेमंडळ आणि राज्याच्या कायदेमंडळाचे वर्णन राज्य कायदेमंडळ असे केले जाते.
- कलम ७९ नुसार, भारतीय संसदेत राष्ट्रपती आणि कनिष्ठ सभागृह किंवा लोकसभा (लोकसभा) आणि वरिष्ठ सभागृह किंवा राज्यसभा (राज्य परिषद) ही दोन सभागृहे असतात.
- संसदेला लोकप्रिय सभागृह असेही म्हटले जाते कारण ते भारतीय जनतेचे प्रतिनिधित्व करते.
- राष्ट्रपती हे संसदेचा अविभाज्य भाग आहेत जरी ते कोणत्याही सभागृहाचे सदस्य नसले तरी. संसदेचा अविभाज्य भाग म्हणून, राष्ट्रपतींना काही अधिकार आणि कार्ये देण्यात आली आहेत.
- कोणत्याही देशात कायदे करण्यासाठी संसद ही अंतिम अधिकार आहे. कायदे बनवण्याचे किंवा कायदे करण्याचे हे काम इतके महत्त्वाचे आहे की या विधानसभांना कायदेमंडळे म्हणतात.
- जगभरातील संसदे सरकार चालवणाऱ्यांवर काही प्रमाणात नियंत्रण ठेवतात.
- संसदे सरकारकडे असलेल्या सर्व पैशांवर नियंत्रण ठेवतात. भारतात संसदे जेव्हा सार्वजनिक पैसा मंजूर करते तेव्हा तो खर्च केला जाऊ शकतो.
- संसद हे कोणत्याही देशातील सार्वजनिक समस्या आणि राष्ट्रीय धोरणांवर चर्चा आणि वादविवादाचे सर्वोच्च व्यासपीठ आहे. संसद कोणत्याही विषयाबद्दल माहिती मागू शकते.

संसदेची एकसदनी आणि द्विसदनी व्यवस्था

- साधारणपणे, संसदेचे दोन प्रकार असतात, म्हणजे एकसदनी आणि द्विसदनी व्यवस्था. जेव्हा संसदेत दोन सभागृहे (लोकसभा आणि राज्यसभा) असतात तेव्हा तिला द्विसदनी असे संबोधले जाते. ही व्यवस्था भारत, ब्रिटन, अमेरिका इत्यादी ठिकाणी प्रचलित आहे.
- काही देशांमध्ये संसदेचे फक्त एकच सभागृह असते. अशा संसदेला एकसदनी म्हणून ओळखले जाते.
- ही व्यवस्था चीन, नेपाळ इत्यादी ठिकाणी प्रचलित आहे.

द्विसदनी कायदेमंडळाचे फायदे

- मोठ्या आकाराचे आणि विविधता असलेले देश समाजातील सर्व घटकांना प्रतिनिधित्व देण्यासाठी आणि देशाच्या सर्व भौगोलिक प्रदेशांना किंवा भागांना प्रतिनिधित्व देण्यासाठी सामान्यतः राष्ट्रीय कायदेमंडळाची दोन सभागृहे असणे पसंत करतात.
- द्विसदनी कायदेमंडळामुळे प्रत्येक निर्णयाचा पुनर्विचार करणे शक्य होते. एका सभागृहाने घेतलेला प्रत्येक निर्णय दुसऱ्या सभागृहात निर्णयासाठी जातो. याचा अर्थ असा की प्रत्येक विधेयक आणि धोरणावर दोनदा चर्चा होईल. यामुळे प्रत्येक बाबीवर दुहेरी तपासणी सुनिश्चित होते. जरी एका सभागृहाने घाईघाईने निर्णय घेतला तरी तो निर्णय दुसऱ्या सभागृहात

चर्चेसाठी येईल आणि पुनर्विचार शक्य होईल.

राज्यसभा

- राज्यसभा ही भारतीय संघराज्यातील राज्यांचे प्रतिनिधित्व करणारी संस्था आहे. राज्यांच्या विधानसभेतील निवडून आलेले सदस्य एकल हस्तांतरणीय मतदान प्रणालीद्वारे प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाच्या आधारावर राज्यसभेच्या सदस्यांची निवड करतात.

राज्यसभेची रचना

- राज्यसभा किंवा राज्यपरिषदेत २५० पेक्षा जास्त सदस्य नसतात. ही एक कायमस्वरूपी संस्था आहे कारण ती विसर्जित करता येत नाही.
- २५० पैकी, राष्ट्रपती साहित्य, विज्ञान, कला आणि समाजसेवेतील त्यांच्या उत्कृष्टतेच्या आधारावर १२ सदस्यांची नियुक्ती करतात आणि उर्वरित सदस्य निवडले जातात.
- सर्व राज्ये राज्यसभेत समान संख्येने सदस्य पाठवत नाहीत. त्यांचे प्रतिनिधित्व
- संबंधित राज्यांच्या लोकसंख्येच्या आधारावर निश्चित केले जाते. अशा प्रकारे, मोठे राज्य मोठे होते

प्रतिनिधित्व आणि लहान राज्यांना कमी प्रतिनिधित्व.

वैशिष्ट्ये

- प्रतिनिधित्वाचा आधार - हे भारतातील राज्यांचे प्रतिनिधित्व करते
- अप्रत्यक्षपणे निवडून आलेले संस्था - राज्य विधानसभेचे निवडून आलेले सदस्य राज्यसभेचे सदस्य निवडतात

प्रतिनिधित्वाची दोन भिन्न तत्त्वे

१. सममितीय प्रतिनिधित्व: देशाच्या सर्व भागांना त्यांचा आकार किंवा लोकसंख्या काहीही असो, समान प्रतिनिधित्व देणे.
२. देशाच्या काही भागांना त्यांच्या लोकसंख्येनुसार प्रतिनिधित्व: जास्त लोकसंख्या असलेल्या प्रदेशांना किंवा भागांना दुसऱ्या सभागृहात जास्त प्रतिनिधी असतात. म्हणून, जास्त लोकसंख्या असलेल्या राज्यांना कमी लोकसंख्या असलेल्या राज्यांपेक्षा जास्त प्रतिनिधी मिळतात. उदाहरणार्थ, उत्तर प्रदेश राज्यसभेत ३१ सदस्य पाठवते तर सिक्कीममध्ये फक्त एकच जागा आहे.

राज्यसभेची निवडणूक

राज्यसभेतील निवडणूक प्रक्रिया

- राज्यसभेचे सदस्य संबंधित राज्य विधानसभेतील निवडून आलेल्या सदस्यांद्वारे प्रमाणशीर प्रतिनिधित्वाच्या तत्त्वानुसार एकल हस्तांतरणीय मताने निवडले जातात.
- ते पुन्हा निवडून येऊ शकतात
- राज्यसभा कधीही पूर्णपणे विसर्जित झालेली नाही.

- राज्यसभेचे सर्व सदस्य एकाच वेळी त्यांचे कार्यकाळ पूर्ण करत नाहीत.
- संसदेचे स्थायी सभागृह - दर दोन वर्षांनी, राज्यसभेचे एक तृतीयांश सदस्य त्यांचा कार्यकाळ पूर्ण करतात आणि त्या एक तृतीयांश जागांसाठीच निवडणूक होते.
- लोकसभा विसर्जित झाल्यावर आणि निवडणुका अद्याप व्हायच्या असल्या तरी, राज्यसभेची बैठक तातडीच्या कामकाजासाठी बोलावता येते.

राज्यसभेचे अधिकार

- गैर-मनी विधेयकांवर विचार करते आणि त्यांना मान्यता देते आणि धन विधेयकांमध्ये सुधारणा सुचवते.
- घटनात्मक सुधारणांना मान्यता देते.
- प्रश्न विचारून, प्रस्ताव आणि ठराव मांडून कार्यकारिणीवर नियंत्रण ठेवते.
- राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती, सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांच्या निवडी आणि पदच्युतीमध्ये भाग घेते.
- उपराष्ट्रपतींना पदच्युतीची प्रक्रिया तेच सुरू करू शकतात.
- राज्य सूचीतील विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार केंद्रीय संसदेला देऊ शकतो.

राज्यसभेचे विशेष अधिकार

- राज्यांच्या अधिकारांचे संरक्षण करणे हा त्याचा उद्देश आहे. म्हणून, राज्यांना प्रभावित करणारा कोणताही विषय त्यांच्या संमती आणि मंजूरीसाठी त्यांच्याकडे पाठवला पाहिजे.
- देशाच्या हितासाठी संसदेला राज्य सूचीतून एखादा विषय केंद्र सूची किंवा समवर्ती सूचीमध्ये टाकायचा असेल तर राज्यसभेची मान्यता आवश्यक आहे.

लोकसभा

निवडणूक

- लोकसभा आणि राज्य विधानसभा थेट लोकांद्वारे निवडल्या जातात.
- निवडणुकांसाठी- संपूर्ण देश (राज्य विधानसभेच्या बाबतीत राज्य) जवळजवळ समान लोकसंख्येच्या प्रादेशिक मतदारसंघांमध्ये विभागलेला आहे.
- प्रत्येक मतदारसंघातून एक प्रतिनिधी सार्वत्रिक, प्रौढ मताधिकाराद्वारे निवडला जातो जिथे प्रत्येक व्यक्तीच्या मताचे मूल्य दुसऱ्याच्या बरोबरीचे असेल.
- सध्या, असे ५४३ मतदारसंघ आहेत जे १९७१ च्या जनगणनेपासून बदललेले नाहीत.

कार्यकाळ

- लोकसभा पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी निवडली जाते.

- जर पंतप्रधानांनी राष्ट्रपतींना लोकसभा विसर्जित करून नवीन निवडणुका घेण्याचा सल्ला दिला तर जर कोणताही पक्ष किंवा युती सरकार स्थापन करू शकत नसेल तर पाच वर्षे पूर्ण होण्यापूर्वी ते विसर्जित केले जाऊ शकते.

लोकसभेचे अधिकार

- संघ सूची आणि समवर्ती सूचीमध्ये समाविष्ट असलेल्या बाबींवर कायदे करते. पैशाची आणि पैशांची नसलेली विधेयके सादर करू शकते आणि ती लागू करू शकते. “
- कर आकारणी, अर्थसंकल्प आणि वार्षिक आर्थिक विवरणपत्रांसाठी प्रस्तावांना मान्यता देते.
- प्रश्न विचारून, पूरक प्रश्न, ठराव आणि प्रस्ताव आणि अविश्वास प्रस्तावाद्वारे कार्यकारी मंडळावर नियंत्रण ठेवते.
- संविधानात सुधारणा करते.
- आणीबाणीच्या घोषणेस मान्यता देते.
- राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपतींची निवड करते आणि सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना काढून टाकते.
- समित्या आणि आयोगांची स्थापना करते आणि त्यांचे अहवाल विचारात घेते.

केवळ लोकसभेद्वारे वापरण्यात येणारे अधिकार

- राज्यसभा आर्थिक विधेयके सुरू करू शकत नाही, नाकारू शकत नाही किंवा सुधारणा करू शकत नाही.
- मंत्रिमंडळ राज्यसभेला नाही तर लोकसभेला जबाबदार आहे. म्हणून, राज्यसभा सरकारवर टीका करू शकते परंतु ती काढून टाकू शकत नाही.

लोकसभेला महत्त्वाचे अधिकार देण्याची कारणे

- लोकशाहीमध्ये लोक अंतिम अधिकार आहेत: जनतेने थेट निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींना सरकार काढून टाकण्याचे आणि वित्त नियंत्रित करण्याचे महत्त्वाचे अधिकार असले पाहिजेत
- इतर सर्व क्षेत्रात, गैर-पैसा विधेयके मंजूर करणे, घटनात्मक सुधारणा, राष्ट्रपतींवर महाभियोग चालवणे आणि पदावरून काढून टाकणे यासह उपराष्ट्रपती, लोकसभा आणि राज्यसभेचे अधिकार समान आहेत.

राज्यसभा आणि लोकसभा यांच्यातील फरक पाहूया-

१. कोणताही सामान्य कायदा दोन्ही सभागृहांनी मंजूर करणे आवश्यक आहे. परंतु जर दोन्ही सभागृहांमध्ये फरक असेल तर अंतिम निर्णय दोन्ही सभागृहांचे सदस्य एकत्र बसून संयुक्त अधिवेशनात घेतला जातो. सदस्यांची संख्या जास्त असल्याने, अशा बैठकीत लोकसभेचा दृष्टिकोन प्रबळ होण्याची शक्यता असते.

२. पैशाच्या बाबतीत लोकसभा अधिक अधिकार वापरते. एकदा लोकसभेने सरकारचे बजेट किंवा इतर कोणताही पैशाशी संबंधित कायदा मंजूर केला की, राज्यसभा तो नाकारू शकत नाही. राज्यसभा फक्त १४ दिवसांनी तो पुढे ढकलू शकते किंवा त्यात बदल सुचवू शकते. लोकसभा हे बदल स्वीकारू शकते किंवा स्वीकारू शकत नाही.
३. मंत्रिमंडळावर लोकसभा नियंत्रण ठेवते. जर सरकार लोकसभेचा विश्वास गमावेल तर सरकारला राजीनामा द्यावा लागतो. राज्यसभेला हा अधिकार नाही.

संसदेची कार्ये

१. कायदेविषयक कार्य

- ते देशासाठी कायदे बनवते, परंतु बहुतेकदा ते फक्त कायदे मंजूर करते.
- विधेयकाचा मसुदा तयार करण्याचे प्रत्यक्ष काम: हे संबंधित मंत्र्यांच्या देखरेखीखाली नोकरशाही करते.
- विधेयकाचा सार आणि वेळ देखील मंत्रिमंडळ ठरवते.
- कोणतेही मोठे विधेयक संसदेत त्यांच्या मान्यतेशिवाय सादर केले जात नाही. मंत्र्यांव्यतिरिक्त इतर सदस्य देखील विधेयके सादर करू शकतात, परंतु सरकारच्या पाठिंब्याशिवाय हे मंजूर होण्याची शक्यता नाही.
- कार्यकारिणीचे नियंत्रण आणि तिची जबाबदारी सुनिश्चित करणे
- हे सुनिश्चित करते की कार्यकारिणी तिच्या अधिकारांचे उल्लंघन करत नाही आणि त्यांना निवडून दिलेल्या लोकांप्रती जबाबदार राहते.

२. आर्थिक कार्ये:

- कायदेमंडळ कर आकारणी आणि सरकारद्वारे पैशाचा वापर करण्याच्या पद्धतीवर नियंत्रण ठेवते. जर भारत सरकारने कोणताही नवीन कर लागू करण्याचा प्रस्ताव ठेवला तर त्याला लोकसभेची मान्यता घ्यावी लागते.
- संसद सरकारला त्याचे कार्यक्रम राबविण्यासाठी संसाधने देते.
- सरकारने खर्च केलेल्या पैशांचा आणि वाढीसाठी इच्छित असलेल्या संसाधनांचा हिशोब विधिमंडळाला द्यावा लागतो.
- सरकार चुकीचा किंवा जास्त खर्च करणार नाही याची खात्री करणे: अर्थसंकल्प आणि वार्षिक आर्थिक विवरणपत्रांद्वारे.

३. प्रतिनिधित्व

- संसद देशाच्या विविध भागांतील विविध प्रादेशिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक गटांमधील सदस्यांच्या भिन्न विचारांचे प्रतिनिधित्व करते.

४. वादविवादाचे कार्य

- संसद ही देशातील सर्वोच्च चर्चेचे व्यासपीठ आहे. चर्चेच्या अधिकारावर कोणतीही मर्यादा नाही. सदस्यांना कोणत्याही विषयावर भीतीशिवाय बोलण्याचे स्वातंत्र्य आहे ज्यामुळे संसदेला देशासमोरील कोणत्याही किंवा प्रत्येक मुद्द्याचे विश्लेषण करणे शक्य होते.

५. संविधान कार्य:

- संसदेला संविधानात बदल करण्याची आणि त्यावर चर्चा करण्याचा अधिकार आहे. दोन्ही सभागृहांचे संविधान अधिकार समान आहेत. सर्व संविधानिक सुधारणा दोन्ही सभागृहांच्या विशेष बहुमताने मंजूर कराव्या लागतात.

६. निवडणूक कार्य

- संसद काही निवडणूक कार्ये देखील करते. ती भारताचे राष्ट्रपती आणि उपराष्ट्रपती यांची निवड करते.

७. न्यायिक कार्ये

- संसदेच्या न्यायिक कार्यामध्ये राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती आणि उच्च न्यायालये आणि सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना काढून टाकण्याच्या प्रस्तावांवर विचार करणे समाविष्ट आहे.

संसदेत कायदे करण्याची प्रक्रिया

- कायदा करण्याच्या प्रक्रियेत एक निश्चित प्रक्रिया पाळली जाते.
- कायदे करण्याच्या काही प्रक्रिया संविधानात नमूद केल्या आहेत, तर काही परंपरांमधून विकसित झाल्या आहेत.

(आकृती)

- विधेयक हा प्रस्तावित कायद्याचा मसुदा असतो. विविध प्रकारची विधेयके असू शकतात. जेव्हा मंत्री नसलेला एखादा व्यक्ती विधेयक मांडतो तेव्हा त्याला खाजगी सदस्य विधेयक म्हणतात. मंत्र्यांनी मांडलेल्या विधेयकाचे वर्णन सरकारी विधेयक असे केले जाते.

(आकृती)

- विधेयक मंजूर करण्याचे वेगवेगळे टप्पे असतात कारण विधेयक ५ टप्प्यांतून जाते

अ. पहिले वाचन

ब. दुसरे वाचन

क. तिसरे वाचन

ड. दुसऱ्या सभागृहातील विधेयक

ई. राष्ट्रपतींची संमती

संसद कार्यकारी मंडळावर कसे नियंत्रण ठेवते?

संसदीय व्यवस्थेतील कायदेमंडळ विविध टप्प्यांवर कार्यकारी जबाबदारी सुनिश्चित करते: धोरण तयार करणे, कायदा किंवा धोरणाची अंमलबजावणी आणि अंमलबजावणी दरम्यान आणि अंमलबजावणीनंतरचा टप्पा. कायदेमंडळ विविध साधनांचा वापर करून हे करते:

- विचारमंथन आणि चर्चा
- कायद्यांना मान्यता किंवा नकार
- आर्थिक नियंत्रण
- अविश्वास प्रस्ताव

चला प्रत्येकाची सविस्तर चर्चा करूया

चर्चा आणि विचारविनिमय

- कायदा बनवण्याच्या प्रक्रियेदरम्यान, कायदेमंडळाच्या सदस्यांना कार्यकारीच्या धोरणात्मक दिशानिर्देशांवर आणि धोरणे कशी अंमलात आणली जातात यावर विचारमंथन करण्याची संधी मिळते.
- विधेयकांवर विचारमंथन करण्याव्यतिरिक्त, सभागृहात सामान्य चर्चेदरम्यान देखील नियंत्रण वापरले जाऊ शकते. संसदेच्या अधिवेशनादरम्यान दररोज आयोजित केलेला प्रश्नोत्तराचा तास, जिथे मंत्र्यांना सदस्यांनी उपस्थित केलेल्या प्रश्नांची उत्तरे द्यावी लागतात; शून्य तास जिथे सदस्यांना त्यांना महत्त्वाचा वाटणारा कोणताही मुद्दा उपस्थित करण्यास मोकळे असते (जरी मंत्री उत्तर देण्यास बांधील नसतात). सार्वजनिक महत्त्वाच्या बाबींवर अर्धा तास चर्चा, स्थगन प्रस्ताव इत्यादी नियंत्रण वापरण्याची काही साधने आहेत.
- कदाचित प्रश्नोत्तराचा तास हा सरकारच्या कार्यकारी आणि प्रशासकीय संस्थांवर लक्ष ठेवण्याची सर्वात प्रभावी पद्धत आहे.
- संसद सदस्यांनी प्रश्नोत्तराच्या तासात खूप रस दाखवला आहे आणि या काळात जास्तीत जास्त उपस्थिती नोंदवली जाते.
- बहुतेक प्रश्नांचा उद्देश महागाई, अन्नधान्याची उपलब्धता, समाजातील कमकुवत घटकांवरील अत्याचार, दंगली, काळाबाजार इत्यादी सार्वजनिक हिताच्या मुद्द्यांवर सरकारकडून माहिती मिळवणे हा असतो. यामुळे सदस्यांना सरकारवर टीका करण्याची आणि त्यांच्या मतदारसंघातील समस्यांचे प्रतिनिधित्व करण्याची संधी मिळते.
- प्रश्नोत्तराच्या तासादरम्यान चर्चा इतकी तापलेली असते की सदस्यांनी आवाज उठवणे, सभागृहाच्या विहिरीत चालणे किंवा आपला मुद्दा मांडण्यासाठी निषेधार्थ बाहेर पडणे असामान्य नाही. यामुळे कायदेविषयक वेळेचे मोठे नुकसान होते.
- त्याच वेळी, आपण हे लक्षात ठेवले पाहिजे की यापैकी अनेक कृती सरकारकडून सवलती मिळविण्यासाठी आणि या प्रक्रियेत कार्यकारी जबाबदारी लादण्यासाठी राजकीय तंत्रे आहेत.

कायद्यांची मान्यता आणि नियंत्रण

- संसदीय नियंत्रण देखील त्याच्या मंजूरीच्या अधिकाराद्वारे वापरले जाते. विधेयक संसदेच्या मान्यतेनेच कायदा बनू शकते.
- ज्या सरकारला शिस्तबद्ध बहुमताचा पाठिंबा आहे त्याला कायदेमंडळाची मान्यता मिळवणे कठीण जाऊ शकत नाही.
- तथापि, अशा मान्यता गृहीत धरता येणार नाहीत.
- त्या सत्ताधारी पक्ष किंवा पक्षांच्या युतीच्या सदस्यांमध्ये आणि अगदी सरकार आणि विरोधी पक्षांमध्येही तीव्र सौदेबाजी आणि वाटाघाटींचे उत्पादन आहेत. जर सरकारला लोकसभेत बहुमत असेल पण राज्यसभेत नसेल, जसे की १९७७ मध्ये जनता पक्षाच्या राजवटीत आणि २००० मध्ये एन.डी.अरुले यांच्या काळात झाले होते, तर सरकारला दोन्ही सभागृहांची मान्यता मिळविण्यासाठी मोठ्या सवलती द्याव्या लागतील.

लोकपाल विधेयकासारखी अनेक विधेयके अंमलात आणण्यात अपयशी ठरली आहेत, दहशतवाद प्रतिबंधक विधेयक (२००२) राज्यसभेने फेटाळले होते.

आर्थिक नियंत्रण

- सरकारच्या कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी आर्थिक संसाधने अर्थसंकल्पाद्वारे दिली जातात.
- कायदेमंडळाच्या मंजूरीसाठी अर्थसंकल्प तयार करणे आणि सादर करणे हे सरकारचे संवैधानिक कर्तव्य आहे. या बंधनामुळे कायदेमंडळ सरकारच्या पैशांवर नियंत्रण ठेवू शकते.
- कायदेमंडळ सरकारला संसाधने देण्यास नकार देऊ शकते. संसदीय व्यवस्थेत सरकारला सामान्यतः बहुमताचा पाठिंबा असल्याने हे क्वचितच घडते.
- तरीही, पैसे देण्यापूर्वी लोकसभा सरकारला पैशांची आवश्यकता असलेल्या कारणांवर चर्चा करू शकते. ते नियंत्रक आणि महालेखा परीक्षक आणि सार्वजनिक लेखा समित्यांच्या अहवालाच्या आधारे निधीच्या गैरवापराच्या प्रकरणांची चौकशी करू शकते. परंतु कायदेमंडळाचे नियंत्रण केवळ आर्थिक औचित्यासाठीच नाही.
- कायदेमंडळाला अर्थसंकल्पात प्रतिबिंबित होणाऱ्या सरकारच्या धोरणांची काळजी असते. आर्थिक नियंत्रणाद्वारे, कायदेमंडळ सरकारच्या धोरणावर नियंत्रण ठेवते.

अविश्वास प्रस्ताव

- कार्यकारी जबाबदारी सुनिश्चित करण्यासाठी संसदेला सक्षम करणारे सर्वात शक्तिशाली शस्त्र म्हणजे अविश्वास प्रस्ताव.
- जोपर्यंत सरकारला लोकसभेत बहुमत असलेल्या पक्षांचा किंवा पक्षांच्या युतीचा पाठिंबा आहे, तोपर्यंत सरकार बरखास्त करण्याचा सभागृहाचा अधिकार वास्तविक नसून काल्पनिक आहे.
- तथापि, १९८९ नंतर, सभागृहाच्या विश्वासाअभावी अनेक सरकारांना राजीनामा द्यावा लागला. या प्रत्येक सरकारला लोकसभेचा विश्वास गमावावा लागला कारण ते त्यांच्या आघाडीतील भागीदारांचा पाठिंबा राखण्यात अयशस्वी झाले.
- अशा प्रकारे, संसद कार्यकारिणीवर प्रभावीपणे नियंत्रण ठेवू शकते आणि अधिक प्रतिसाद देणारे सरकार सुनिश्चित करू शकते.
- तथापि, या उद्देशासाठी सभागृहासमोर पुरेसा वेळ असणे, सदस्यांना चर्चेत रस असणे आणि प्रभावीपणे सहभागी होणे आणि सरकार आणि विरोधी पक्षांमध्ये तडजोड करण्याची तयारी असणे महत्वाचे आहे.
- गेल्या दोन दशकांमध्ये, लोकसभा आणि राज्यांच्या अधिवेशनांमध्ये हळूहळू घट झाली आहे.
- विधीमंडळे आणि वादविवादांवर घालवलेला वेळ.
- शिवाय, संसदेची सभागृहे कोरमच्या अनुपस्थितीमुळे, विरोधी पक्षांच्या सदस्यांनी अधिवेशनांवर बहिष्कार टाकल्याने त्रस्त आहेत ज्यामुळे

सभागृहाला चर्चेद्वारे कार्यकारी मंडळावर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार हिरावून घेतला जातो.

संसद स्वतःचे नियमन कसे करते?

- चर्चेद्वारे संसद आपली सर्व महत्त्वाची कामे पार पाडते.
- अशा चर्चा अर्थपूर्ण आणि सुव्यवस्थित असाव्यात जेणेकरून संसदेचे कामकाज सुरळीत पार पडेल आणि तिची प्रतिष्ठा अबाधित राहिल.
- विधीमंडळाचे अध्यक्षपद हे विधीमंडळाच्या कामकाजाचे नियमन करण्याच्या बाबतीत अंतिम अधिकार आहेत.
- लोकसभेच्या बाबतीत सभापती आणि राज्यसभेच्या बाबतीत सभापती म्हणजेच उपराष्ट्रपती.

पक्षांतर म्हणजे काय?

पक्षनेतृत्वाने उपस्थित राहण्यास सांगितले असता जर एखादा सदस्य सभागृहात अनुपस्थित राहिला किंवा पक्षाच्या सूचनांविरुद्ध मतदान केले किंवा स्वेच्छेने पक्षाचे सदस्यत्व सोडले तर ते पक्षांतर मानले जाते.

पक्षांतर विरोधी कायदा आणि १० वी अनुसूची

- पक्षांतर विरोधी कायदा संसद सदस्य (खासदार)/आमदारांना एका पक्षातून दुसऱ्या पक्षात जाण्यासाठी शिक्षा देतो.
- संसदेने १९८५ मध्ये दहाव्या अनुसूची म्हणून संविधानात ते समाविष्ट केले. त्याचा उद्देश पक्ष बदलण्यापासून आमदारांना परावृत्त करून सरकारांना स्थिरता आणणे हा होता.
  - दहावी अनुसूची - जी पक्षांतर विरोधी कायदा म्हणून प्रसिद्ध आहे - ५२ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे १९८५ च्या संविधानात समाविष्ट करण्यात आली.
  - दुसऱ्या राजकीय पक्षात पक्षांतर केल्याच्या कारणास्तव निवडून आलेल्या सदस्यांना अपात्र ठरवण्याच्या तरतुदी त्यात समाविष्ट आहेत.
  - १९६७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर पक्षांतर करणाऱ्या आमदारांनी अनेक राज्य सरकारे पाडली तेव्हा हा प्रतिसाद होता.
- तथापि, ते खासदार/आमदारांच्या गटाला पक्षांतर केल्याबद्दल दंड न भरता दुसऱ्या राजकीय पक्षात सामील होण्याची (म्हणजेच विलीन होण्याची) परवानगी देते. आणि पक्षांतर करणाऱ्या आमदारांना प्रोत्साहन दिल्याबद्दल किंवा स्वीकारल्याबद्दल ते राजकीय पक्षांना शिक्षा देत नाही.
  - १९८५ च्या कायदानुसार, राजकीय पक्षाच्या निवडून आलेल्या सदस्यांपैकी एक तृतीयांश सदस्यांनी 'पक्षांतर' केल्यास ते 'विलीनीकरण' मानले जात असे.
  - परंतु १९ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याने, २००३ ने हे बदलले आणि आता कायद्याच्या दृष्टीने वैध राहण्यासाठी पक्षाच्या किमान दोन तृतीयांश सदस्यांनी "विलीनीकरण" च्या बाजूने असणे आवश्यक आहे.

- कायद्यानुसार अपात्र ठरलेले सदस्य त्याच सभागृहातील जागेसाठी कोणत्याही राजकीय पक्षाकडून निवडणुकीत उभे राहू शकतात.
- पक्षांतराच्या कारणास्तव अपात्रतेबद्दलच्या प्रश्नांचा निर्णय अशा सभागृहाच्या अध्यक्ष किंवा अध्यक्षांकडे पाठवला जातो, जो 'न्यायिक पुनरावलोकन' च्या अधीन असतो.
  - तथापि, कायदा पक्षांतर प्रकरणाचा निर्णय घेण्यासाठी अध्यक्षीय अधिकाऱ्याने कोणत्या कालावधीत निर्णय घ्यावा याची तरतूद करत नाही.

आपल्याला स्वतंत्र न्यायपालिकेची आवश्यकता का आहे?

- न्यायपालिकेची प्रमुख भूमिका कायद्याचे राज्य जपणे आणि कायद्याचे सर्वोच्चत्व सुनिश्चित करणे आहे.
- हे व्यक्तीच्या हक्कांचे रक्षण करते, कायदानुसार वाद मिटवते आणि लोकशाहीला व्यक्ती किंवा गटाच्या हुकूमशाहीचा मार्ग मिळणार नाही याची खात्री करते.
- हे सर्व करण्यासाठी, न्यायपालिका कोणत्याही राजकीय दबावांपासून स्वतंत्र असणे आवश्यक आहे.

न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य

न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य म्हणजे

- कार्यकारी आणि कायदेमंडळासारख्या सरकारच्या इतर अंगांनी न्यायपालिकेचे कामकाज अशा प्रकारे रोखू नये की ती न्याय देऊ शकणार नाही. “
- सरकारच्या इतर अंगांनी न्यायव्यवस्थेच्या निर्णयात हस्तक्षेप करू नये.
- न्यायाधीशांना भीती किंवा पक्षपात न करता त्यांचे कार्य पार पाडता आले पाहिजे
- न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य म्हणजे मनमानी किंवा जबाबदारीचा अभाव असा अर्थ होत नाही. न्यायव्यवस्था ही देशाच्या लोकशाही राजकीय रचनेचा एक भाग आहे. म्हणून ती
  - संविधान
  - लोकशाही परंपरा
  - देशातील जनतेला जबाबदार आहे.

न्यायव्यवस्थेच्या स्वातंत्र्याचे संरक्षण

भारतीय संविधानाने अनेक उपायांद्वारे न्यायव्यवस्थेचे स्वातंत्र्य सुनिश्चित केले आहे

- न्यायाधीशांच्या नियुक्तीच्या प्रक्रियेत कायदेमंडळाचा सहभाग नाही.
- न्यायाधीश म्हणून नियुक्त होण्यासाठी: एखाद्या व्यक्तीला वकील म्हणून अनुभव असणे आवश्यक आहे आणि/किंवा कायद्याचे चांगले ज्ञान असणे आवश्यक आहे.
- व्यक्तीचे राजकीय मत किंवा त्याची/तिची राजकीय निष्ठा न्यायव्यवस्थेतील नियुक्त्यांसाठी निकष नसावी.

कार्यकाळाची सुरक्षा:

- सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना कार्यकाळाची सुरक्षा प्रदान केली जाते. राष्ट्रपती त्यांना केवळ संविधानात नमूद केलेल्या पद्धतीने आणि आधारावर पदावरून काढून टाकू शकतात.

- भारतीय संविधानात अशी तरतूद आहे की सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयांचे न्यायाधीश वयाच्या ६५ (सर्वोच्च न्यायालयासाठी) किंवा ६२ (उच्च न्यायालयांसाठी) पर्यंत पदावर राहतील.
- न्यायाधीशांना भीती किंवा पक्षपात न करता काम करता येईल याची खात्री देते.
- संविधान न्यायाधीशांना काढून टाकण्यासाठी एक अतिशय कठीण प्रक्रिया लिहून देते.
- कार्यकारी किंवा कायदेमंडळावर आर्थिकदृष्ट्या अवलंबून नाही:
- संविधानात अशी तरतूद आहे की न्यायाधीशांचे वेतन आणि भत्ते कायदेमंडळाच्या मान्यतेच्या अधीन नाहीत.
- न्यायाधीशांच्या कृती आणि निर्णयांना वैयक्तिक टीकेपासून मुक्तता आहे.
- अन्याय्य टीकेपासून संरक्षण - न्यायालयाच्या अवमानाच्या दोषी आढळलेल्यांना शिक्षा करण्याचा अधिकार न्यायपालिकेला आहे.
- टीका होण्याची भीती न बाळगता निर्णय देण्याचा अधिकार - न्यायाधीशांना काढून टाकण्याची कार्यवाही सुरू असताना संसद न्यायाधीशांच्या वर्तनावर चर्चा करू शकत नाही.

न्यायाधीशांची नियुक्ती

- भारताच्या मुख्य न्यायाधीशांची नियुक्ती (CJI):
  - गेल्या काही वर्षांत, सर्वोच्च न्यायालयातील सर्वात वरिष्ठ न्यायाधीशांना भारताचे मुख्य न्यायाधीश म्हणून नियुक्त करण्यासाठी एक परंपरा विकसित झाली.
  - तथापि, ही परंपरा दोनदा मोडली गेली:
    १. १९७३ मध्ये ए. एन. रे यांची तीन वरिष्ठ न्यायाधीशांना मागे टाकून सीजेआय म्हणून नियुक्ती करण्यात आली.
    २. १९७५ मध्ये न्यायमूर्ती एच. आर. खन्ना यांच्या जागी न्यायमूर्ती एम. एच. बेग यांची नियुक्ती करण्यात आली.
- सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयांचे इतर न्यायाधीश
  - राष्ट्रपतींनी सीजेआयशी 'सल्लामसलत' केल्यानंतर नियुक्ती केली: याचा अर्थ असा होता की नियुक्तीच्या बाबतीत अंतिम निर्णय मंत्रिमंडळाकडे होते.
  - नियुक्त्यांमध्ये मुख्य न्यायाधीशांशी सल्लामसलत करण्याची स्थिती: १९८२ ते १९९८ दरम्यान हे सर्वोच्च न्यायालयासमोर वारंवार आले. सुरुवातीला, न्यायालयाला असे वाटले की मुख्य न्यायाधीशांची भूमिका पूर्णपणे सल्लागार आहे.
  - त्यानंतर असा विचार करण्यात आला की सरन्यायाधीशांच्या मताचे पालन राष्ट्रपतींनी करावे.
  - शेवटी, सर्वोच्च न्यायालयाने एक नवीन प्रक्रिया आखली आहे: त्यात असे सुचवण्यात आले आहे की मुख्य न्यायाधीशांनी न्यायालयातील चार वरिष्ठ न्यायाधीशांशी सल्लामसलत करून नियुक्ती करावयाच्या व्यक्तींची नावे शिफारस करावीत.

- अशाप्रकारे, सर्वोच्च न्यायालयाने नियुक्त्यांसाठी शिफारसी करताना एकत्रिततेचे तत्व स्थापित केले आहे. सध्या, नियुक्तीच्या बाबतीत सर्वोच्च न्यायालयाच्या वरिष्ठ न्यायाधीशांच्या गटाचा निर्णय जास्त महत्त्वाचा आहे. अशाप्रकारे, न्यायपालिकेतील नियुक्तीच्या बाबतीत, सर्वोच्च न्यायालय आणि मंत्रिमंडळ महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

न्यायाधीशांना काढून टाकणे

- न्यायाधीशांना काढून टाकणे केवळ गैरवर्तन किंवा अक्षमता सिद्ध झाल्यास शक्य होऊ शकते.
- न्यायाधीशांवरील आरोपांचा प्रस्ताव संसदेच्या दोन्ही सभागृहांमध्ये विशेष बहुमताने मंजूर करणे आवश्यक आहे.
- शक्ती संतुलन - नियुक्त्या करण्यात कार्यकारी मंडळाची भूमिका महत्त्वाची असते, तर विधिमंडळाला काढून टाकण्याचा अधिकार असतो. त्यामुळे यामुळे शक्ती संतुलन आणि न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य दोन्ही सुनिश्चित झाले आहे.

न्यायाधीशांना काढून टाकण्याचा अयशस्वी प्रयत्न

- १९९१ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना काढून टाकण्याच्या पहिल्या प्रस्तावावर संसदेच्या १०८ सदस्यांनी स्वाक्षरी केली.
- पंजाब उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश असताना न्यायमूर्ती रामास्वामी यांच्यावर निधीचा गैरवापर केल्याचा आरोप होता.
- १९९२ मध्ये, संसदेने महाभियोगाची कार्यवाही सुरू केल्यानंतर एक वर्षानंतर, सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांचा समावेश असलेल्या एका उच्चस्तरीय चौकशी आयोगाने न्यायमूर्ती व्ही. रामास्वामी यांना पंजाब आणि हरियाणाचे मुख्य न्यायाधीश असताना "खाजगी कारणांसाठी सार्वजनिक निधीचा वापर करून आणि वैधानिक नियमांचे बेपर्वा उल्लंघन करून जाणूनबुजून आणि घोर गैरवापर आणि नैतिक अधःपतन केल्याबद्दल दोषी" आढळले. या जोरदार आरोपानंतरही, रामास्वामी यांना काढून टाकण्याची शिफारस करणाऱ्या संसदीय प्रस्तावातून बचावले. त्यांच्या काढून टाकण्याच्या शिफारसीच्या प्रस्तावाला उपस्थित असलेल्या आणि मतदान करणाऱ्या सदस्यांमध्ये आवश्यक दोन तृतीयांश बहुमत मिळाले, परंतु काँग्रेस पक्षाने सभागृहात मतदान करण्यापासून दूर राहिले. त्यामुळे, या प्रस्तावाला सभागृहाच्या एकूण सदस्यसंख्येच्या निम्म्या सदस्यांचा पाठिंबा मिळू शकला नाही.

न्यायपालिकेची रचना

भारताच्या संविधानात पुढील तरतूद आहे:

- एकल न्यायिक व्यवस्था जगातल्या काही इतर संघीय देशांप्रमाणे भारतात स्वतंत्र राज्य न्यायालये नाहीत.
- हे पिरॅमिडल आहे, सर्वोच्च न्यायालय शीर्षस्थानी, उच्च न्यायालये त्यांच्या खाली आणि जिल्हा आणि कनिष्ठ न्यायालये सर्वात खालच्या पातळीवर आहेत.

- कनिष्ठ न्यायालये उच्च न्यायालयांच्या थेट देखरेखीखाली काम करतात. (आकृती)

- संसदेने महाभियोगाची कार्यवाही सुरू केल्यानंतर एक वर्षानंतर, १९९२ मध्ये, सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांचा समावेश असलेल्या एका उच्च-प्रोफाइल चौकशी आयोगाने न्यायमूर्ती व्ही. रामास्वामी यांना पंजाब आणि हरियाणाचे मुख्य न्यायाधीश असताना "खाजगी कारणांसाठी सार्वजनिक निधीचा वापर करून आणि वैधानिक नियमांचे बेपर्वा उल्लंघन करून जाणूनबुजून आणि घोर गैरवापर आणि नैतिक अधःपतन केल्याबद्दल दोषी" आढळले.
- या जोरदार आरोपानंतरही, रामास्वामी यांना काढून टाकण्याची शिफारस करणाऱ्या संसदीय प्रस्तावातून बचावले. त्यांच्या काढून टाकण्याच्या शिफारसीच्या प्रस्तावाला उपस्थित असलेल्या आणि मतदान करणाऱ्या सदस्यांमध्ये आवश्यक दोन तृतीयांश बहुमत मिळाले, परंतु काँग्रेस पक्षाने सभागृहात मतदान करण्यापासून दूर राहिले. त्यामुळे, या प्रस्तावाला सभागृहाच्या एकूण सदस्यसंख्येच्या निम्म्या सदस्यांचा पाठिंबा मिळू शकला नाही.

(आकृती)

१. मूळ अधिकार क्षेत्र

- कलम १३१ मूळ अधिकार क्षेत्राशी संबंधित आहे. याचा अर्थ असा आहे की कनिष्ठ न्यायालयांमध्ये न जाता सर्वोच्च न्यायालय थेट विचारात घेऊ शकते.
- सर्वोच्च न्यायालय कोणत्याही वादाची थेट सुनावणी करते:
  - भारत सरकार आणि एक किंवा अधिक राज्यांमधील.
- भारत सरकार आणि एका बाजूला कोणतेही राज्य किंवा राज्ये आणि दुसऱ्या बाजूला एक किंवा अधिक राज्ये किंवा दोन किंवा अधिक राज्यांमधील
- केंद्र आणि संस्थानांमध्ये झालेले करार न्यायालयाच्या मूळ अधिकार क्षेत्राबाहेर आहेत.
- या क्षमतेनुसार, सर्वोच्च न्यायालय केवळ वाद मिटवत नाही तर संविधानात नमूद केलेल्या केंद्र आणि राज्य सरकारच्या अधिकारांचा अर्थ देखील लावते.

२. अपीलीय अधिकार क्षेत्र

- कनिष्ठ न्यायालयांच्या निर्णयांचे पुनरावलोकन करण्याचा आणि निकाल बदलण्याचा सर्वोच्च न्यायालयाचा अधिकार आहे.
- सर्वोच्च न्यायालयाचे अपीलीय अधिकार क्षेत्र कलम १३२(१), १३३(१) किंवा १३४ अंतर्गत संबंधित उच्च न्यायालयाने दिलेल्या प्रमाणपत्राद्वारे लागू केले जाऊ शकते. हे संविधानाच्या अर्थ लावण्याबाबत कायद्याचे महत्त्वाचे प्रश्न असलेल्या दिवाणी आणि फौजदारी दोन्ही प्रकरणांमध्ये उच्च न्यायालयाच्या कोणत्याही निर्णय, हुकूम किंवा अंतिम आदेशाच्या संदर्भात केले जाते.

- सर्वोच्च न्यायालयाचे अपीलीय अधिकार क्षेत्र अनुक्रमे अनुच्छेद १३२, १३३ आणि १३४ मध्ये संवैधानिक, दिवाणी आणि फौजदारी खटल्यांसाठी दिलेले आहे.

३. सल्लागार अधिकार क्षेत्र

- भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाला कलम १४३ अंतर्गत सल्लागार अधिकार क्षेत्र देखील आहे.
- याचा अर्थ असा की भारताचे राष्ट्रपती सार्वजनिक महत्त्व असलेले किंवा संविधानाच्या अर्थ लावण्याशी संबंधित असलेले कोणतेही प्रकरण सल्ल्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाकडे पाठवू शकतात.
- सर्वोच्च न्यायालय अशा बाबींवर सल्ला देण्यास बांधील नाही आणि राष्ट्रपती असा सल्ला स्वीकारण्यास बांधील नाहीत.

४. रिट अधिकार क्षेत्र

- कलम ३२ मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी करण्याचे कर्तव्य सर्वोच्च न्यायालयावर लादते. लेखी अधिकार म्हणजे न्यायिक अधिकार असलेल्या संस्थेने जारी केलेला औपचारिक लेखी आदेश. सर्वोच्च न्यायालय भारतीय नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे रक्षणकर्ता असल्याने, त्याला लेखी अधिकार आहेत.
- नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी सर्वोच्च न्यायालयाने पाच प्रकारचे लेखी आदेश जारी केले आहेत, ते म्हणजे, हेबियस कॉर्पस(देहोपस्थिती), मॅडमस(महादेश), प्रोहिबिशन(प्रतिबंध), क्वो वॉरंटो(क्वाधिकार) आणि सर्टिओरारी(प्राकर्षण).
- हे सर्वोच्च न्यायालयाच्या मूळ अधिकारक्षेत्रात येते, परंतु ते विशेष नाही. कलम २२६ अंतर्गत उच्च न्यायालयांना मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी आणि इतर कारणांसाठी लेखी आदेश जारी करण्याचा अधिकार आहे.

(आकृती)

इतर अधिकार

१. **निकालाचा आढावा** - सर्वोच्च न्यायालयाला त्याने दिलेल्या कोणत्याही निर्णयांचे पुनरावलोकन करण्याचा अधिकार आहे.
२. **सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशांची आणि हुकुमाची अंमलबजावणी** - सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय भारतातील सर्व न्यायालयांवर बंधनकारक आहे. सर्व नागरी आणि न्यायिक अधिकाऱ्यांनी न्यायालयाला त्याच्या आदेशांच्या अंमलबजावणीत मदत करणे आणि जोडणे आवश्यक आहे.
३. **संविधानाचे रक्षक** - सर्वोच्च न्यायालयाचे प्रमुख कार्य म्हणजे संविधानाचे रक्षक म्हणून काम करणे, विशेषतः नागरिकांना हमी दिलेल्या मूलभूत हक्कांशी संबंधित.
४. **न्यायालयाचे अभिलेख** - सर्वोच्च न्यायालयाचे निकाल नोंदवले जातात आणि अधिकृत मानले जातात आणि ते प्रकरणे, कायदे आणि उदाहरणे म्हणून काम करतात.

५. **न्यायालयाचा अवमान** - न्यायाधीशांविरुद्ध दुर्भावनापूर्ण प्रचार करणाऱ्या किंवा न्यायाधीशांवर प्रभाव पाडण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीविरुद्ध सर्वोच्च न्यायालय अवमान कारवाई सुरू करू शकते.

न्यायालयीन सक्रियता

- सार्वजनिक हिताच्या याचिका (पीआयएल) मध्ये न्यायालयीन सक्रियता वाढण्याचे मुख्य साधन
- १९७९ मध्ये, न्यायालयाने अशा प्रकरणाची सुनावणी करण्याचा निर्णय घेतला जेव्हा खटला पीडित व्यक्तींनी नव्हे तर त्यांच्या वतीने इतरांनी दाखल केला होता.
- यामुळे मोठ्या संख्येने अशा प्रकरणांसाठी दरवाजे उघडले जिथे जनभावना असलेले नागरिक आणि स्वयंसेवी संस्थांनी न्यायालयीन हस्तक्षेपाची मागणी केली.
- त्या हस्तक्षेपामध्ये विद्यमान हक्कांचे संरक्षण, गरिबांच्या राहणीमानात सुधारणा, पर्यावरणाचे संरक्षण आणि जनतेच्या हिताच्या इतर अनेक मुद्द्यांचा समावेश होता.

न्यायिक कृतीचा राजकीय व्यवस्थेवर परिणाम

- न्यायव्यवस्थेचे लोकशाहीकरण - यामुळे केवळ व्यक्तीनाच नव्हे तर गटांनाही न्यायालयांमध्ये प्रवेश मिळतो.
- यामुळे कार्यकारी जबाबदारीची सक्ती झाली आहे.
- निवडणूक व्यवस्था मुक्त आणि निष्पक्ष करण्याचा प्रयत्न केला - जसे न्यायालये निवडणूक लढवणाऱ्या उमेदवारांना त्यांच्या मालमत्तेचे आणि उत्पन्नाचे शपथपत्र दाखल करण्यास सांगतात जेणेकरून लोक अचूक ज्ञानाच्या आधारे त्यांचे प्रतिनिधी निवडू शकतील. मोठ्या संख्येने जनहित याचिकांचे नकारात्मक पैलू आणि सक्रिय न्यायव्यवस्थेची कल्पना
- यामुळे न्यायालयांवर जास्त ताण आला आहे
- सरकारच्या अंगांमधील शक्ती संतुलन बिघडले आहे - न्यायालय कार्यकारी मंडळाच्या मालकीचे प्रश्न जसे की वायू किंवा ध्वनी प्रदूषण कमी करणे किंवा भ्रष्टाचाराच्या प्रकरणांची चौकशी करणे इत्यादी सोडवण्यात गुंतले आहे.
- लोकशाही तत्वांवर ताण निर्माण होऊ शकतो- लोकशाही सरकार सरकारच्या प्रत्येक अंगावर इतरांच्या अधिकारांचा आणि अधिकारक्षेत्राचा आदर करण्यावर आधारित असल्याने.

न्यायपालिका आणि अधिकार

सुप्रीम कोर्ट हक्कांच्या उल्लंघनावर उपाय कसे करू शकते याचे दोन मार्ग संविधान प्रदान करते.

मूलभूत हक्कांचे संरक्षण- ते रिट जारी करून पुनर्संचयित करू शकते (अनुच्छेद 32). उच्च न्यायालयांनाही असे रिट जारी करण्याचा अधिकार आहे (अनुच्छेद 226).

न्यायिक पुनरावलोकन: सर्वोच्च न्यायालय संबंधित कायदा असंवैधानिक आणि म्हणून अकार्यक्षम घोषित करू शकते (अनुच्छेद 13).

न्यायिक पुनरावलोकन

- याचा अर्थ असा की जर न्यायालय असा निष्कर्ष काढते की कायदा संविधानातील तरतुदींशी विसंगत आहे, तर अशा कायद्याची घटनात्मकता तपासण्याचा सर्वोच्च न्यायालयाचा (किंवा उच्च न्यायालयांचा) अधिकार आहे की तो कायदा संविधानाच्या तरतुदींशी विसंगत आहे, तर असा कायदा असंवैधानिक आणि लागू न होणारा घोषित केला जातो.
- न्यायिक पुनरावलोकन हा शब्द संविधानात कुठेही उल्लेख नाही. तथापि, भारताचे एक लिखित संविधान आहे आणि सर्वोच्च न्यायालय मूलभूत अधिकारांच्या विरोधात जाणारा कायदा अप्रत्यक्षपणे रद्द करू शकते ही वस्तुस्थिती सर्वोच्च न्यायालयाला न्यायालयीन पुनरावलोकनाचा अधिकार देते.
- संघराज्यीय संबंधांच्या बाबतीतही, जर कायदा संविधानाने घालून दिलेल्या अधिकारांच्या वितरणाशी विसंगत असेल तर सर्वोच्च न्यायालय पुनरावलोकन अधिकारांचा वापर करू शकते.
- न्यायालयांचे रिट अधिकार आणि पुनरावलोकन अधिकार एकत्रितपणे न्यायपालिका खूप शक्तिशाली बनवतात.

न्यायपालिका आणि संसद

- भारतीय संविधान मर्यादित अधिकारांचे पृथक्करण आणि नियंत्रण आणि संतुलन या नाजूक तत्वावर आधारित आहे. अधिकारांचे पृथक्करण खालीलप्रमाणे आहे.
  - संसद:** कायदे करण्यात आणि संविधानात सुधारणा करण्यात ती सर्वोच्च आहे.
  - कार्यकारी:** त्यांची अंमलबजावणी करण्यात ती सर्वोच्च आहे.
  - न्यायपालिका:** वाद मिटवण्यात आणि खटले निकाली काढण्यात ती सर्वोच्च आहे.
- राजकीय पद्धतीद्वारे संविधानाचे उल्लंघन रोखण्यासाठी न्यायालय सक्रिय राहिले आहे आणि राष्ट्रपती आणि राज्यपालांचे अधिकार न्यायालयांच्या कक्षेत आणले आहेत.
- सर्वोच्च न्यायालयाने हवाला प्रकरण, नरसिंह राव प्रकरण इत्यादींमध्ये राजकारणी आणि नोकरशाहांविरुद्ध चौकशी सुरू करण्याचे निर्देश सीबीआयला दिल्यासारख्या कार्यकारी संस्थांना निर्देश देऊन न्याय प्रशासनात सक्रियपणे सहभागी झाले आहे.

(आकृती)

संघर्षाच्या काही घटना

- मूलभूत हक्क विरुद्ध डीपीएसपी:** भारताच्या पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली कार्यपालिकेने स्थापन केलेल्या (संसद) गोलकनाथ प्रकरणात १९६७ मध्ये न्यायपालिकेने मूलभूत हक्कांचे रक्षण केले तेव्हा न्यायपालिका आणि कार्यपालिका यांच्यातील संघर्ष सुरू झाला.
- “मूलभूत रचनेची” ढाल:** श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी त्यांच्या पुढील पावलावर १९७१ मध्ये तीन अनियंत्रित घटनादुरुस्ती कायदे आणले. न्यायव्यवस्थेने १९७३ च्या केशवंद भारती खटल्याद्वारे संविधानाच्या “मूलभूत रचनेचा सिद्धांत” स्थापित केला.
- एनजेएसी रद्द - एनजेएसी निकाल हा सध्याच्या संघर्षाला कारणीभूत ठरणारा एक महत्त्वाचा टप्पा होता.** यात काही शंका नाही की नेहमीच काही प्रमाणात सर्जनशील तणाव राहिला आहे परंतु एनजेएसी निकाल हा निर्णायक बिंदू बनला.
- ट्रिब्यूनल अध्यादेश रद्द:** सर्वोच्च न्यायालयाने २०२१ चा ट्रिब्यूनल सुधारणा (तर्कसंगतीकरण आणि सेवाशर्ती) अध्यादेश रद्द केला
- कॉलेजियमच्या शिफारशी मंजूर करण्यात विलंबाबद्दल नाराजी:** उच्च न्यायव्यवस्थेत न्यायाधीश म्हणून नियुक्तीसाठी कॉलेजियमने शिफारस केलेल्या नावांना मंजुरी देण्यात केंद्राने केलेल्या विलंबाबद्दल सर्वोच्च न्यायालयाने नाराजी व्यक्त केली आणि म्हटले की ते नियुक्तीच्या पद्धतीला “प्रभावीपणे निराश” करते.

घटना त्याबद्दल काय म्हणते?

- अधिकारांचे विभाजन:** भारतीय संविधानाने तीन न्यायाधीशांमध्ये शक्ती आणि अधिकार विभागले. सरकारचे अवयव - कार्यकारी, कायदेमंडळ आणि न्यायपालिका.
- कलम ५०:** या कलमात राज्यावर न्यायपालिकेला कार्यकारी मंडळापासून वेगळे करण्याचे बंधन आहे. परंतु, हे राज्य धोरणाच्या निर्देशात्मक तत्त्वांनुसार येत असल्याने, ते लागू करण्यायोग्य नाही.
- कलम १२३:** देशाचे कार्यकारी प्रमुख असल्याने, राष्ट्रपतींना काही विशिष्ट परिस्थितीत कायदेविषयक अधिकारांचा वापर (अध्यादेश जारी करणे) करण्याचा अधिकार आहे.
- कलम १२१:** सर्वोच्च न्यायालयाच्या किंवा उच्च न्यायालयाच्या कोणत्याही न्यायाधीशाच्या कर्तव्याच्या अंमलबजावणीतील वर्तनाबाबत संसदेत कोणतीही चर्चा होणार नाही, जोपर्यंत पुढे तरतूद केल्याप्रमाणे न्यायाधीशांना काढून टाकण्याची विनंती करणारा अभिभाषण राष्ट्रपतींना सादर करण्याचा प्रस्ताव सादर केला जाणार नाही.
- कलम २११:** यामध्ये अशी तरतूद आहे की कायदेमंडळे सर्वोच्च न्यायालयाच्या किंवा उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांच्या वर्तनावर चर्चा करू शकत नाहीत. ते महाभियोगाच्या बाबतीतच असे करू शकतात.
- कलम ३६१:** राष्ट्रपती आणि राज्यपालांना न्यायालयीन कार्यवाहीपासून मुक्तता मिळते.

- **अधिकारांचे पृथक्करण करण्याचा सिद्धांत:** हा संविधानाच्या मूलभूत रचनेचा एक भाग आहे, जरी त्याचा विशिष्ट उल्लेख केलेला नाही. कोणत्याही एका अवयवावर अतिरेक होऊ नये म्हणून राज्याच्या अधिकारांचे तीन अवयवांमध्ये विभाजन करण्याचे आवाहन त्यात केले आहे.

वादाची कारणे

- **अधिकारांची विस्तृत श्रेणी:** भारतीय सर्वोच्च न्यायालयाची शक्ती त्याच्या युनायटेड स्टेट्स समकक्ष न्यायालयाच्या शक्तीशी तुलना करता येते, ज्यामध्ये व्यापक मूळ आणि अपीलीय अधिकार क्षेत्र आणि संसदेने पारित केलेल्या कायद्यांची संवैधानिकता पारित करण्याचा अधिकार समाविष्ट आहे. तथापि, त्याच्या अधिकाराचा वापर करताना, न्यायालय भारतातील संवैधानिक आणि राजकीय व्यवस्थेशी संबंधित दोन प्रमुख वादांच्या केंद्रस्थानी राहिले आहे.
- **FR विरुद्ध DPSP:** ज्या प्रकरणांमध्ये मूलभूत हक्क (FRs) राज्य धोरणाच्या निर्देशात्मक तत्वांशी (DPSP) संघर्ष करतात, त्या प्रकरणांमध्ये भारतीय न्यायालयांनी सामान्यतः मूलभूत हक्कांना प्राधान्य दिले आहे, म्हणजे जर DPSP लागू करण्यासाठी बनवलेला कायदा मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन करत असेल, तर न्यायालय वैयक्तिक हक्काचे संरक्षण करण्यासाठी तो कायदा रद्द करेल, जरी त्याचा अर्थ DPSP मध्ये नमूद केलेल्या व्यापक धोरणात्मक ध्येयाविरुद्ध गेला तरीही.
- **न्यायालयीन पुनरावलोकनाचा अधिकार: संसदेने मंजूर केलेल्या कायद्यांच्या न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या न्यायालयाच्या अधिकारामुळे अनेक वेळा गतिरोध निर्माण झाला आहे जो संसदीय सार्वभौमत्वाच्या तत्त्व आणि न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या तत्वांमधील घटनात्मक विरोधाभास दर्शवितो.**
- **कॉलेजियम प्रणाली:** न्यायाधीशांच्या नियुक्तीची कॉलेजियम प्रणाली सामान्यतः न्यायाधीशांची निवड करणारे न्यायाधीश म्हणून ओळखली जाते. कॉलेजियम प्रणाली ही सर्वोच्च न्यायालयाची शोध आहे. भारताच्या मूळ संविधानात किंवा सलग सुधारणांमध्ये कॉलेजियम प्रणालीचा उल्लेख नाही. १९५० ते १९७३ पर्यंत, सर्वोच्च न्यायालयातील सर्वात वरिष्ठ न्यायाधीशांना भारताचे सरन्यायाधीश म्हणून नियुक्त करण्याची पद्धत होती. परंतु १९७३ मध्ये सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयांमध्ये न्यायाधीशांची नियुक्ती आणि बदली न्यायपालिका आणि कार्यकारी यांच्यात वादाचा विषय बनली.

कॉलेजियम प्रणाली विरुद्ध राष्ट्रीय न्यायपालिका

- **नियुक्ती आयोग:** न्यायपालिकेने एनजेएसीला असंवैधानिक आणि निरर्थक ठरवून रोखले. एनजेएसीमध्ये राजकारण्यांचा समावेश करण्यास सर्वोच्च न्यायालयाचा आक्षेप आहे, विशेषतः समाजातील दोन प्रतिष्ठित सदस्यांचा. या प्रतिष्ठित व्यक्तींना सरन्यायाधीश, पंतप्रधान आणि लोकसभेतील विरोधी पक्षनेते यांचा समावेश असलेल्या निवड समितीने तीन वर्षांच्या कालावधीसाठी नामांकित करायचे आहे आणि ते पुन्हा

नामांकनासाठी पात्र नाहीत. न्यायालयाने राजकारण्यांचा सहभाग असल्यास न्यायालयीन स्वातंत्र्याचे काय? एनजेएसी विरोधात असलेल्यांचा असा युक्तिवाद आहे की यामुळे न्यायाधीशांच्या निवडीवर कार्यकारी मंडळाचा अवाजवी प्रभाव पडेल.

- **संसदेच्या अधिकारांचा ज्हास:** नागरिकांच्या समस्यांवर उपाय प्रदान करण्यात कार्यकारी मंडळ आणि कायदेमंडळाच्या अपयशामुळे, नागरिकांचे उपाययोजनांसाठी न्यायालयात जाणे.
- नागरिकांना न्याय दण्याच्या प्रक्रियेत, न्यायव्यवस्था कधीकधी आपल्या सीमा ओलांडते ज्यामुळे तिचा कार्यकारी मंडळाशी संघर्ष होतो.

संघर्षाचे परिणाम

- **अविश्वासाचे वातावरण निर्माण करते:** या संघर्षामुळे शाखांमध्ये अविश्वासाचे वातावरण निर्माण होते, ज्यामुळे सहकार्य कमी होते आणि सुधारणा प्रक्रियेत स्थिरता येते. काही दोषारोप आणि दादागिरी त्यांच्या मर्यादा लपविण्यासाठी किंवा त्यांची श्रेष्ठता जाहीर करण्यासाठी केली जाते.
- **सत्तेचा संघर्ष:** दोन्ही बाजू रस्सीखेचाच्या खेळात गुंतलेले दिसतात जिथे प्रत्येकाला काहीतरी महत्त्वाचे हवे असते, जे उच्च न्यायपालिकेत न्यायिक नियुक्तीची शक्ती असते. परंतु आश्चर्यकारक आणि समजण्यास कठीण गोष्ट म्हणजे कार्यकारी आणि न्यायपालिका दोघेही उच्च न्यायपालिकेत गुणवत्तेच्या आधारे नियुक्त्या करण्यावर विश्वास ठेवतात ज्यामुळे न्यायपालिकेची जबाबदारी आणि कार्यक्षमता वाढू शकते आणि तरीही दोघांमध्ये एकमत नाही!
- **अधिकारांच्या पृथक्करणाचे अज्ञान:** त्यांच्यापैकी बरेच जण संविधानात समाविष्ट असलेल्या कार्यांच्या पृथक्करणाच्या तत्त्वाला चुकवतात, जे सुसंवादी आंतरसंस्थात्मक संतुलन राखण्यासाठी संविधानाचा मूलभूत सिद्धांत आहे, तसेच त्यांच्या संबंधित परिसंस्थांमधील फरक देखील आहेत.
- अपेक्षा आणि प्राप्ती यांच्यात विसंगती: करार कायदे, पर्यावरण कायदे आणि अगदी कॉर्पोरेट कायदे यासारखे अनेक कायदे नवीन आकांक्षांशी पूर्णपणे सुसंगत नाहीत. न्यायव्यवस्थेकडून आर्थिक कायद्यांचे केलेले अर्थनिर्वचन स्थिर स्थितीत राहतात. जरी ते उशिरा येतात तरी ते कधीकधी कार्यकारी मंडळाला हव्या असलेल्या दिशेने सुसंगत नसतात. म्हणून, न्यायव्यवस्थेबद्दल नाराजी आहे. काही खरे असू शकतात, परंतु त्यापैकी बरेच अपेक्षा आणि प्राप्ती यांच्यातील विसंगतीचे परिणाम आहेत.

संघराज्यवाद म्हणजे काय?

संघराज्यवाद ही सरकारची एक प्रणाली आहे, ज्यामध्ये केंद्रीय प्राधिकरण आणि देशाच्या विविध घटक घटकांमध्ये सत्ता विभागली जाते.

- सरकारचे तत्व म्हणून संघराज्यवाद वेगवेगळ्या परिस्थितीत वेगवेगळ्या प्रकारे विकसित झाला आहे.
- संघराज्यवाद ही एक संस्थात्मक यंत्रणा आहे जी राजकारणाच्या संचांना सामावून घेते - एक प्रादेशिक पातळीवर आणि दुसरी राष्ट्रीय पातळीवर. प्रत्येक सरकार स्वतःच्या क्षेत्रात स्वायत्त आहे. काही संघराज्यीय देशांमध्ये, दुहेरी नागरिकत्वाची व्यवस्था देखील आहे. भारताचे फक्त एकच नागरिकत्व आहे.
- त्याचप्रमाणे, लोकांकडे ओळख आणि निष्ठेचे दोन संच आहेत - ते प्रदेश तसेच राष्ट्राचे आहेत. प्रत्येक राजकीय स्तरावर वेगवेगळे अधिकार आणि जबाबदाऱ्या असतात आणि त्यांची स्वतंत्र 'सरकार' व्यवस्था असते.
- या दुहेरी शासनव्यवस्थेचे तपशील सामान्यतः लिखित संविधानात स्पष्ट केले जातात, जे सर्वोच्च मानले जाते आणि जे दोन्ही सरकारांच्या शक्तीचे स्रोत देखील आहे. संपूर्ण राष्ट्राशी संबंधित काही विषय, उदाहरणार्थ, संरक्षण किंवा चलन, ही संघ किंवा केंद्र सरकारची जबाबदारी आहे.
- प्रादेशिक किंवा स्थानिक बाबी ही प्रादेशिक किंवा राज्य सरकारची जबाबदारी आहे.
- केंद्र आणि राज्य यांच्यातील संघर्ष रोखण्यासाठी, वाद मिटविण्यासाठी एक स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आहे. केंद्र सरकार आणि राज्यांमधील सत्तेच्या विभाजनाबाबत कायदेशीर बाबींवर वाद सोडवण्याचे अधिकार न्यायव्यवस्थेला आहेत.

सरकारचे प्रकार

संघराज्य सरकार

संघीय सरकार केंद्र (राष्ट्रीय) सरकार आणि विविध राज्य किंवा प्रादेशिक सरकारांमध्ये सत्ता विभाजित करते.

प्रमुख वैशिष्ट्ये:

दुहेरी शासन - केंद्र आणि राज्य सरकारे.

अधिकारांचे विभाजन - घटनात्मकदृष्ट्या विभागलेले (उदा., संघराज्य सूची, राज्य सूची, भारतातील समवर्ती सूची).

लिखित संविधान - प्रत्येक स्तराचे अधिकार स्पष्टपणे परिभाषित करते.

संविधानाचे सर्वोच्चत्व - दोन्ही स्तरांनी संविधानाने निश्चित केलेल्या मर्यादित काम केले पाहिजे.

स्वतंत्र न्यायपालिका - केंद्र आणि राज्यांमधील वाद सोडवू शकते.

कठोर संविधान - सुधारणांसाठी सहसा केंद्र आणि राज्ये दोघांचीही मान्यता आवश्यक असते.

उदाहरणे: भारत (अर्ध-संघीय), युनायटेड स्टेट्स, ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा

एकात्मक सरकार

एकात्मक सरकारमध्ये एकच केंद्रीय अधिकार असतो जो सत्ता धारण करतो. कोणतीही उप-राष्ट्रीय एकेके (जसे की राज्ये किंवा प्रांत) त्याच्या नियंत्रणाखाली काम करतात.

प्रमुख वैशिष्ट्ये:

एकल सरकार - सत्ता केंद्रीय अधिकारात केंद्रित असते.

अधिकारांचे कोणतेही विभाजन नाही - केंद्र सरकार अधिकार सोपवू शकते, परंतु ते परत देखील घेऊ शकते.

लवचिक संविधान - सहजपणे दुरुस्त्या करता येतात.

स्थानिक सरकारांना कोणताही संवैधानिक दर्जा नाही - त्यांचे अस्तित्व केंद्र सरकारवर अवलंबून असते.

उदाहरणे: युनायटेड किंग्डम, फ्रान्स, चीन, जपान

संघराज्याचे दोन प्रकार आहेत

१. संघराज्य एकत्र येणे - स्वतंत्र एकेके स्वतःहून एकत्र येऊन एक मोठे एकक तयार करतात. सर्व घटक एककांना समान अधिकार आहेत.

उदाहरण :- ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका

२. संघराज्ये एकत्र ठेवणे - मोठा देश अंतर्गत विविधता लक्षात घेऊन घटक घटकांमध्ये (राज्यांमध्ये) आपले अधिकार विभागण्याचा निर्णय घेतो.

- केंद्र सरकार अधिक शक्तिशाली असते.

उदाहरण :- भारत, स्पेन

(आकृती)

भारतीय संविधानातील संघराज्यवाद

भारतीय संविधानात संघराज्याचा उल्लेख नाही परंतु भारतीय संविधानाच्या कलम १ मध्ये खालीलप्रमाणे चित्रण केले आहे

१. भारत, म्हणजेच भारत, राज्यांचा संघ असेल.

२. राज्ये आणि त्यांचे प्रदेश पहिल्या अनुसूचीमध्ये निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे असतील.

- संविधानाच्या कलम १ मध्ये भारताचे वर्णन 'राज्यांचा संघ' असे केले आहे, ज्यामध्ये दोन गोष्टी सूचित होतात: पहिले म्हणजे, ते राज्यांमधील कराराचा परिणाम नाही आणि दुसरे म्हणजे, राज्यांना संघराज्यापासून वेगळे होण्याचे किंवा वेगळे होण्याचे स्वातंत्र्य नाही. याशिवाय, संघराज्य आणि राज्यांचे संविधान हे एकच चौकट आहे ज्यामध्ये त्यांना कार्य करावे लागते. संघराज्य हे एक संघराज्य आहे कारण ते अविनाशी आहे आणि देशाची एकता राखण्यास मदत करते.

भारतीय संघराज्यवादाचे स्वरूप - एकात्मक वैशिष्ट्ये

- संघराज्यवादाच्या भारतीय मॉडेलला अर्ध-संघराज्यीय प्रणाली म्हणतात कारण त्यात संघराज्य आणि संघराज्य या दोन्हीची प्रमुख वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

१. **संविधानाची लवचिकता** - संविधान हे लवचिकता आणि कडकपणाचे मिश्रण आहे. संविधानातील काही तरतुदी सहजपणे दुरुस्त करता येतात. जर सुधारणा भारतातील संघराज्यवादाचे पैलू बदलण्याचा प्रयत्न करत असतील, तर अशा दुरुस्त्या आणण्याची तरतूद करणे सोपे नाही.

२. **राज्यसभेत राज्यांचे असमान प्रतिनिधित्व** - वरिष्ठ सभागृहात राज्याचे प्रतिनिधित्व राज्याच्या लोकसंख्येवर आधारित आहे. उदाहरणार्थ, राज्यसभेत उत्तर प्रदेशमध्ये ३१ जागा आहेत आणि गोव्यामध्ये १ जागा आहे. आदर्श संघराज्य व्यवस्थेत, सर्व राज्यांना समान प्रतिनिधित्व असले पाहिजे.

३. **राज्यपालांची नियुक्ती** - राज्याचे राज्यपाल राज्यात केंद्राचे प्रतिनिधी म्हणून काम करतात कारण केंद्र सरकार राज्य सरकारची नाही तर राज्यपालांची नियुक्ती करते.

४. **अखिल भारतीय सेवा** - भारतीय प्रशासकीय सेवा (IAS), भारतीय पोलीस सेवा (IPS) इत्यादी अखिल भारतीय सेवांद्वारे, केंद्र राज्यांच्या कार्यकारी अधिकारांमध्ये हस्तक्षेप करते. या सेवा देशभरात प्रशासनात एकरूपता देखील प्रदान करतात.

५. **केंद्राकडे अधिक अधिकार** - संविधानाने केंद्र सूचीसह अधिक अधिकारांची हमी दिली आहे. विषयांच्या समवर्ती सूचीवर, संसद असे कायदे करू शकते जे काही बाबींवर राज्य विधिमंडळाने बनवलेल्या कायद्यांना मागे टाकू शकतात.

संसद राज्य सूचीतील काही विषयांवर कायदे देखील करू शकते. भारताच्या संघराज्य व्यवस्थेतील संघर्ष.

भारताच्या संघराज्यवादातील संघर्ष

संघराज्यवाद हा आधुनिक संविधानवादाचा सर्वात संबंधित घटक आहे. भारतीय संघराज्याची मुख्य उद्दिष्टे विविधतेत एकता, अधिकाराचे विचलन आणि प्रशासनात विकेंद्रीकरण ही आहेत.

भारतीय संघराज्याच्या सुरळीत कामकाजातील काही संघर्ष खालीलप्रमाणे आहेत:

अ. **प्रादेशिक प्रतिपादन विरुद्ध केंद्रीय वर्चस्व** - भारतीय संघराज्याचा केंद्र सरकारसाठी पक्षपात आहे. म्हणूनच राज्यांनी गेल्या काही वर्षांत त्यांचे हितसंबंध आणि प्रभाव सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे, मग ते एक-पक्षीय वर्चस्वाच्या काळात असो किंवा बहु-पक्षीय युती राजकारणाच्या काळात असो. भारताचे बहुलवादी स्वरूप प्रादेशिकतेसह अनेक घटकांना जन्म देते.

ब. **वित्तीय संघराज्याचा अभाव** - महसूलाचे असममित वाटप आणि परिघावर संसाधनांचा तुटवडा यामुळे देशभरात असमान विकास होतो. सध्याचा वस्तू आणि सेवा कर (जीएसटी) हा उपाय भारतातील वित्तीय संघराज्यवादाच्या विरोधात असल्याची भीती अनेक राज्यांना आहे.

क. **भाषिक राज्यांची निर्मिती** - केंद्र सरकारला राज्य सीमा बनवण्याचा, रद्द करण्याचा आणि पुनर्बांधणी करण्याचा अधिकार आहे. विविध भाषिक गट आणि आदिवासी समुदायांकडून प्रादेशिकीकरणाच्या आग्रहामुळे केंद्राला भारतातील संघराज्य राज्यांची पुनर्रचना करण्याची औपचारिक व्यवस्था स्वीकारण्यास भाग पाडले.

ड. **केंद्रीकृत नियोजन** - जरी आर्थिक आणि सामाजिक नियोजन संविधानाच्या सातव्या अनुसूचीच्या समवर्ती यादीत आढळले असले तरी, भारतातील राष्ट्रीय आणि प्रादेशिक नियोजनावर केंद्र सरकारचा अधिकार आहे. नियोजन आयोगाद्वारे केंद्रीकृत नियोजन, आता केंद्राने नियुक्त केलेल्या NITI (नॅशनल इन्स्टिट्यूट फॉर ट्रान्सफॉर्मिंग इंडिया) आयोगाद्वारे.

अधिकार विभागणी

- भारतीय संविधानाने सरकारचे दोन संच तयार केले आहेत जसे
  - संपूर्ण राष्ट्रासाठी एक म्हणजे केंद्र सरकार/केंद्र सरकार/भारतीय सरकार.
  - प्रत्येक युनिट किंवा राज्यासाठी एक म्हणजे राज्य सरकार.
  - प्रत्येक युनिटसाठी किंवा राज्यासाठी एक असे म्हणतात.
  - प्रत्येक युनिटसाठी कार्यक्षेत्र स्पष्टपणे ओळखले जाते आणि वेगळे केले जाते.
  - संवैधानिक तरतुदींच्या आधारे न्यायव्यवस्था केवळ विवाद सोडवू शकते.
- या अधिकारांच्या विभाजनातील एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे संविधानाने आर्थिक आणि आर्थिक अधिकार केंद्र सरकारच्या हातात केंद्रीकृत केले आहेत.
- राज्यांकडे प्रचंड जबाबदाऱ्या आहेत परंतु महसूल स्रोत खूपच कमी आहेत.
- भारतीय संविधानाने एक विशिष्ट कार्यक्षेत्र वितरित पद्धतीने नियुक्त केले आहे ज्यामध्ये काही कार्यसूची फक्त राज्य, फक्त संघ आणि समवर्ती आहेत.

(आकृती)

चला प्रत्येकाची तपशीलवार चर्चा करूया

१. संघ सूची

- संघ सूची, ज्याला यादी-१ म्हणूनही ओळखले जाते, ही भारतीय संविधानातील सातव्या अनुसूचीमध्ये दिलेल्या ९८ बाबींची यादी आहे ज्यावर संसदेला कायदे करण्याचा विशेष अधिकार आहे.
- या बाबी या यादीत समाविष्ट केल्या आहेत कारण देशभरात एकसमान धोरणाची आवश्यकता आहे.
- संरक्षण, अणुऊर्जा, परराष्ट्र व्यवहार, युद्ध आणि शांतता, “बँकिंग, रेल्वे, पोस्ट आणि तार, हवाई वाहतूक, बंदरे, परराष्ट्र व्यापार, चलन आणि नाणे.

२. राज्य यादी

- राज्य यादी किंवा यादी-II ही ५९ बाबींची यादी आहे. सुरुवातीला भारतीय संविधानाच्या सातव्या अनुसूचीमध्ये ६६ बाबी होत्या.
- राज्य यादीमध्ये समाविष्ट आहे - शेती, पोलिस, तुरुंग, स्थानिक सरकार, सार्वजनिक आरोग्य, जमीन, “दारू, व्यापार आणि वाणिज्य, पशुधन आणि पशुपालन, राज्य सार्वजनिक सेवा इ.

३. समवर्ती यादी

- समवर्ती यादी किंवा यादी-III (सातवी अनुसूची) ही भारतीय संविधानाच्या सातव्या अनुसूचीमध्ये दिलेल्या ५२ बाबींची यादी आहे.
- त्यात केंद्र आणि राज्य सरकार दोघांनाही विचारात घेण्याचे अधिकार समाविष्ट आहेत.
- त्यात केंद्र सरकार तसेच राज्य सरकार दोघांनाही सामान्य हिताचे विषय समाविष्ट आहेत.
- शिक्षण, शेती जमीन वगळता इतर मालमत्तेचे हस्तांतरण, वने, कामगार संघटना, भेसळ, दत्तक घेणे आणि उत्तराधिकार इत्यादी विषय समाविष्ट आहेत.

विशिष्ट किंवा अतिरिक्त अधिकार

- विशिष्ट किंवा अतिरिक्त अधिकार म्हणजे काही अधिकार इतर अधिकाऱ्यांना सोपवल्यानंतर सरकारी अधिकाऱ्यांनी राखून ठेवलेला अधिकार.
- विशिष्ट किंवा अतिरिक्त अधिकार म्हणजे संविधानाने केंद्र सरकारला दिलेले विशेष अधिकार.
- संसदेला समवर्ती यादी किंवा राज्य सूचीचा भाग नसलेल्या कोणत्याही बाबीबाबत कोणताही कायदा करण्याचे अधिकार आहेत.

केंद्र आणि राज्य सरकारांमधील अधिकार वाटप

- आपले संविधान केंद्र आणि राज्य सरकारमधील अधिकार वाटपाचे प्रमाण निश्चित करते आणि ते संविधानाच्या मूलभूत संरचना आहेत.
- त्यात कोणताही बदल प्रथम संसदेच्या दोन्ही सभागृहांनी किमान दोन तृतीयांश बहुमताने मंजूर करावा लागतो. त्यानंतर तो एकूण राज्यांपैकी किमान अर्ध्या राज्यांच्या कायदेमंडळांनी मंजूर करावा लागतो.
- घटनात्मक तरतुदी आणि कार्यपद्धतींच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवण्यात न्यायपालिका महत्त्वाची भूमिका बजावते.
- अधिकारांच्या वाटपाबद्दल कोणताही वाद निर्माण झाल्यास, उच्च न्यायालये आणि सर्वोच्च न्यायालय निर्णय घेतात.

भारत संघराज्यवाद कसा राबवतो?

- संघराज्यवादाच्या यशासाठी घटनात्मक तरतुदी आवश्यक आहेत परंतु त्या पुरेशा नाहीत.
- भारतातील संघराज्यवादाचे खरे यश लोकशाहीच्या स्वरूपाला श्रेय दिले जाऊ शकते.
- केंद्र आणि राज्यांमधील संबंधांची पुनर्रचना खालील प्रकारे संघराज्यवाद मजबूत करण्यासाठी करण्यात आली आहे.
  - भाषिक राज्ये
  - भाषा धोरण
  - केंद्र-राज्य संबंध

प्रत्येक गोष्टी सविस्तरपणे समजावून घेऊया

१. भाषिक राज्ये

- भाषिक राज्यांची निर्मिती ही आपल्या देशातील लोकशाही राजकारणाची पहिली आणि मोठी परीक्षा होती.
- अनेक जुनी राज्ये गायब झाली आहेत आणि अनेक नवीन राज्ये निर्माण झाली आहेत. १९४७ मध्ये, भारतातील अनेक जुन्या राज्यांच्या सीमा बदलून नवीन राज्ये निर्माण करण्यात आली.
- समान भाषा बोलणारे लोक एकाच राज्यात राहावेत यासाठी हे करण्यात आले.
- जेव्हा भाषेच्या आधारावर राज्ये स्थापन करण्याची मागणी उठवली गेली तेव्हा काही राष्ट्रीय नेत्यांना भीती वाटली की यामुळे देशाचे विघटन होईल.

२. भाषा धोरण

- भारतीय संघराज्याची दुसरी परीक्षा म्हणजे भाषा धोरण.
- आपल्या संविधानाने कोणत्याही एका भाषेला राष्ट्रीय भाषेचा दर्जा दिलेला नाही.
- हिंदीला अधिकृत भाषा म्हणून ओळखले गेले. परंतु हिंदी ही केवळ ४०% भारतीयांची मातृभाषा आहे म्हणून इतर भाषांचे संरक्षण करण्यासाठी अनेक सुरक्षा उपाय होते.
- हिंदी व्यतिरिक्त, संविधानाने अनुसूचित भाषा म्हणून मान्यता दिलेल्या इतर २१ भाषा आहेत.
- केंद्र सरकारच्या पदांसाठी घेतलेल्या परीक्षेतील उमेदवाराला यापैकी कोणत्याही भाषेत परीक्षा देण्याचा पर्याय उपलब्ध आहे.
- राज्यांना त्यांच्या स्वतःच्या अधिकृत भाषा असायला हव्यात. सरकारी कामकाजातील बरेचसे काम संबंधित राज्यांच्या अधिकृत भाषेत होते.
- संविधानानुसार १९६५ मध्ये अधिकृत कामांसाठी इंग्रजीचा वापर थांबवण्यात आला होता परंतु अनेक बिगर-हिंदी भाषिक राज्यांनी इंग्रजीचा वापर सुरू ठेवण्याची मागणी केली.
- हिंदीचा प्रचार हे भारत सरकारचे अधिकृत धोरण आहे. प्रचाराचा अर्थ असा नाही की केंद्र सरकार ज्या राज्यांमध्ये लोक वेगळी भाषा बोलतात त्यांच्यावर हिंदी लादू शकते.
- भारतीय राजकीय नेत्यांनी दाखवलेल्या लवचिकतेमुळे आपल्या देशाला श्रीलंकेत निर्माण होणाऱ्या परिस्थिती टाळण्यास मदत झाली
- श्रीलंकेचा भाषेचा मुद्दा - श्रीलंकेतील भाषिक वाद, विशेषतः बहुसंख्य सिंहली आणि अल्पसंख्याक तमिळ लोकसंख्येतील, हा वसाहतवाद, वांशिक तणाव आणि राजकीय डावपेचांच्या गुंतागुंतीच्या इतिहासात रुजलेला एक दीर्घकालीन मुद्दा आहे. १९५६ चा राजभाषा कायदा हा मुख्य मुद्दा होता, ज्याने सिंहलीला एकमेव राजभाषा घोषित केले, ज्यामुळे तमिळ भाषेला वगळण्यात आले आणि तमिळ भाषिकांविरुद्ध भेदभाव वाढला.

- या कायद्यामुळे आणि त्यानंतरच्या धोरणांमुळे वांशिक असंतोष वाढला आणि श्रीलंकेतील गृहयुद्ध सुरू होण्यास हातभार लागला.

३. केंद्र-राज्य संबंध

- केंद्र-राज्य संबंधांची पुनर्रचना करणे हा संघराज्यवाद प्रत्यक्षात बळकट करण्याचा आणखी एक मार्ग आहे.
- १९९० मध्ये देशातील अनेक राज्यांमध्ये प्रादेशिक राजकीय पक्षांचा उदय झाला.
- ही केंद्रात युती सरकारच्या युगाची सुरुवात देखील होती.
- लोकसभेत कोणत्याही एका पक्षाला स्पष्ट बहुमत न मिळाल्यामुळे, प्रमुख राष्ट्रीय पक्षांनी अनेक पक्षांशी युती केली.
- यामुळे सत्ता वाटपाची आणि राज्य सरकारच्या स्वायत्ततेचा आदर करण्याची एक नवीन संस्कृती निर्माण झाली. अशाप्रकारे, संविधान लागू झाल्यानंतरच्या सुरुवातीच्या काळात संघराज्यीय सत्ता वाटप आज अधिक प्रभावी आहे.

मजबूत केंद्र सरकारसह संघराज्यवाद

- भारतीय संविधानाने एक मजबूत केंद्र सरकार निर्माण केले आहे हे सामान्यतः स्वीकारले जाते.
- संविधानाच्या निर्मात्यांचा असा विश्वास होता की आपल्याला विविधता सामावून घेणारी संघराज्यीय राज्यघटना आवश्यक आहे.
- एकतेच्या चिंतेव्यतिरिक्त, संविधानाच्या निर्मात्यांना असेही वाटले की देशाच्या सामाजिक-आर्थिक समस्या राज्यांच्या सहकार्याने एका मजबूत केंद्र सरकारने हाताळल्या पाहिजेत. गरिबी, निरक्षरता आणि संपत्तीची असमानता ही काही समस्या होती ज्यासाठी नियोजन आणि समन्वय आवश्यक होता.
- मुळात एकता आणि विकासाच्या चिंतेमुळे संविधानाच्या निर्मात्यांना एक मजबूत केंद्रीय सरकार निर्माण करण्यास प्रवृत्त केले.

मजबूत केंद्रीय सरकार निर्माण करणाऱ्या काही महत्त्वाच्या तरतुदी

- राज्याचे अस्तित्व आणि त्याची प्रादेशिक अखंडता संसदेच्या हातात आहे. संसदेला 'कोणत्याही राज्यापासून प्रदेश वेगळे करून किंवा दोन किंवा अधिक राज्ये एकत्र करून एक नवीन राज्य स्थापन करण्याचा' अधिकार आहे. ते कोणत्याही राज्याची सीमा किंवा त्याचे नाव देखील बदलू शकते.
- संविधानात काही अतिशय शक्तिशाली आणीबाणीच्या तरतुदी आहेत, ज्या आणीबाणी घोषित झाल्यानंतर आपल्या संघराज्यीय राजकारणाला अत्यंत केंद्रीकृत व्यवस्थेत बदलू शकतात. आणीबाणीच्या काळात, सत्ता कायदेशीररित्या केंद्रीकृत होते. संसद राज्यांच्या अधिकारक्षेत्रातील विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार देखील गृहीत धरते.

- सामान्य परिस्थितीतही, केंद्र सरकारकडे खूप प्रभावी आर्थिक अधिकार आणि जबाबदाऱ्या असतात. ---प्रथमतः, महसूल निर्माण करणाऱ्या वस्तू केंद्र सरकारच्या नियंत्रणाखाली असतात. अशा प्रकारे, केंद्र सरकारकडे अनेक महसूल स्रोत आहेत आणि राज्ये बहुतेकदा केंद्राकडून मिळणाऱ्या अनुदानांवर आणि आर्थिक मदतीवर अवलंबून असतात.

- दुसरे म्हणजे, स्वातंत्र्यानंतर भारताने नियोजनाला जलद आर्थिक प्रगती आणि विकासाचे साधन म्हणून स्वीकारले. नियोजनामुळे आर्थिक निर्णय घेण्याचे लक्षणीय केंद्रीकरण झाले. केंद्र सरकारने नियुक्त केलेला नियोजन आयोग ही राज्यांच्या संसाधन व्यवस्थापनाचे नियंत्रण आणि देखरेख करणारी समन्वय यंत्रणा आहे.

- राज्यांना कर्ज देणे हे केंद्र सरकारच्या हातात आहे.
- राज्यपालांना राज्य सरकार बरखास्त करण्याची आणि विधानसभा बरखास्त करण्याची शिफारस करण्याचे काही अधिकार आहेत. शिवाय, सामान्य परिस्थितीतही, राज्य विधिमंडळाने मंजूर केलेले विधेयक राष्ट्रपतींच्या संमतीसाठी राखून ठेवण्याचा अधिकार राज्यपालांना असतो. यामुळे केंद्र सरकारला राज्य कायदे करण्यास विलंब करण्याची आणि अशा विधेयकांची तपासणी करण्याची आणि त्यांना पूर्णपणे व्हेटो करण्याची संधी मिळते.

- असे काही प्रसंग येऊ शकतात जेव्हा परिस्थितीमुळे केंद्र सरकारला राज्य यादीतील बाबींवर कायदे करण्याची आवश्यकता भासू शकते. जर राज्यसभेने या निर्णयाला मान्यता दिली तर हे शक्य आहे. संविधानात स्पष्टपणे म्हटले आहे की केंद्राचे कार्यकारी अधिकार राज्यांच्या कार्यकारी अधिकारांपेक्षा श्रेष्ठ आहेत. (केंद्र सरकार राज्य सरकारला सूचना देऊ शकते.

- अखिल भारतीय सेवा संपूर्ण भारताच्या प्रदेशात सामान्य आहेत आणि या सेवांसाठी निवडलेले अधिकारी राज्यांच्या प्रशासनात काम करतात.

- अशाप्रकारे, जिल्हाधिकारी बनणारा आयएएस अधिकारी किंवा पोलिस आयुक्त म्हणून काम करणारा आयपीएस अधिकारी केंद्र सरकारच्या नियंत्रणाखाली असतो.

- राज्ये शिस्तभंगाची कारवाई करू शकत नाहीत किंवा या अधिकाऱ्यांना सेवेतून काढून टाकू शकत नाहीत.

- कलम ३३ आणि ३४ संसदेला संघराज्याच्या किंवा राज्याच्या सेवेत असलेल्या व्यक्तींना मार्शल लॉ दरम्यान सुव्यवस्था राखण्यासाठी किंवा पुनर्संचयित करण्यासाठी केलेल्या कोणत्याही कृतीच्या संदर्भात संरक्षण देण्याचे अधिकार देतात. ही तरतूद केंद्र सरकारच्या अधिकारांना आणखी बळकटी देते. सशस्त्र दल विशेष अधिकार कायदा या तरतुदींच्या आधारे बनवण्यात आला आहे. या कायद्याने काही प्रसंगी जनता आणि सशस्त्र दलांमध्ये तणाव निर्माण केला आहे.

लक्षात ठेवा कलम २५७

प्रत्येक राज्याच्या कार्यकारी अधिकाराचा वापर अशा प्रकारे केला जाईल की तो संघराज्याच्या कार्यकारी अधिकाराच्या वापरात अडथळा आणू नये किंवा

त्याला बाधा पोहोचवू नये आणि संघराज्याची कार्यकारी शक्ती राज्याला असे निर्देश देण्यापर्यंत विस्तारित असेल जे असे वाटेल. त्यासाठी भारत सरकारची आवश्यकता आहे.

केंद्र-राज्य संबंध

- १९५० आणि १९६० च्या दशकाच्या सुरुवातीला जवाहरलाल नेहरूंच्या नेतृत्वाखाली आपल्या संघराज्यवादाचा पाया घातला गेला. तो काळ केंद्र आणि राज्यांवर काँग्रेसच्या वर्चस्वाचा होता.
- नवीन राज्यांच्या निर्मितीचा मुद्दा वगळता, या काळात केंद्र आणि राज्यांमधील संबंध सामान्य राहिले.
- १९६० च्या दशकाच्या मध्यात काँग्रेसचे वर्चस्व काहीसे कमी झाले आणि मोठ्या संख्येने राज्यांमध्ये विरोधी पक्ष सत्तेवर आले.
- यामुळे राज्यांना अधिक अधिकार आणि अधिक स्वायत्ततेच्या मागण्या झाल्या. खरं तर, या मागण्या केंद्रात आणि अनेक राज्यांमध्ये वेगवेगळे पक्ष राज्य करत होते याचा थेट परिणाम होत्या.
- म्हणून, राज्य सरकारे केंद्रातील काँग्रेस सरकारने त्यांच्या सरकारमध्ये अनावश्यक हस्तक्षेप केल्याबद्दल निषेध करत होती.

संघराज्य व्यवस्थेत न्यायपालिकेची भूमिका

- घटनात्मक तरतुदी आणि प्रक्रियांच्या अंमलबजावणीवर देखरेख ठेवण्यात न्यायपालिका महत्त्वाची भूमिका बजावते.
- अधिकारांच्या विभाजनाबाबत कोणताही वाद निर्माण झाल्यास, उच्च न्यायालये आणि सर्वोच्च न्यायालय निर्णय घेतात.

विकेंद्रीकरण-

जेव्हा केंद्र आणि राज्य सरकारकडून सत्ता काढून घेतली जाते आणि स्थानिक सरकारला दिली जाते, तेव्हा त्याला विकेंद्रीकरण म्हणतात.

भारतीय विकेंद्रीकरण

- संघराज्याच्या सत्तेच्या वाटणीसाठी सरकारच्या दुसऱ्या स्तराची आवश्यकता होती आणि म्हणूनच सरकारी शक्ती विकेंद्रित करण्यात आली.
- विकेंद्रीकरण केले गेले जेणेकरून स्थानिक पातळीवर मोठ्या संख्येने समस्या सोडवता येतील.
- १९९२ मध्ये विकेंद्रीकरणाच्या दिशेने एक मोठे पाऊल उचलण्यात आले. लोकशाहीचा तिसरा टप्पा अधिक शक्तिशाली आणि प्रभावी करण्यासाठी संविधानात सुधारणा करण्यात आली.

१९९२ च्या विकेंद्रीकरणाच्या प्रमुख तरतुदी

- स्थानिक सरकारी संस्थांसाठी नियमित निवडणुका घेणे घटनात्मकदृष्ट्या बंधनकारक आहे.

- निवडून आलेल्या संस्थांमध्ये आणि या संस्थांच्या कार्यकारी प्रमुखांमध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीयांसाठी जागा राखीव आहेत.
- सर्व पदांपैकी किमान एक तृतीयांश पदे महिलांसाठी राखीव आहेत.
- पंचायत आणि नगरपालिका निवडणुका आयोजित करण्यासाठी प्रत्येक राज्यात राज्य निवडणूक आयोग नावाची एक स्वतंत्र संस्था निर्माण करण्यात आली आहे.
- राज्य सरकारांना स्थानिक सरकारी संस्थांसोबत काही अधिकार आणि महसूल वाटणे आवश्यक आहे.

विकेंद्रीकरणाची कारणे:-

- भारतासारख्या मोठ्या देशात, स्थानिक पातळीवरही निवडून आलेले सरकार असणे आवश्यक आहे. स्थानिक लोकांना स्थानिक समस्यांचे चांगले ज्ञान असते.
- स्थानिक लोकांना पैसे कुठे खर्च करायचे आणि गोष्टी अधिक प्रभावीपणे कशा व्यवस्थापित करायच्या याबद्दल स्थानिक लोकांना चांगल्या कल्पना असतात.
- सामान्य नागरिकांना त्यांच्या गरजा आणि विकासाचे नियोजन कसे करायचे याबद्दल निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी करून घेता येते.
- लोक त्यांच्या समस्या सहज आणि जलद सोडवण्यासाठी स्थानिक सरकारशी संपर्क साधू शकतात. खर्च देखील कमीत कमी केला जातो.
- तळागाळातील स्थानिक सरकारे लोकशाहीची स्थिरता, ताकद आणि आरोग्य सुनिश्चित करतात.

राज्यांची पुनर्रचना

- १९४७ पूर्वीच्या काळात, भारतातील प्रांतांच्या सीमा यादृच्छिक पद्धतीने आखल्या गेल्या होत्या कारण ब्रिटिशांनी भारतावर विजय मिळवला होता आणि जवळजवळ शंभर वर्षे झाली होती.
- भाषिक आणि सांस्कृतिक एकतेकडे लक्ष दिले गेले नाही ज्यामुळे बहुतेक प्रांत बहुभाषिक आणि बहुसांस्कृतिक झाले. . संस्थाने आणि ब्रिटिश प्रांतांच्या विलिनीकरणानंतर, राज्यांचे भाषिक विभाजन किंवा भाषिक विभाजनांऐवजी ऐतिहासिक आणि राजकीय विचारांच्या आधारावर गटबद्ध केले गेले. तथापि, ही केवळ एक तात्पुरती व्यवस्था होती.
- या टप्प्यावर, कायमस्वरूपी आधारावर राज्यांची पुनर्रचना करण्याची आवश्यकता होती. म्हणून, विविध समित्या आणि आयोग स्थापन केले जातात.

त्यापैकी प्रमुख म्हणजे:

१. धर आयोग

- भाषिक आधारावर राज्यांच्या पुनर्रचनेच्या वाढत्या मागणीमुळे, १९४८ मध्ये एस.के. धर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक आयोग नियुक्त करण्यात आला.

- आयोगाने भाषिक रेषांऐवजी ऐतिहासिक आणि भौगोलिक विचारांसह प्रशासकीय सोयीच्या आधारावर राज्यांची पुनर्रचना करण्यास प्राधान्य दिले.

२. जेव्हीपी समिती

- जेव्हीपी समितीची स्थापना १९४८ मध्ये करण्यात आली आणि त्यात जवाहरलाल नेहरू, वल्लभभाई पटेल आणि पट्टाभी सीतारामय्या यांचा समावेश होता.
- समितीने एप्रिल १९४९ रोजी आपला अहवाल सादर केला आणि भाषिक आधारावर राज्यांच्या पुनर्रचनेचा विचार नाकारला. तथापि, त्यात म्हटले आहे की सार्वजनिक मागणीच्या प्रकाशात या मुद्द्याकडे नवीन दृष्टिकोनातून पाहिले जाऊ शकते.

३. फजल अली समिती

- जवाहरलाल नेहरूंनी या नवीन मागण्यांवर विचार करण्यासाठी १९५३ मध्ये फजल अली यांच्या नेतृत्वाखाली एक नवीन आयोग नियुक्त केला.
- आयोगाने १९५५ मध्ये आपला संपूर्ण अहवाल सादर केला आणि संपूर्ण देशाचे १६ राज्ये आणि तीन केंद्रशासित क्षेत्रांमध्ये पुनर्रचना करण्याची सूचना केली.
- तथापि, सरकारने शिफारशींशी पूर्णपणे सहमती दर्शवली नाही आणि १९५६ मध्ये राज्य पुनर्रचना कायदा बाजूला ठेवून देशाचे १४ राज्ये आणि ६ केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये विभाजन केले.

४. शाह आयोग

- शाह आयोगाच्या अहवालाच्या शिफारशीनुसार १९६६ मध्ये संसदेने पंजाब पुनर्रचना कायदा मंजूर केला आणि हरियाणा राज्याची स्थापना करण्यात आली.
- चंदीगडला पंजाब आणि हरियाणाची सामायिक राजधानी असलेला केंद्रशासित प्रदेश बनवण्यात आला.

नवीन राज्यांच्या निर्मितीसाठी संवैधानिक तरतूद-

- भारतीय संविधान केंद्र सरकारला विद्यमान राज्यांमधून नवीन राज्ये निर्माण करण्याचा किंवा दोन राज्ये एका राज्याचे दुसऱ्या राज्यात विलीन करण्याचा अधिकार देते.
- या प्रक्रियेला राज्यांची पुनर्रचना म्हणतात. पुनर्रचनेचा आधार भाषिक, धार्मिक, वांशिक किंवा प्रशासकीय असू शकतो.

नवीन राज्यांच्या निर्मितीसाठी संवैधानिक तरतूदी आहेत:

अ. कलम २

- संसद कायद्याने संघराज्यात प्रवेश देऊ शकते किंवा योग्य वाटेल अशा अटी आणि शर्तीवर नवीन राज्ये स्थापन करू शकते.

- अनुच्छेदाने संसदेला दोन अधिकार दिले आहेत- नवीन राज्ये संघराज्यात प्रवेश देण्याचा अधिकार आणि नवीन राज्ये स्थापन करण्याचा अधिकार.

ब. कलम ३

- नवीन राज्यांची निर्मिती आणि विद्यमान राज्यांचे क्षेत्र, सीमा किंवा नावे बदलणे संसद कायद्याने हे करू शकते:
  - कोणत्याही राज्यापासून प्रदेश वेगळे करून किंवा दोन किंवा अधिक राज्ये किंवा राज्यांचे काही भाग एकत्र करून किंवा कोणताही प्रदेश कोणत्याही राज्याच्या एका भागात जोडून एक नवीन राज्य स्थापन करू शकते;
  - कोणत्याही राज्याचे क्षेत्र वाढवा
  - कोणत्याही राज्याचे क्षेत्र कमी करा
  - कोणत्याही राज्याच्या सीमा बदला
  - कोणत्याही राज्याचे नाव बदला
  - राज्यपालांची भूमिका आणि राष्ट्रपती राजवट
- राज्यपालांची भूमिका नेहमीच राज्ये आणि केंद्र सरकारमध्ये वादग्रस्त मुद्दा राहिला आहे.
- राज्यपाल हा निवडून आलेला पदाधिकारी नसतो.
- अनेक राज्यपाल निवृत्त लष्करी अधिकारी किंवा नागरी सेवक किंवा राजकारणी असतात.
- याशिवाय, राज्यपालांची नियुक्ती केंद्र सरकार करते आणि म्हणूनच, राज्यपालांच्या कृतींना केंद्र सरकारचा राज्य सरकारच्या कामकाजात हस्तक्षेप म्हणून पाहिले जाते.
- जेव्हा केंद्र आणि राज्यात दोन वेगवेगळे पक्ष सत्तेत असतात तेव्हा राज्यपालांची भूमिका अधिक वादग्रस्त बनते.
- केंद्र-राज्य संबंधांशी संबंधित मुद्द्यांची तपासणी करण्यासाठी केंद्र सरकारने नियुक्त केलेल्या सरकारी आयोगाने (१९८३; त्यांनी १९८८ मध्ये आपला अहवाल सादर केला) राज्यपालांच्या नियुक्त्या पूर्णपणे पक्षपाती नसल्या पाहिजेत अशी शिफारस केली. •
- राज्यपालांचे अधिकार आणि भूमिका आणखी एका कारणामुळे वादग्रस्त ठरतात. संविधानातील सर्वात वादग्रस्त कलमांपैकी एक म्हणजे कलम ३५६, ज्यामध्ये कोणत्याही राज्यात राष्ट्रपती राजवटीची तरतूद आहे.
- ही तरतूद तेव्हा लागू करायची असते जेव्हा अशी परिस्थिती उद्भवते जेव्हा राज्य सरकार या संविधानाच्या तरतुदीनुसार चालवता येत नाही.'

- याचा परिणाम म्हणून केंद्र सरकार राज्य सरकार ताब्यात घेते. राष्ट्रपतींच्या घोषणेस संसदेने मान्यता द्यावी लागते. राष्ट्रपती राजवट तीन वर्षांपर्यंत वाढवता येते.
- राज्य सरकार बरखास्त करण्याची आणि राज्य विधानसभा निलंबित करण्याची किंवा बरखास्त करण्याची शिफारस करण्याचा अधिकार राज्यपालांना आहे. आंतरराज्य संघर्ष
- राज्ये स्वायत्तता आणि महसूल संसाधनांमधील वाटा यासारख्या इतर मुद्द्यांवरून केंद्राशी सतत भांडत असल्याने.
- सर्वात प्राथमिक मुद्दे म्हणजे सीमा वाद आणि दोन राज्यांमधील नदीच्या पाण्याचे वाटप.

स्थानिक सरकारे/स्वराज्य संस्था म्हणजे काय?

स्थानिक सरकार/स्वराज्य संस्था म्हणजे गाव आणि जिल्हा पातळीवरचे सरकार. स्थानिक सरकार म्हणजे सामान्य लोकांच्या सर्वात जवळचे सरकार. स्थानिक सरकार म्हणजे सामान्य नागरिकांचे दैनंदिन जीवन आणि समस्यांशी संबंधित सरकार.

- भारताने केंद्र, राज्य तसेच स्थानिक पातळीवर लोकशाही सरकार दिले. स्थानिक पातळीवरील अशा सरकारांना स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणतात. स्थानिक सरकार/स्वराज्य संस्था लोकांना स्वतःचे राज्य करण्याची संधी देते. ही सरकारे प्रशासनात आणि लोकशाही पद्धतीने लोकांच्या प्रभावी सहभागाचे मूलभूत प्रशिक्षण देतात. स्थानिक लोकांचा सहभाग सरकारला त्या क्षेत्राच्या गरजांना अधिक प्रतिसाद देणारा बनवतो.

भारतातील विकेंद्रीकरण आणि लोकसहभाग

- भारतीय संविधानानुसार, योजनांची पद्धतशीर रचना, अंमलबजावणी आणि मूल्यांकन करून नियोजित विकास करण्याची जबाबदारी केंद्र आणि राज्य सरकार दोघांचीही आहे.
- पंचवार्षिक योजनांमध्ये विकेंद्रित नियोजन, लोकसहभाग आणि बहुस्तरीय नियोजन या कल्पनांचा उल्लेख करण्यात आला आहे.
- केंद्र आणि राज्यांमधील समन्वयासाठी राष्ट्रीय विकास परिषदेची स्थापना करण्यात आली.

भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेची उत्क्रांती

- राज्य आणि केंद्र सरकारांव्यतिरिक्त स्थानिक स्वराज्य संस्था ही सरकारची तिसरी पातळी आहे.
- ग्रामीण भागात पंचायती आणि शहरी भागात नगरपालिका असे दोन प्रकारचे स्थानिक सरकार कार्यरत आहे. लॉर्ड रिपन यांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे जनक म्हणून ओळखले जाते.
- १८८५ मध्ये रिपन ठराव मंजूर करण्यात आला. विकेंद्रीकरणावरील रॉयल कमिशनच्या विकेंद्रीकरणावरील रॉयल कमिशनचे अध्यक्ष म्हणाले की स्थानिक सरकार जिल्हा पातळीवरून नव्हे तर गाव पातळीवरून सुरू व्हावे.
- १९१९ च्या मॉन्टेग-चेम्सफोर्ड सुधारणांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना हस्तांतरित विषयाचा भाग बनवले.
- नगरपालिका या पंचायतींचे शहरी भाग आहेत. ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना संवैधानिक दर्जा देण्यात आला.
- ७३ व्या घटनादुरुस्ती कायदा, नागालँड, मेघालय आणि मिझोरम आणि इतर काही क्षेत्रांना लागू होत नाही.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे फायदे

पंचायत राज संस्था आणि महानगरपालिका संस्था थेट निवडणुकीद्वारे स्थापन केल्या जातात. भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे उद्दिष्टे आहेत:

- रस्ते, वाहतूक इत्यादी विकासाच्या पायाभूत सुविधांची उभारणी करणे.
- सामुदायिक मालमत्तांची उभारणी आणि देखभाल करणे;
- लघु सिंचन आणि पाणी व्यवस्थापनाचे व्यवस्थापन आणि नियंत्रण; मृदा संवर्धन आणि जमीन सुधारणा;
- सामाजिक वनीकरण आणि पशुपालन, दुग्धव्यवसाय आणि कुक्कुटपालनाला प्रोत्साहन देणे;
- ग्रामोद्योगाच्या विकासाला प्रोत्साहन देणे; आणि
- स्थानिक पातळीवर शिक्षण आणि आरोग्याचे व्यवस्थापन आणि नियंत्रण करणे.

भारतात पंचायती राज म्हणजे काय?

ग्रामीण विकासासाठी भारतीय प्रशासनाच्या त्रिस्तरीय संरचनेला पंचायती राज म्हणतात. पंचायती राजचे उद्दिष्ट जिल्हा, झोन आणि गावांमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था विकसित करणे आहे.

दोन प्रकारच्या पंचायती राज संस्था आहेत**१. ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था**

राज्य धोरणाची निर्देशक तत्वे सरकारांना ग्रामपंचायतींचे आयोजन करण्याचे आणि त्यांच्या स्थानिक समस्या सोडवण्यासाठी त्यांना स्वयंपूर्ण बनविण्याचे निर्देश देतात. या निर्देशाची अंमलबजावणी करण्यासाठी, पंचायती राज व्यवस्था सुरू करण्यात आली.

अ. ग्रामपंचायत

ब. पंचायत समिती

क. जिल्हा परिषद

चला थोडक्यात प्रत्येक पाहूया**अ. ग्रामपंचायत - ग्राम**

a. पंचायत (अनुवाद 'ग्राम परिषद') - ही भारतीय खेड्यांमध्ये एक मूलभूत ग्राम-शासन संस्था आहे. ही भारतातील तळागाळातील लोकशाही रचना आहे. ही एक राजकीय संस्था आहे, जी गावाचे मंत्रिमंडळ म्हणून काम करते. ग्रामसभा ही ग्रामपंचायतीची सर्वसाधारण संस्था म्हणून काम करते. ग्रामपंचायतीचे सदस्य ग्रामसभेद्वारे निवडले जातात.

b. पंचायत समिती - पंचायत व्यवस्थेचा मध्यम स्तर म्हणजे पंचायत समिती. ही ब्लॉक पातळीवरील पंचायत आहे. एकाच ब्लॉकमधील ग्रामपंचायतीचे सर्व सरपंच पंचायत समितीचे सदस्य आहेत.

c. जिल्हा परिषद - जिल्हा परिषद ही पंचायती राज व्यवस्थेची तिसरी सर्वोच्च पातळी आहे.

2. शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था

- भारतातील शहरी स्थानिक सरकारांची मुळे पूर्व-ऐतिहासिक काळात आहेत. हडप्पा आणि मोहेंजोदडो येथील उत्खननातून असे दिसून येते की शहरांना त्यांचे स्वतःचे कामकाज व्यवस्थापित करण्यासाठी स्वतःच्या परिषदा होत्या.
- शहरी सरकारच्या आधुनिक व्यवस्थेचा पाया ब्रिटिश सरकारने घातला होता. १८७० च्या लॉर्ड मेयोच्या ठरावाने महानगरपालिका संस्थांना बळकटी देण्यासाठी आणि या संस्थांमध्ये भारतीयांचा सहभाग वाढवण्यासाठी व्यवस्था केली.
- शहरी बाबतीत काही स्तर.
अ. महानगरपालिका
ब. नगरपालिका
क. अधिसूचित क्षेत्र समिती
ड. नगर क्षेत्र समिती
उदा. छावणी मंडळ
च. बंदर ट्रस्ट
ज. नगरपालिका
ह. विशेष उद्देश संस्था

चला पंचायती राज व्यवस्थेची उत्क्रांती थोडक्यात पाहूया स्थानिक स्वराज्य संस्थांसह विविध समित्या खालीलप्रमाणे:

१. बलवंत राय मेहता समिती

- जानेवारी १९५७ मध्ये, भारत सरकारने सामुदायिक विकास कार्यक्रम (१९५२) आणि राष्ट्रीय विस्तार सेवा (१९५३) च्या कामकाजाची तपासणी करण्यासाठी आणि त्यांच्या चांगल्या कार्यासाठी उपाययोजना सुचवण्यासाठी एक समिती नियुक्त केली.
- या समितीचे अध्यक्ष बलवंत राय जी मेहता होते ज्यांनी भारतात लोकशाही विकेंद्रीकरण स्थापित करण्याची शिफारस केली जी नंतर 'पंचायत राज' म्हणून ओळखली जाऊ लागली.
- त्यात त्रिस्तरीय पंचायती राज व्यवस्था स्थापन करण्याबद्दलची चर्चा करण्यात आली - गाव पातळीवर ग्रामपंचायत, ब्लॉक पातळीवर पंचायत समिती आणि जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषद.
- त्यात शिफारस करण्यात आली की:
  - ग्रामपंचायतीसाठी थेट निवडणुका आणि पंचायत समित्या आणि जिल्हा पंचायतीसाठी अप्रत्यक्ष निवडणुका.
  - स्थानिक संस्थांना प्रशासनासाठी पुरेसे संसाधने दिली पाहिजेत.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या मदतीने विकास योजना राबवल्या पाहिजेत.
  - जिल्हाधिकार्यांना जिल्हा पंचायतीचे प्रमुख बनवावे.
- १९५८ मध्ये राष्ट्रीय विकास परिषदेने (एनडीसी) शिफारसी स्वीकारल्या.

- १९५९ मध्ये, राजस्थान (नागौर जिल्हा) हे पंचायती राज संस्था (पीआरआयएस) स्थापन करणारे पहिले राज्य होते आणि त्यानंतर त्याच वर्षी आंध्र प्रदेश आले.

२. अशोक मेहता समिती

- डिसेंबर १९७७ मध्ये, जनता सरकारने अशोक मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली पंचायती राज संस्थांवर एक समिती नियुक्त केली.
- त्यात शिफारस करण्यात आली की:
  - तीन-स्तरीय प्रणाली दोन-स्तरीय प्रणालीने बदलली पाहिजे म्हणजेच जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषद आणि त्याखाली, १५,००० ते २०,००० लोकसंख्या असलेल्या गावांचा समूह असलेल्या मंडल पंचायती.
  - न्याय पंचायतींना सक्षम कायदेपंडितांच्या नेतृत्वाखाली एक स्वतंत्र संस्था बनवावी आणि जिल्हा परिषदांना जिल्हा पातळीवर नियोजन आणि कार्यक्रम करण्यासाठी जबाबदार धरावे.
  - या संस्थांच्या निवडणुका भारताच्या मुख्य निवडणूक आयुक्तांच्या शिफारशींसह राज्य निवडणूक आयोगाने घ्याव्यात.
  - या संस्थांना राज्यांवर कमी अवलंबून राहावे. स्थानिक संस्थांना काही कर वसूल करण्याचे अधिकार द्यावेत आणि स्थानिक विकास कामे जिल्हा परिषदांनी करावीत.
  - जिल्हा हा राज्य पातळीखालील लोकांच्या देखरेखीखाली विकेंद्रीकरणाचा पहिला बिंदू असावा.

(आकृती)

स्थानिक सरकार/स्वराज्य संस्थाशी संबंधित महत्त्वाचे CAA(घटनात्मक सुधारणा)

१९८९ मध्ये, केंद्र सरकारने दोन घटनात्मक सुधारणा आणल्या. या सुधारणांचा उद्देश स्थानिक स्वराज्य संस्थांना बळकटी देणे आणि देशभरात त्यांच्या संरचनेत आणि कामकाजात एकरूपता सुनिश्चित करणे हा होता.

७३ वी घटनात्मक दुरुस्ती कायदा १९९२

- १९९२ मध्ये, ७३ वी घटनात्मक दुरुस्ती कायदा मंजूर करण्यात आला. तो २४ एप्रिल १९९३ पासून लागू झाला.
- या दुरुस्तीने भारतीय संविधानात भाग IX जोडला.
- संविधानात अनुच्छेद २४३ ते २४३(०) जोडण्यात आला.
- ७३ वी घटनात्मक दुरुस्ती अशी तरतूद करते :-

अ. त्रिस्तरीय रचना

- सर्व राज्यांमध्ये आता एकसमान त्रिस्तरीय पंचायती राज रचना आहे.
- सर्वात खालच्या पातळीवर ग्रामपंचायत आहे. ग्रामपंचायतीमध्ये गाव किंवा गावांचा समूह समाविष्ट असतो.
- मध्यस्थ पातळी म्हणजे मंडळ (ज्याला ब्लॉक किंवा तालुका असेही म्हणतात). या संस्थांना मंडळ किंवा तालुका पंचायत म्हणतात. लहान

राज्यांमध्ये मध्यस्थ पातळीची संस्था स्थापन करण्याची आवश्यकता नाही.

- सर्वात वर जिल्हा पंचायत आहे ज्यामध्ये जिल्ह्याचा संपूर्ण ग्रामीण भाग समाविष्ट आहे.
- या दुरुस्तीत ग्रामसभेची अनिवार्य निर्मिती करण्याची तरतूद देखील करण्यात आली आहे.

ब. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका आणि कार्यकाळ

- तिन्ही स्तरांवरील पंचायतींच्या निवडणुका दर पाच वर्षांनी होतील. तथापि, त्या लवकर विसर्जित केल्या जाऊ शकतात. नवीन पंचायतीची निवडणूक तिचा कार्यकाळ संपण्यापूर्वी किंवा परिस्थितीनुसार, तिच्या विसर्जित झाल्यापासून सहा महिन्यांच्या आत घेतली पाहिजे.
- राज्याचे विधिमंडळ पंचायती राज संस्थेचे अधिकार आणि अधिकार वाढवू शकते.
- निवडणूक लढवण्यासाठी उमेदवाराचे किमान वय २१ वर्षे आहे.
- पंचायतींच्या सर्व निवडणुका राज्य निवडणूक आयोगाद्वारे आयोजित, पर्यवेक्षण, निर्देशित आणि नियंत्रित केल्या जातात.
- राज्य निवडणूक आयुक्तांची नियुक्ती राज्यपाल करतात आणि उच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशासारख्याच पद्धतीने आणि तत्सम कारणास्तव वगळता त्यांना पदावरून काढून टाकता येत नाही.

क. राज्य निवडणूक आयुक्त

- राज्यपालांना राज्य निवडणूक आयुक्त नियुक्त करणे आवश्यक आहे जो पंचायती राज संस्थांच्या निवडणुका आयोजित करण्यासाठी जबाबदार असेल.
- पूर्वी, हे काम राज्य सरकारच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या राज्य प्रशासनाद्वारे केले जात असे. आता, राज्य निवडणूक आयुक्तांचे कार्यालय भारताच्या निवडणूक आयुक्तांसारखे स्वायत्त आहे. तथापि, राज्य निवडणूक आयुक्त हा एक स्वतंत्र अधिकारी आहे आणि तो भारतीय निवडणूक आयोगाशी जोडलेला नाही किंवा या अधिकाऱ्याच्या नियंत्रणाखाली नाही.

ड. विषयांचे हस्तांतरण

- राज्यघटनेच्या अकराव्या अनुसूचीमध्ये पूर्वी राज्य विषयांच्या यादीत असलेले एकोणतीस विषय ओळखले जातात आणि त्यांची यादी केली जाते. हे विषय पंचायती राज संस्थांना हस्तांतरित करायचे आहेत.
- हे विषय बहुतेक स्थानिक पातळीवर विकास आणि कल्याणकारी कार्याशी जोडलेले होते, या कार्यांचे प्रत्यक्ष हस्तांतरण राज्य कायद्यावर अवलंबून असते.
- या एकोणतीस विषयांपैकी किती विषय स्थानिक संस्थांना हस्तांतरित करायचे हे प्रत्येक राज्य ठरवते.

इ. आर्थिक अधिकार

- पंचायत त्यांना योग्य वाटेल तसे कर, शुल्क, टोल आकारू शकते, गोळा करू शकते आणि योग्य करू शकते.

- राज्य पंचायतीला अनुदान देखील प्रदान करते.
- दर पाचव्या वर्षाच्या शेवटी, पंचायतींच्या आर्थिक स्थितीचा आढावा घेण्यासाठी आणि त्यांच्या सुधारणेसाठी राज्यपालांना शिफारस करण्यासाठी राज्य वित्त आयोगाची स्थापना केली जाते. ७४ वी घटनादुरुस्ती कायदा, १९९२
- ७४ वी घटनादुरुस्ती कायदा, १९९२ मध्ये शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या स्थापनेसाठी, सक्षमीकरणासाठी आणि कामकाजासाठी वैधानिक तरतुदी करण्यात आल्या. कायद्याच्या मुख्य तरतुदी आहेत:
- **अनिवार्य तरतुदी:-**
  - नगर पंचायती, नगर परिषदा आणि महानगरपालिका स्थापन कराव्यात.
  - अनुसूचित जाती/जमातींसाठी त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये जागा राखीव ठेवाव्यात.
  - महिलांसाठी एक तृतीयांश जागांपर्यंत जागा राखीव ठेवाव्यात.
  - पंचायती राज संस्थांमध्ये निवडणुका घेण्याच्या संदर्भात राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना केली जाते, त्याने शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका देखील घ्याव्यात.
  - पंचायती राज संस्थांच्या आर्थिक बाबींच्या संदर्भात वित्त आयोगाची स्थापना केली जाते, त्याने स्थानिक शहरी स्वराज्य संस्थांच्या आर्थिक बाबी देखील पाहिल्या पाहिजेत.
  - शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा कार्यकाळ पाच वर्षांचा निश्चित करण्यात आला आहे. जर त्या लवकर विसर्जित झाल्या तर सहा महिन्यांच्या आत नवीन निवडणुका घ्याव्यात.
- **ऐच्छिक तरतुदी:-**
  - या संस्थांमध्ये केंद्र आणि राज्य विधिमंडळाच्या सदस्यांना मतदानाचा अधिकार देणे
  - मागासवर्गीयांसाठी आरक्षण प्रदान करणे. ० कर, शुल्क, टोल आणि शुल्क इत्यादींबाबत आर्थिक अधिकार देणे.
  - नगरपालिका संस्थांना स्वायत्त करणे आणि संविधानात जोडलेल्या बाराव्या अनुसूचीमध्ये सूचीबद्ध केलेली काही किंवा सर्व कार्ये करण्यासाठी या संस्थांना अधिकारांचे विनियोजन करणे.
  - आर्थिक विकासासाठी योजना तयार करणे. ७३ व्या आणि ७४ व्या सीएएचा आतील दृष्टिकोन • ७३ व्या आणि ७४ व्या सुधारणांमुळे देशभरातील पंचायती राज आणि नगरपालिका संस्थांच्या रचनेत एकरूपता निर्माण झाली आहे.
  - या स्थानिक संस्थांची उपस्थिती ही स्वतःच एक महत्त्वपूर्ण कामगिरी आहे आणि त्यामुळे सरकारमध्ये लोकांच्या सहभागासाठी वातावरण आणि व्यासपीठ निर्माण होईल.
- पंचायती आणि नगरपालिका येथे महिलांसाठी आरक्षणाच्या तरतुदीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांची संख्या लक्षणीय प्रमाणात वाढली आहे.

- महिलांनी संसाधनांवर नियंत्रण मिळवून अधिक शक्ती आणि आत्मविश्वास मिळवला आहे.
- या संस्थांमध्ये त्यांच्या उपस्थितीमुळे अनेक महिलांना राजकारणाच्या कामकाजाची अधिक समज मिळाली आहे.
- अनेक प्रकरणांमध्ये, त्यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील चर्चेसाठी एक नवीन दृष्टीकोन आणि अधिक संवेदनशीलता आणली आहे.
- अनेक प्रकरणांमध्ये, महिला त्यांची उपस्थिती दर्शवू शकल्या नाहीत किंवा त्यांच्या कुटुंबातील पुरुष सदस्यांसाठी केवळ प्रॉक्सी होत्या ज्यांनी त्यांच्या निवडणुकीचे समर्थन केले.

संविधान स्थिर आहे का?

- जेव्हा समाजाच्या गरजेनुसार बदलण्याचे गुणधर्म असतात तेव्हा संविधान गतिमान किंवा जिवंत असते असे म्हटले जाते. अमेरिकेत या मुद्द्यावर दोन गट आहेत. रूढीवादी म्हणतात की संविधान स्थिर आहे आणि संविधान निर्मात्यांनी ज्या प्रकारे अर्थ लावला असता त्याच प्रकारे त्याचा अर्थ लावला पाहिजे.
- तथापि, जिवंत संविधानाचा दृष्टिकोन बराक ओबामा यांनी 'द ऑडेसिटी ऑफ होप' मध्ये अधिक स्पष्टपणे परिभाषित केला आहे; तो "सतत बदलणाऱ्या जगाच्या संदर्भात वाचला पाहिजे."
- भारतातील परिस्थिती संविधान (चौथी दुरुस्ती) विधेयक, १९५५ वर बोलताना श्री. जवाहरलाल नेहरू म्हणाले:
- "शेवटी, संविधान हे सरकार आणि या देशाच्या प्रशासकीय आणि इतर संरचनांचे काम सुलभ करण्यासाठी आहे. ते असे काहीतरी नाही जे स्थिर आहे आणि ज्याचे स्वरूप बदलत्या जगात स्थिर आहे, तर असे काहीतरी आहे ज्यामध्ये काहीतरी गतिमान आहे, जे आधुनिक परिस्थिती, आधुनिक समाजाच्या गतिमान स्वरूपाची दखल घेते."
- १९७६ च्या ४२ व्या संविधान (दुरुस्ती) विधेयकाच्या उद्दिष्टे आणि कारणांच्या विधानात असे म्हटले होते: जिवंत राहण्यासाठी संविधान वाढणारे असले पाहिजे. जर संविधानाच्या विकासातील अडथळे दूर केले नाहीत तर संविधानाला अक्षरशः नुकसान होईल. आपले संविधान अजूनही एक जिवंत दस्तऐवज आहे. कारणे अशी आहेत:
- प्रथम, आपले संविधान समाजाला आवश्यक असलेले आवश्यक बदल स्वीकारते;
- दुसरे म्हणजे, आपल्या व्याख्यांमध्ये पुरेशी लवचिकता आहे. याचा अर्थ असा की आपल्या न्यायव्यवस्थेने बदलत्या परिस्थितीनुसार आपल्या संविधानाचा अर्थ लावला आहे.
- म्हणून, संविधान हे एक साधन आहे ज्यामध्ये वेळोवेळी बदल आवश्यक असू शकतात. आपले संविधान हे स्थिर दस्तऐवज नाही आणि ते बदलता येते परंतु त्याच वेळी ते एक पवित्र दस्तऐवज आहे.
- आपले संविधान सामान्य कायद्यापेक्षा वरचे आहे. ते लोकशाही शासनासाठी सरकारला चौकट प्रदान करते. म्हणूनच असे म्हटले जाते की आपले संविधान एक जिवंत दस्तऐवज आहे.
- २६ जानेवारी १९५० रोजी संविधान स्वीकारल्यापासून सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रात मोठे बदल झाले आहेत, त्यामुळे गतिमान संविधानाची आवश्यकता अपरिहार्य आहे
- भारताचे संविधान २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी स्वीकारण्यात आले. त्याची अंमलबजावणी औपचारिकपणे २६ जानेवारी १९५० पासून सुरू झाली. त्यानंतर पंचावन्न वर्षांहून अधिक काळानंतरही, हेच संविधान आपल्या देशाच्या सरकारच्या चौकटीत काम करत आहे.

आपल्या मनात अनेक प्रश्न येतील की आपले संविधान इतके चांगले आहे की त्यात बदल करण्याची गरज नाही?

- आपले संविधान निर्माते इतके दूरदर्शी आणि शहाणे होते की त्यांनी भविष्यात होणाऱ्या सर्व बदलांचा अंदाज घेतला होता?
- वरील प्रश्नांचे उत्तर होय, आपल्याला एक अतिशय मजबूत संविधान वारशाने मिळाले आहे.
- संविधानाची मूलभूत चौकट आपल्या देशासाठी अतिशय अनुकूल आहे.
- संविधान निर्माते खूप दूरदर्शी होते आणि भविष्यातील परिस्थितीसाठी अनेक उपाय प्रदान करतात. होय, आपले संविधान अनेक समस्यांचे निराकरण प्रदान करते परंतु ते सर्व परिस्थितीसाठी तरतूद करू शकते का?

मग तेच संविधान देशाची सेवा कशी करत राहील?

या प्रश्नाचे उत्तर असे आहे:

- आपले संविधान समाजाच्या बदलत्या गरजांनुसार सुधारणांची आवश्यकता स्वीकारते.
- संविधानाच्या प्रत्यक्ष कार्यात, व्याख्यांमध्ये पुरेशी लवचिकता आहे. राजकीय व्यवहार आणि न्यायालयीन निर्णयांनी संविधानाच्या अंमलबजावणीत परिपक्वता आणि लवचिकता दर्शविली आहे.
- या वरील घटकांमुळे आपले संविधान बंद आणि स्थिर नियमपुस्तकाऐवजी एक जिवंत दस्तऐवज बनले आहे.

संविधानासमोरील आव्हानात्मक मुद्दे आणि उपाय

- आपल्या सर्वांना माहित आहे की समाज दिवसेंदिवस बदलत आहे आणि समाजाच्या समस्या स्थिर नाहीत म्हणून संविधान काळानुसार अद्यतनित केले पाहिजे. म्हणून संविधान निर्माते भारतीय संविधानात एक चांगले शस्त्र घालतात. शस्त्र म्हणजे कलम ३६८.

संविधानात सुधारणा कशी करावी

- सामाजिक-आर्थिक बदल आणि राष्ट्रीय सुरक्षेला चालना देण्यासाठी, आपल्या संविधानात वेळोवेळी सुधारणा करणे आवश्यक आहे. संविधान दुरुस्तीची प्रक्रिया कठोर आणि लवचिक आहे. ती दक्षिण आफ्रिकेच्या संविधानाच्या दुरुस्ती प्रक्रियेच्या नमुन्यावर आधारित आहे.
- संविधानात अनौपचारिक आणि औपचारिक दोन्ही प्रकारे सुधारणा केल्या जातात. न्यायिक घोषणा आणि अधिवेशने ही अनौपचारिक पद्धतींचे दोन मार्ग आहेत.

औपचारिक पद्धत म्हणजे संविधानात घालून दिलेल्या प्रक्रियेनुसार दुरुस्ती:-

- संविधानाच्या कलम ३६८ मध्ये संविधानात सुधारणा करण्याच्या संसदेच्या अधिकारांबद्दल आणि त्याच्या कार्यपद्धतीबद्दल माहिती आहे.
- भाग XX मध्ये समाविष्ट असलेल्या संविधान दुरुस्तीच्या प्रक्रियेची काही विशिष्ट वैशिष्ट्ये आहेत जी संसदेच्या कायदेमंडळाच्या सामान्य भूमिकेपेक्षा संसदेच्या घटक क्षमतेबद्दल स्पष्ट आहेत.

- १९७३ मध्ये केशवानंद भारती खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयानुसार, संविधानाच्या मूलभूत रचनेतील तरतुदींमध्ये संविधान सुधारणा करू शकत नाही.

संवैधानिक सुधारणांचे प्रकार

- भारतीय संविधानाच्या भाग XX अंतर्गत कलम ३६८ मध्ये दुरुस्ती प्रक्रिया प्रदान केली आहे, म्हणजेच, "संसद आपल्या घटक अधिकाराचा वापर करून या कलमात दिलेल्या प्रक्रियेनुसार या संविधानातील कोणत्याही तरतुदीमध्ये भर घालू शकते, बदल करू शकते किंवा रद्द करू शकते."
- या आधारावर संविधानिक सुधारणा तीन प्रकारच्या असू शकतात
  १. संसदेत साधे बहुमत
  २. संसदेत दोन्ही सभागृहांमध्ये स्वतंत्रपणे विशेष बहुमत: कलम ३६८
  ३. विशेष बहुमत + अर्ध्या राज्यांचे कायदेमंडळ: अनुच्छेद ३६८

प्रत्येक थोडक्यात स्पष्ट करूया

१. साध्या बहुमताने सुधारणा

- संविधानात असे अनेक कलम आहेत, जे संसदेच्या साध्या कायद्याद्वारे सुधारित केले जातात.
- अशा प्रकरणांमध्ये दुरुस्तीसाठी कोणत्याही विशेष प्रक्रियेची आवश्यकता नाही आणि दुरुस्ती आणि सामान्य कायद्यामध्ये कोणताही फरक नाही.
- संविधानाचे हे भाग अतिशय लवचिक आहेत.
- संविधानातील तरतुदी संसदेच्या दोन्ही सभागृहांच्या साध्या बहुमताने कलम ३६८ च्या कक्षेबाहेरही दुरुस्त केल्या जाऊ शकतात. या तरतुदींमध्ये हे समाविष्ट आहे:
  - नवीन राज्यांचा प्रवेश किंवा स्थापना.
  - नवीन राज्यांची निर्मिती आणि विद्यमान राज्यांचे क्षेत्र, सीमा किंवा नावे बदलणे.
  - राज्यांमध्ये विधान परिषदांचे रद्दीकरण किंवा निर्मिती.
  - दुसरी अनुसूची म्हणजे राष्ट्रपती, राज्यपाल, सभापती, न्यायाधीश इत्यादींचे वेतन, भत्ते, विशेषाधिकार इ.
  - संसदेतील गणसंख्या.
  - संसदेच्या सदस्यांचे वेतन आणि भत्ते.
  - संसदेतील कार्यपद्धतीचे नियम.
  - संसदेचे, तिच्या सदस्यांचे आणि तिच्या समित्यांचे विशेषाधिकार.
  - संसदेत इंग्रजी भाषेचा वापर.
  - सर्वोच्च न्यायालयात न्यायाधीशांची संख्या.
  - सर्वोच्च न्यायालयात अधिक अधिकारक्षेत्रांचे हस्तांतरण.
  - अधिकृत भाषेचा वापर.
  - नागरिकत्व म्हणजे, अधिग्रहण आणि निलंबन.

- संसद आणि राज्य विधिमंडळांच्या निवडणुका.
- मतदारसंघांचे सीमांकन.
- केंद्रशासित प्रदेश.
- पाचवी अनुसूची म्हणजे अनुसूचित क्षेत्रे आणि अनुसूचित जमातींचे प्रशासन.
- सहावी अनुसूची म्हणजे आदिवासी क्षेत्रांचे प्रशासन.

२. विशेष बहुमताने दुरुस्ती

- अनुच्छेद ३६८ अंतर्गत संसदेद्वारे विशेष बहुमताने दुरुस्ती करता येणाऱ्या संविधानाच्या तरतुदी आहेत:
  - मूलभूत अधिकार
  - DPSP
  - इतर सर्व श्रेणी ज्यांना राज्यांच्या संमतीची आवश्यकता नाही किंवा साध्या बहुमताने सुधारणा करता येणाऱ्या तरतुदींचा भाग नाहीत.

३. विशेष बहुमताने दुरुस्ती आणि राज्यांची संमती

- राज्यांच्या संमतीनंतर सुधारणा करता येणाऱ्या संविधानाच्या तरतुदींमध्ये हे समाविष्ट आहे:
  - राष्ट्रपतींची निवडणूक आणि त्याची पद्धत.
  - संघ आणि राज्यांच्या कार्यकारी अधिकाराची व्याप्ती.
  - सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालये.
  - संघ आणि राज्यांमधील कायदेविषयक अधिकारांचे वितरण.
  - सातव्या अनुसूचीमधील कोणत्याही यादी.
  - संसदेत राज्यांचे प्रतिनिधित्व.
  - संविधान आणि त्याची कार्यपद्धती दुरुस्त करण्याचा संसदेचा अधिकार (अनुच्छेद ३६८ स्वतः).
  - राज्यांनी मान्यता देणे
- संविधानाच्या काही कलमांसाठी, विशेष बहुमत पुरेसे नाही.
- जेव्हा राज्ये आणि केंद्र सरकारमधील अधिकारांच्या वाटपाच्या कलमात किंवा प्रतिनिधित्वाशी संबंधित कलमांमध्ये सुधारणा करण्याचा उद्देश असतो, तेव्हा राज्यांचा सल्ला घेणे आणि त्यांची संमती देणे आवश्यक असते.
- घटनादुरुस्ती अंमलात येण्यापूर्वी अर्ध्या राज्यांच्या विधिमंडळाने सुधारणा विधेयक मंजूर करणे आवश्यक आहे, अशी तरतूद करून संविधानाने हे सुनिश्चित केले आहे.
- मोठ्या प्रमाणात सहमती आणि राज्यांच्या मर्यादित सहभागाद्वारे भारतीय संविधानात सुधारणा करता येते.

वादग्रस्त सुधारणा

- ३८ व्या, ३९ व्या आणि ४२ व्या सुधारणा आतापर्यंतच्या सर्वात वादग्रस्त सुधारणा आहेत. जून १९७५ पासून देशात घोषित केलेल्या अंतर्गत आणीबाणीच्या पार्श्वभूमीवर या तीन सुधारणा करण्यात आल्या. त्यांनी संविधानाच्या अनेक महत्त्वाच्या भागांमध्ये मूलभूत बदल करण्याचा प्रयत्न केला.

- ४२ व्या घटनादुरुस्तीला विशेषतः संविधानाच्या मोठ्या भागांवर परिणाम करणारी एक व्यापक सुधारणा म्हणून पाहिले गेले. केशवानंद भारती प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयाला रद्द करण्याचा हा प्रयत्न होता. या दुरुस्ती अंतर्गत, लोकसभेचा कालावधी देखील पाच वर्षांवरून सहा वर्षांपर्यंत वाढविण्यात आला. या दुरुस्ती कायद्याद्वारे संविधानात मूलभूत कर्तव्ये समाविष्ट करण्यात आली.
- ४२ व्या घटनादुरुस्तीने न्यायपालिकेच्या पुनरावलोकन अधिकारांवर निर्बंध घातले. त्याने प्रस्तावना, संविधानाच्या सातव्या अनुसूची आणि संविधानाच्या अनुच्छेद ५३ मध्ये बदल केले.
- संसदेत ही दुरुस्ती मंजूर झाली तेव्हा विरोधी पक्षांचे अनेक खासदार तुरुंगात होते. या पार्श्वभूमीवर, १९७७ मध्ये निवडणुका झाल्या आणि सत्ताधारी पक्ष 'काँग्रेस'चा पराभव झाला.
- नवीन सरकारने या वादग्रस्त सुधारणांचा पुनर्विचार करणे आवश्यक मानले आणि ४३ व्या आणि ४४ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे, ३८ व्या, ३९ व्या आणि ४२ व्या घटनादुरुस्तीमुळे प्रभावित झालेले बहुतेक बदल रद्द केले. या सुधारणांमुळे संविधानिक संतुलन पुनर्संचयित झाले.

४२ वी घटनादुरुस्ती

- १९७६ मध्ये इंदिरा गांधी सरकारने आणीबाणीच्या काळात अंमलात आणली
- ही सर्वात वादग्रस्त दुरुस्तींपैकी एक मानली जाते.

४२ वी घटनादुरुस्ती कायद्यातील काही प्रमुख तरतुदी आणि परिणामः

- त्यांनी प्रस्तावनेत सुधारणा केली आणि भारतीय प्रजासत्ताकाचे स्वरूप वर्णन करण्यासाठी 'समाजवादी', 'धर्मनिरपेक्ष' आणि 'अखंडता' हे शब्द जोडले.
- त्यांनी संविधानात एक नवीन भाग IVA समाविष्ट केला, ज्यामध्ये दहा मूलभूत गोष्टींची यादी होती.
- भारतीय नागरिकांसाठी कर्तव्ये, जसे की संविधान, राष्ट्रध्वज आणि राष्ट्रगीताचा आदर करणे, सुसंवाद आणि समान बंधुत्वाची भावना वाढवणे, सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे आणि पर्यावरणाचे रक्षण करणे.
- त्यांनी राज्य सूचीमधून शिक्षण, वने, वन्य प्राणी आणि पक्ष्यांचे संरक्षण, न्याय प्रशासन आणि वजन आणि मापे हे पाच विषय समवर्ती सूचीमध्ये हस्तांतरित केले. यामुळे केंद्राची राज्यांवरील कायदेविषयक शक्ती वाढली.
- त्यांनी संविधानात सुधारणा करण्यासाठी संसदेची शक्ती वाढवली आणि ती न्यायालयीन पुनरावलोकनापासून मुक्त केली. तसेच आणीबाणीच्या घोषणेदरम्यान राष्ट्रपतींना राज्यांच्या संमतीशिवाय कायदे करण्याचा अधिकार देण्यात आला.

- सर्वोच्च न्यायालय आणि उच्च न्यायालयांचे अधिकार क्षेत्र मर्यादित करून, न्यायाधीशांच्या निवृत्तीचे वय वाढवून आणि त्यांच्या संमतीशिवाय न्यायाधीशांच्या बदल्यांना परवानगी देऊन त्यांचे अधिकार आणि स्वातंत्र्य कमी केले.
- मूलभूत हक्कांवर राज्य धोरणाच्या निर्देशक तत्वांना प्राधान्य दिले आणि संसदेला कोणत्याही मूलभूत अधिकारांना प्रतिबंधित किंवा रद्द करण्याचा अधिकार दिला.
- लोकसभा आणि राज्य विधानसभांचा कार्यकाळ पाच ते सहा वर्षांपर्यंत वाढवून आणि राष्ट्रपती आणि राज्यपालांना मंत्रिमंडळाच्या सल्ल्याने बांधून कार्यकारी आणि कायदेमंडळ यांच्यातील संबंध बदलले.
- ४२ व्या घटनादुरुस्ती कायद्यावर भारतात एकाधिकारशाही आणि हुकूमशाही शासन स्थापित करण्याचा प्रयत्न म्हणून मोठ्या प्रमाणात टीका करण्यात आली. घटनेच्या लोकशाही आणि संघराज्यीय वैशिष्ट्यांसाठी हा धोका म्हणून पाहिले गेले. १९७७ आणि १९७८ मध्ये अनुक्रमे ४३ व्या आणि ४४ व्या घटनादुरुस्ती कायद्यांद्वारे त्यातील अनेक तरतुदी रद्द करण्यात आल्या किंवा सुधारित करण्यात आल्या.

संविधानाची मूलभूत रचना आणि उत्क्रांती सर्वात प्रसिद्ध खटल्यातील मूलभूत संरचनेचा सिद्धांतः केशवानंद भारती

- भारतीय संविधानाच्या विकासावर मूलभूत संरचनेच्या सिद्धांताचा सर्वाधिक प्रभाव होता. केशवानंद भारती खटल्यात (१९७३) न्यायव्यवस्थेने हा सिद्धांत स्थापित केला.
- या निर्णयाद्वारे संविधानात सुधारणा करण्याच्या संसदेच्या अधिकारांना काही मर्यादा घालण्यात आल्या.
- संविधानाच्या मूलभूत संरचनेच्या उल्लंघनाशी संबंधित कोणत्याही प्रकरणात न्यायव्यवस्थेचा निर्णय अंतिम असेल.

मूलभूत रचना सिद्धांत - ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- भारतीय संविधान स्वीकारल्यापासून, मूलभूत हक्कांसारख्या प्रमुख तरतुदींमध्ये सुधारणा करण्याच्या संसदेच्या अधिकाराबद्दल वादविवाद सुरू झाले आहेत.
- स्वातंत्र्याच्या सुरुवातीच्या काळात, सर्वोच्च न्यायालयाने संविधानात सुधारणा करण्याचा संसदेला पूर्ण अधिकार दिला होता जो शंकर प्रसाद खटला (१९५१) आणि सज्जन सिंह खटल्या (१९६५) च्या निकालांमध्ये दिसून आला.
- सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की कलम ३६८ अंतर्गत संविधानात सुधारणा करण्याच्या संसदेच्या अधिकारात मूलभूत हक्कांमध्ये सुधारणा करण्याचा अधिकार देखील समाविष्ट आहे आणि कलम १३ मधील 'कायदा' या शब्दात फक्त सामान्य कायदे समाविष्ट आहेत, घटनात्मक सुधारणा कायदे (घटक कायदे) नाहीत.
- म्हणून, संसद घटनात्मक सुधारणा कायदा करून कोणत्याही मूलभूत अधिकारांचे संक्षिप्तीकरण किंवा हरण करू शकते आणि असा कायदा कलम १३ अंतर्गत रद्दबातल ठरणार नाही.

- परंतु गोलकनाथ प्रकरणात (१९६७) ज्याने सतराव्या घटनादुरुस्ती कायद्याच्या (१९६४) घटनात्मक वैधतेला आव्हान दिले होते, ज्यामध्ये काही राज्य कायदे नवव्या अनुसूचीमध्ये समाविष्ट केले गेले होते, सर्वोच्च न्यायालयाने त्यांची पूर्वीची भूमिका उलटवली.
- सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की मूलभूत हक्कांना 'अतींद्रिय आणि अपरिवर्तनीय' स्थान देण्यात आले आहे आणि म्हणूनच, संसद यापैकी कोणतेही अधिकार कमी करू शकत नाही किंवा काढून घेऊ शकत नाही.
- त्यात असेही म्हटले आहे की घटनादुरुस्ती कायदा हा देखील कलम १३ च्या अर्थानुसार एक कायदा आहे आणि म्हणूनच, कोणत्याही मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन केल्यास तो रद्द होईल.
- संसदेने गोलकनाथ प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाच्या निकालावर प्रतिक्रिया व्यक्त करत २४ वा घटनादुरुस्ती कायदा (१९७१) लागू केला, ज्याने कलम १३ आणि ३६८ मध्ये सुधारणा केल्या.
- त्यांनी घोषित केले की संसदेला कलम ३६८ अंतर्गत कोणतेही मूलभूत अधिकार कमी करण्याचा किंवा काढून घेण्याचा अधिकार आहे आणि असा कायदा कलम १३ च्या अर्थानुसार कायदा होणार नाही.
- तथापि, केशवानंद भारती प्रकरणात (१९७३) सर्वोच्च न्यायालयाने गोलकनाथ प्रकरणात आपला निर्णय रद्द केला.

केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य

- त्यांनी २४ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याची वैधता कायम ठेवली आणि संसदेला कोणत्याही मूलभूत अधिकारांचे संक्षिप्तीकरण करण्याचा किंवा काढून घेण्याचा अधिकार असल्याचे म्हटले.
- त्याच वेळी, त्यांनी संविधानाच्या मूलभूत रचनेचा (मूलभूत वैशिष्ट्ये) एक नवीन सिद्धांत मांडला आणि असा निर्णय दिला की कलम ३६८ अंतर्गत संसदेचा घटक अधिकार त्यांना संविधानाच्या मूलभूत रचनेत बदल करण्यास सक्षम करत नाही. याचा अर्थ असा होता की संसद संविधानाच्या 'मूलभूत रचनेचा' भाग असलेल्या मूलभूत अधिकाराचे संक्षिप्तीकरण करू शकत नाही किंवा काढून घेऊ शकत नाही.
- इंदिरा नेहरू गांधी प्रकरणात (१९७५) सर्वोच्च न्यायालयाने संविधानाच्या मूलभूत रचनेचा सिद्धांत पुन्हा स्थापित केला आणि लागू केला, ज्यामुळे पंतप्रधान आणि लोकसभा अध्यक्षांशी संबंधित निवडणूक विवाद सर्व न्यायालयांच्या अधिकारक्षेत्राबाहेर ठेवणाऱ्या ३९ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याच्या (१९७५) तरतुदीला अवैध ठरवण्यात आले.
- पुन्हा एकदा, संसदेने मूलभूत रचनेच्या सिद्धांतावर प्रतिक्रिया व्यक्त केली आणि कलम ३६८ मध्ये सुधारणा करून ४२ वा घटनादुरुस्ती कायदा (१९७६) लागू केला, ज्याने कलम ३६८ मध्ये सुधारणा केली आणि घोषित केले की संसदेच्या घटक अधिकारावर कोणतीही मर्यादा नाही आणि कोणत्याही मूलभूत अधिकारांच्या उल्लंघनासह कोणत्याही कारणास्तव कोणत्याही न्यायालयात कोणत्याही दुरुस्तीवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जाऊ शकत नाही.

- मिनर्वा मिल्स प्रकरणात (१९८०) सर्वोच्च न्यायालयाने ही तरतूद अवैध ठरवली कारण त्यात संविधानाचे 'मूलभूत वैशिष्ट्य' असलेल्या न्यायालयीन पुनरावलोकनाला वगळण्यात आले होते.

मूलभूत रचना सिद्धांत - घटक

सर्वोच्च न्यायालयाने अद्याप संविधानाची मूलभूत रचना काय आहे हे परिभाषित किंवा स्पष्ट केलेले नाही. विविध निकालांमधून, खालील गोष्टी संविधानाची मूलभूत वैशिष्ट्ये किंवा संविधानाच्या मूलभूत संरचनेचे घटक म्हणून उदयास आल्या आहेत:

१. संविधानाचे सर्वोच्चत्व.
२. भारतीय राजकारणाचे सार्वभौम, लोकशाही आणि प्रजासत्ताक स्वरूप.
३. संविधानाचे धर्मनिरपेक्ष स्वरूप.
४. कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायपालिका यांच्यातील अधिकारांचे पृथक्करण.
५. संविधानाचे संघराज्यीय स्वरूप.
६. राष्ट्राची एकता आणि अखंडता.
७. कल्याणकारी राज्य (सामाजिक-आर्थिक न्याय).
८. न्यायिक पुनरावलोकन.
९. व्यक्तीचे स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठा.
१०. संसदीय व्यवस्था.
११. कायद्याचे राज्य.
१२. मूलभूत हक्क आणि निर्देशक तत्त्वांमधील सुसंवाद आणि संतुलन.
१३. समानतेचे तत्व.
१४. मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणूका.
१५. न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य.
१६. संविधानात सुधारणा करण्यासाठी संसदेचा मर्यादित अधिकार.
१७. न्यायाची प्रभावी उपलब्धता
१८. मूलभूत हक्कांखालील तत्त्वे (किंवा सार).
१९. अनुच्छेद ३२, १३६, १४१ आणि १४२ अंतर्गत सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार.
२०. अनुच्छेद २२६ आणि २२७ अंतर्गत उच्च न्यायालयांचे अधिकार.

- समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही मूल्ये, प्रजासत्ताक, न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही भारतीय संविधानाची अंतर्निहित मूल्ये आहेत. हे मूल्य भारतीय संविधानाचे तत्वज्ञान आहे.
- या तत्वज्ञानाचे वर्णन एका शब्दात इतके सोपे करणे कठीण आहे, कारण ते उदारमतवादी, लोकशाहीवादी, समतावादी, धर्मनिरपेक्ष, संघराज्यीय आणि सर्वांसाठी एकच राष्ट्रीय ओळख निर्माण करण्याच्या वचनबद्धतेसह सामुदायिक मूल्यांसाठी खुले असल्याने ते एका शब्दात किंवा लेबलमध्ये समर्थनीय ठरणार नाही.
- या तत्वज्ञानाच्या पद्धतीला सर्वोत्तम प्रकारे स्वीकारण्यासाठी शांततापूर्ण आणि लोकशाही उपायांवर स्पष्ट भर आहे.

आपल्याला संविधानाचे तत्वज्ञान का आवश्यक आहे?

- राज्यघटनेकडे राजकीय तत्वज्ञानाचा दृष्टिकोन केवळ त्यात व्यक्त केलेल्या नैतिक मजकुराचा शोध घेण्यासाठी आणि त्याच्या दाव्यांचे मूल्यांकन करण्यासाठीच नाही तर आपल्या राजकारणातील अनेक मुख्य मूल्यांच्या वेगवेगळ्या अर्थांमध्ये मध्यस्थी करण्यासाठी वापरण्याची आवश्यकता आहे.

लोकशाही परिवर्तनाचे साधन म्हणून संविधान

- संविधान सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी शांततापूर्ण, लोकशाही मार्ग प्रदान करते. शिवाय, आतापर्यंत वसाहत असलेल्या लोकांसाठी, संविधाने राजकीय स्वयंनिर्णयाच्या पहिल्या खऱ्या प्रयोगाची घोषणा करतात आणि मूर्त रूप देतात.
- भारतीय संविधानाची रचना पारंपारिक सामाजिक पदानुक्रमांच्या बेड्या तोडण्यासाठी आणि स्वातंत्र्य, समानता आणि न्यायाच्या नवीन युगाची सुरुवात करण्यासाठी करण्यात आली होती.
- संविधाने केवळ लोकांना सत्तेत मर्यादित करण्यासाठीच नाही तर ज्यांना पारंपारिकपणे त्यापासून वंचित ठेवले गेले आहे त्यांना सक्षम करण्यासाठी अस्तित्वात आहेत. संविधाने असुरक्षित लोकांना सामूहिक कल्याण साध्य करण्याची शक्ती देऊ शकतात.

१. वैयक्तिक स्वातंत्र्य

- संविधानाबद्दल लक्षात घेण्याजोगा पहिला मुद्दा म्हणजे वैयक्तिक स्वातंत्र्यासाठीची त्याची वचनबद्धता.
- राममोहन रॉय यांनी ब्रिटिश वसाहतवादी राज्याने प्रेस स्वातंत्र्यावर केलेल्या निर्बंधाविरुद्ध निषेध केला हे लक्षात ठेवा.
- म्हणूनच अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हा भारतीय संविधानाचा अविभाज्य भाग आहे हे आश्चर्यकारक नाही. मनमानी अटकेपासून स्वातंत्र्य देखील आहे.
- कुप्रसिद्ध रौलेट कायदा, ज्याचा राष्ट्रीय चळवळीने इतका तीव्र विरोध केला होता, त्याने हे मूलभूत स्वातंत्र्य नाकारण्याचा प्रयत्न केला.

- “स्वातंत्र्याचा अधिकार—ज्यात मनमानी अटकेपासून संरक्षण समाविष्ट आहे—बऱ्याच काळापासून मूलभूत मानले गेले आहे. संविधान स्वीकारण्यापूर्वीच्या दशकांमध्ये, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने सातत्याने यावर भर दिला की वैयक्तिक हक्कांचे रक्षण करणे त्यांच्या धोरणांमध्ये, ठरावांमध्ये आणि कायदेविषयक प्रस्तावांमध्ये अवाजवी आहे.”

२. सामाजिक न्याय

- जेव्हा आपण म्हणतो की भारतीय संविधान उदारमतवादी आहे, तेव्हा आपला अर्थ असा नाही की ते केवळ शास्त्रीय पाश्चात्य अर्थाने उदारमतवादी आहे. शास्त्रीय उदारमतवाद नेहमीच सामाजिक न्याय आणि सामुदायिक मूल्यांच्या मागण्यांपेक्षा व्यक्तींच्या अधिकारांना प्राधान्य देतो.

भारतीय संविधानाचा उदारमतवाद या आवृत्तीपेक्षा दोन प्रकारे वेगळा आहे.

पहिले, ते नेहमीच सामाजिक न्यायाशी जोडले गेले होते. याचे सर्वोत्तम उदाहरण म्हणजे संविधानात अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी आरक्षणाची तरतूद.

दुसरे म्हणजे, संविधान निर्मात्यांचा असा विश्वास होता की केवळ समानतेचा अधिकार देणे हे या गटांवर होणाऱ्या जुन्या अन्यायांवर मात करण्यासाठी किंवा त्यांच्या मतदानाच्या अधिकाराला खरा अर्थ देण्यासाठी पुरेसे नाही. त्यांच्या हितसंबंधांना पुढे नेण्यासाठी विशेष घटनात्मक उपाययोजना आवश्यक होत्या. म्हणूनच संविधान निर्मात्यांनी अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या हितांचे रक्षण करण्यासाठी अनेक विशेष उपाययोजना केल्या आहेत जसे की कायदेमंडळांमध्ये जागा राखीव ठेवणे. संविधानाने सरकारला या गटांसाठी सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्या राखीव ठेवणे देखील शक्य केले.

३. विविधतेचा आणि अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचा आदर

- भारतीय संविधान विविध समुदायांमध्ये समान आदराला प्रोत्साहन देते.
- तथापि, ऐतिहासिक असमानता (जसे की जातीय पदानुक्रम) आणि समुदायांमधील स्पर्धा, विशेषतः धार्मिक, यामुळे आव्हाने अस्तित्वात आहेत.
- सामुदायिक ओळखीकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या अनेक पाश्चात्य संविधानांप्रमाणे, भारत सांस्कृतिक समुदायांचे महत्त्व उघडपणे मान्य करतो.
- अनेक भाषिक आणि धार्मिक समुदायांसह भारताची विविधता - कोणत्याही एका समुदायाला इतरांवर वर्चस्व गाजवण्यापासून रोखण्यासाठी संरक्षणाची आवश्यकता आहे.
- सामुदायिक ओळख ओळखताना, संविधानात सामुदायिक हक्कांसाठी तरतुदी समाविष्ट आहेत, जसे की धार्मिक समुदायांना सरकारी निधी देऊनही शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा आणि चालवण्याचा अधिकार देणे.

४. धर्मनिरपेक्षता

- **धर्मनिरपेक्षतेची पाश्चात्य संकल्पना:** अनेक धर्मनिरपेक्ष राज्यांमध्ये, धर्म हा एक खाजगी बाब म्हणून पाहिला जातो ज्यामध्ये राज्य आणि धर्म यांच्यात कठोर वेगळेपणा असतो, ज्यामुळे दोन्हीपैकी कोणीही दुसऱ्यावर प्रभाव पाडू नये याची खात्री होते.
- **भारतीय संविधानाचा धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन:** "धर्मनिरपेक्ष" हा शब्द सुरुवातीला वापरला जात नसला तरी, संविधानाने नेहमीच धर्मनिरपेक्ष तत्वांना मूर्त स्वरूप दिले आहे. परस्परांना कठोर बहिष्कार लागू करण्याऐवजी, ते "तत्त्वनिष्ठ अंतर" स्वीकारते ज्यामुळे स्वातंत्र्य, समानता आणि सामाजिक न्यायाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आवश्यकतेनुसार राज्य धार्मिक बाबींमध्ये हस्तक्षेप करू शकते.
- **धार्मिक गटांचे हक्क:**
  - वैयक्तिक प्रतिष्ठेसाठी आणि स्वातंत्र्यासाठी आंतर-समुदाय समानता महत्त्वाची आहे हे मान्य करते.
  - वैयक्तिक ओळखीमध्ये समुदायाची भूमिका मान्य करून, शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याची आणि देखभाल करण्याची क्षमता यासारखे धार्मिक समुदायांना अधिकार देते.
- **राज्याचा हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार:**
  - पाश्चात्य मॉडेलच्या परस्पर हस्तक्षेप न करण्याच्या विपरीत, भारतीय राज्याला मूलभूत मानवी प्रतिष्ठेचे रक्षण करण्यासाठी धार्मिक बाबींमध्ये हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार आहे—जसे की अस्पृश्यतेसारख्या प्रथांशी लढणे.
  - राज्य व्यापक सामाजिक मूल्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आवश्यकतेनुसार धार्मिक संस्थांना मदत करू शकते किंवा त्यांचे नियमन करू शकते (उदा. निधीद्वारे).

५. संघराज्यवाद:

- **संघराज्यवादात संवैधानिक विषमता:**
  - भारतात एक मजबूत केंद्र सरकार असले तरी, त्याच्या संघराज्य रचनेत राज्यांमधील घटनात्मकदृष्ट्या अंतर्भूत फरक समाविष्ट आहेत, ज्यामुळे ते अमेरिकन संघराज्यवादातील सममितीच्या तुलनेत असममित बनते.
  - विशिष्ट राज्यांसाठी विशेष तरतुदी: कलम ३७१ आणि त्याच्या तरतुदी (नागालँडसाठी कलम ३७१अ सारख्या) काही प्रदेशांच्या अद्वितीय गरजा पूर्ण करण्यासाठी डिझाइन केल्या होत्या, त्यांना विशेष दर्जा दिला होता. या तरतुदी पूर्व-अस्तित्वात असलेल्या स्थानिक कायद्यांना मान्यता देतात आणि स्थानिक ओळखीचे संरक्षण करतात (उदा., नागालँडमधील स्थलांतरावरील निर्बंधांद्वारे).
- **विविधतेला सामावून घेणे:**
  - जरी संविधानाने सुरुवातीला भारताच्या पूर्ण बहुभाषिक वास्तवाचा अंदाज घेतला नव्हता, तरी ते एका संघराज्यात विकसित झाले आहे जिथे प्रत्येक प्रमुख भाषिक गटाला

राजकीयदृष्ट्या मान्यता दिली जाते आणि समान वागणूक दिली जाते.

● एकता आणि सांस्कृतिक मान्यता संतुलित करणे:

- भारताची संघराज्य प्रणाली राष्ट्रीय एकतेच्या दाव्यांना सांस्कृतिक आणि प्रादेशिक मान्यता आवश्यकतेसह यशस्वीरित्या एकत्रित करते, एक राजकीय क्षेत्र वाढवते जिथे अनेक ओळखी सह-अस्तित्वात असतात आणि एकमेकांना पूरक असतात.

६. सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार

- पारंपारिक पदानुक्रमांचा संदर्भ: भारतातील पारंपारिक पदानुक्रमांना पाहता सार्वत्रिक मतदानाच्या अधिकारांसाठी वचनबद्धता विशेषतः महत्त्वपूर्ण होती.
- पाश्चात्य लोकशाहीशी विरोधाभास: स्थिर पाश्चात्य लोकशाहीनी देखील अलीकडेच महिला आणि कामगार वर्गाला मतदानाचा अधिकार दिला होता.
- राष्ट्र-निर्माण: भारतीय राष्ट्रवादाच्या उदयामुळे स्वाभाविकपणे समाजातील प्रत्येक सदस्याच्या सहभागावर आधारित लोकशाही स्वराज्याची कल्पना आली.
- सुरुवातीचा पुरस्कार: भारतीय संविधान विधेयक (१८९५) आणि मोतीलाल नेहरू अहवाल (१९२८) यासारख्या सुरुवातीच्या संविधानिक मसुद्यांमध्ये स्पष्टपणे म्हटले आहे की प्रत्येक नागरिकाला सार्वजनिक बाबींमध्ये सहभागी होण्याचा अधिकार आहे.
- राष्ट्रीय इच्छाशक्तीची अभिव्यक्ती: राष्ट्राची इच्छा योग्य आणि समावेशकपणे व्यक्त करता यावी यासाठी सार्वत्रिक मताधिकार हे आवश्यक साधन म्हणून कल्पित केले गेले.

७. राष्ट्रीय ओळख

- प्रादेशिक ओळखींना परवानगी देतानाच संविधान एक मजबूत सामान्य राष्ट्रीय ओळख मजबूत करते.
- ते एकात्मिक राष्ट्रीय ओळखीच्या गरजेसह विशिष्ट धार्मिक आणि भाषिक ओळखींचे संतुलन साधते.
- जिथे वेगळ्या ओळखी निरोगी राष्ट्रीय जीवनाला धोका निर्माण करू शकतात अशा प्रकरणांमध्ये सामान्य राष्ट्रीय ओळखीला प्राधान्य दिले जाते.
- संविधान धार्मिक ओळखीवर आधारित स्वतंत्र मतदार संघांना नाकारते, कारण ते अंतर्निहित फरकांना प्रोत्साहन देत नाहीत, तर ते राष्ट्रीय सुसंवाद बिघडू शकतात म्हणून.
- सक्तीने एकता लागू करण्याऐवजी, सर्व नागरिकांमध्ये खरा बंधुत्व जोपासणे हे उद्दिष्ट आहे, जे डॉ. आंबेडकर आणि सरदार पटेल यांच्या एकात्मिक समुदायाच्या दृष्टिकोनाशी सुसंगत आहे.

प्रक्रियात्मक उपलब्धी(Procedural Achievements)

- पहिले, भारतीय संविधान राजकीय विचारमंथनावर विश्वास दर्शवते. आपल्याला माहिती आहे की संविधान सभेत अनेक गट आणि हितसंबंधांचे पुरेसे प्रतिनिधित्व नव्हते. परंतु विधानसभेतील वादविवाद हे स्पष्टपणे दर्शवितात की संविधानाचे निर्माण त्यांच्या दृष्टिकोनात शक्य तितके समावेशक होऊ इच्छित होते. हा खुला दृष्टिकोन लोकांच्या त्यांच्या विद्यमान पसंतीमध्ये बदल करण्याची तयारी दर्शवितो, थोडक्यात, स्वार्थाचा संदर्भ देऊन नव्हे तर कारणांचा संदर्भ देऊन निकालांचे समर्थन करण्यासाठी. ते फरक आणि मतभेदांमध्ये सर्जनशील मूल्य ओळखण्याची तयारी देखील दर्शविते.
- दुसरे, ते तडजोड आणि अनुकूलतेची भावना प्रतिबिंबित करते. तडजोड आणि अनुकूलता या शब्दांकडे नेहमीच नापसंतीने पाहिले जाऊ नये.

भारतीय संविधानावरील टीका

भारतीय संविधानावर अनेक टीका होऊ शकतात ज्यापैकी तीन थोडक्यात नमूद करता येतील:

ते अवांछनीय आहे(Unwieldy)

- ते अवांछनीय आहे अशी टीका ही देशाचे संपूर्ण संविधान एकाच संक्षिप्त दस्तऐवजात असले पाहिजे या गृहीतावर आधारित आहे.
- वस्तुस्थिती अशी आहे की देशाचे संविधान हे एका संक्षिप्त दस्तऐवजासह आणि संवैधानिक दर्जा असलेल्या इतर लिखित दस्तऐवजांसह ओळखले पाहिजे.
- भारताच्या बाबतीत, अशा अनेक तपशील, पद्धती आणि विधाने एकाच दस्तऐवजात समाविष्ट आहेत आणि यामुळे तो दस्तऐवज आकाराने काहीसा मोठा झाला आहे.
- उदाहरणार्थ, अनेक देशांमध्ये संविधान म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या दस्तऐवजात निवडणूक आयोग किंवा नागरी सेवा आयोगासाठी तरतुदी नाहीत.
- पण भारतात, अशा अनेक बाबी संविधानिक दस्तऐवजाद्वारेच हाताळल्या जातात.

ते प्रतिनिधित्वात्मक नाही(unrepresentative)

- येथे आपण प्रतिनिधित्वाचे दोन घटक वेगळे केले पाहिजेत, एक ज्याला आवाज म्हणता येईल आणि दुसरा मत.
- प्रतिनिधित्वाचा आवाज घटक महत्त्वाचा आहे. लोकांना त्यांच्या स्वतःच्या भाषेत किंवा आवाजात ओळखले पाहिजे, मालकांच्या भाषेत नाही.
- जर आपण भारतीय संविधानाकडे या पैलूतून पाहिले तर ते खरोखरच प्रतिनिधित्वात्मक नाही कारण संविधान सभेचे सदस्य सार्वत्रिक मताधिकाराने नव्हे तर मर्यादित मताधिकाराने निवडले गेले होते.

- तथापि, जर आपण दुसऱ्या पैलूचे परीक्षण केले तर आपल्याला त्यात प्रतिनिधित्वाचा अभाव आढळणार नाही.
- संविधान सभेत जवळजवळ प्रत्येक प्रकारच्या मतांचे प्रतिनिधित्व केले गेले हा दावा खूपच अतिशयोक्तीपूर्ण असू शकतो परंतु त्यात काहीतरी अर्थ असू शकतो. जर आपण संविधान सभेत झालेल्या वादविवादांचे वाचन केले तर आपल्याला आढळते की सदस्यांनी केवळ त्यांच्या वैयक्तिक सामाजिक चिंतांवर आधारित नाही तर विविध सामाजिक घटकांच्या हितसंबंधांवर आणि चिंतेवर आधारित विविध मुद्दे आणि मते मांडली.

ते आपल्या संविधानांसाठी परके आहे(Alien to our Constitutions)

- त्यात असा आरोप केला आहे की भारतीय संविधान हे पूर्णपणे परके दस्तऐवज आहे, पाश्चात्य संविधानांमधून लेखामागून लेख घेतलेले आहे आणि भारतीय लोकांच्या सांस्कृतिक मूल्यांशी ते असहजपणे जुळते. ही टीका अनेकदा अनेकांकडून केली जाते. संविधान सभेतही, या चिंतेचे प्रतिध्वनी करणारे काही आवाज होते.

संविधानांच्या मर्यादा

१. भारतीय संविधानात राष्ट्रीय एकतेची केंद्रीकृत कल्पना आहे.
२. त्यात लिंग न्यायाच्या काही महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर, विशेषतः कुटुंबातील, दुर्लक्ष केले गेले आहे असे दिसते.
३. एका गरीब विकसनशील देशात, काही मूलभूत सामाजिक-आर्थिक अधिकारांना आपल्या मूलभूत अधिकारांचे अविभाज्य वैशिष्ट्य बनवण्याऐवजी निर्देशात्मक तत्त्वांच्या कलमात का सोडण्यात आले हे स्पष्ट नाही.

पार्श्वभूमी

मानव दोन पैलूमध्ये अद्वितीय आहेत कारण त्यांच्याकडे तर्कशक्ती आणि त्यांच्या कृतींवर चिंतन करण्याची क्षमता आहे.

राजकारण म्हणजे काय?

राजकारण म्हणजे सत्तेचा अभ्यास किंवा सत्तेसाठी संघर्ष.

- कोणताही समाज कोणत्याही प्रकारच्या राजकीय संघटना आणि सामूहिक निर्णय घेण्याशिवाय अस्तित्वात राहू शकत नाही.
- कुटुंब, जमाती आणि आर्थिक संस्था यासारख्या अनेक सामाजिक संस्था लोकांच्या गरजा आणि आकांक्षा पूर्ण करण्यास मदत करण्यासाठी उदयास आल्या आहेत. अशा संस्था आपल्याला एकमेकांवरील आपल्या जबाबदाऱ्या मान्य करून एकत्र राहण्याचे मार्ग शोधण्यास मदत करतात.
- सरकारे कशी तयार होतात आणि ती कशी कार्य करतात हे राजकारणाचे एक महत्त्वाचे केंद्रबिंदू आहे. परंतु राजकारण हे सरकारच्या कारभारापुरते मर्यादित नाही.
- खरं तर सरकार जे करते ते प्रासंगिक आहे कारण ते लोकांच्या जीवनावर अनेक वेगवेगळ्या प्रकारे परिणाम करते जसे की त्यांचे आर्थिक धोरण, परराष्ट्र धोरण आणि शैक्षणिक धोरण लोकांच्या जीवनावर परिणाम करते.
- सरकारच्या कृती आपल्यावर खोलवर परिणाम करत असल्याने, लोक सरकार काय करतात यात उत्साही रस घेतात.
- जेव्हा लोक सरकारच्या धोरणांशी असहमत असतात, तेव्हा आपण सरकारला 'विद्यमान कायदे बदलण्यास' पटवून देण्यासाठी निषेध करतो आणि निदर्शने आयोजित करतो.
- तर, शेवटी, राजकारण हे या वस्तुस्थितीतून उद्भवते की आपल्यासाठी आणि आपल्या समाजासाठी काय न्याय्य आणि इष्ट आहे याबद्दल आपल्याकडे वेगवेगळे दृष्टिकोन आहेत.
- त्यात समाजात होणाऱ्या अनेक वाटाघाटींचा समावेश आहे ज्याद्वारे सामूहिक निर्णय घेतले जातात.

राजकीय सिद्धांत म्हणजे काय?

- राजकीय सिद्धांत म्हणजे सरकारचा तात्विक अभ्यास, सार्वजनिक एजंट आणि संस्थांचे स्वरूप, व्याप्ती आणि वैधता आणि त्यांच्यातील संबंधांबद्दलच्या प्रश्नांना संबोधित करतो.
- राजकीय सिद्धांत व्यापक व्याप्तीचे प्रश्न उपस्थित करतो, राजकीय स्वरूपाच्या घटना आणि ओळख, संस्कृती, लैंगिकता, वंश संपत्ती, मानव-मानव-अमानव संबंध, पर्यावरणशास्त्र, धर्म इत्यादी श्रेणींना हाताळतो.
- राजकीय सिद्धांतांमध्ये स्वातंत्र्य, न्याय, मालमत्ता, अधिकार, कायदा आणि अधिकाराद्वारे कायदांची अंमलबजावणी यांचा समावेश आहे.

राजकीय सिद्धांत मूलभूत प्रश्नांचे विश्लेषण करतो जसे की

- समाज कसा संघटित असावा?
- आपल्याला सरकारची आवश्यकता का आहे?
- सर्वोत्तम सरकार कोणते आहे?
- कायदा आपल्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा घालतो का?
- राज्याचे नागरिकांवर काय बंधन आहे?
- नागरिक म्हणून आपण एकमेकांचे काय बंधन आहे?
- राजकीय सिद्धांतात आपण काय अभ्यास करतो?

राजकीय सिद्धांत हा राज्यशास्त्राचा एक भाग आहे

आपल्याला राजकीय सिद्धांताचा अभ्यास यासाठी करावा लागतो:

- राजकीय सिद्धांत आपल्याला राजकीय जगाबद्दल आणि आपण कसे निर्माण करू शकतो याबद्दल स्पष्ट करतो
- लोकशाही, समानता, व्यक्तिमत्व आणि न्याय यासह आपल्या राजकीय व्यवस्थेच्या संकल्पना समजून घेतो
- राजकीय सिद्धांत आपल्याला आपले सध्याचे राजकीय वास्तव आणि इतर राजकीय तत्त्वे देखील समजून घेतो
- एकूणच, राजकीय सिद्धांत आपल्याला राजकीय संकल्पनांचा अर्थ समजून घेण्यास मदत करतो आणि आपल्याला अधिक सक्रिय नागरिक बनवतो.

उदाहरणांच्या नजरेतून राजकीय सिद्धांत

- अशी काही मूल्ये आणि तत्त्वे आहेत ज्यांनी लोकांना प्रेरणा दिली आहे आणि धोरणांचे मार्गदर्शन केले आहे. उदाहरणार्थ, लोकशाही, स्वातंत्र्य किंवा समानता यासारखे आदर्श.
- वेगवेगळे देश अमेरिकन आणि भारतीय संविधानांप्रमाणेच त्यांच्या संविधानांमध्ये अशा मूल्यांचे स्थान देऊन त्यांचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करू शकतात.
- हे दस्तऐवज फक्त एका रात्रीत उदयास आले नाहीत; ते कौटिल्य, ऑरिस्टॉटल ते जीन जॅक रूसो, कार्ल मार्क्स, महात्मा गांधी आणि डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांच्या काळापासून जवळजवळ चर्चेत असलेल्या कल्पना आणि तत्त्वांवर आधारित आहेत.
- पाचव्या शतकात, प्लेटो आणि ऑरिस्टॉटल यांनी त्यांच्या विद्यार्थ्यांशी राजेशाही किंवा लोकशाही चांगली आहे का यावर चर्चा केली.
- आधुनिक काळात, रूसोने प्रथम मानवजातीचा मूलभूत अधिकार म्हणून स्वातंत्र्याचा युक्तिवाद केला.
- कार्ल मार्क्सने असा युक्तिवाद केला की समानता स्वातंत्र्याइतकीच महत्त्वाची आहे.
- भारतात, महात्मा गांधींनी त्यांच्या हिंद स्वराज या पुस्तकात खऱ्या स्वातंत्र्याचा किंवा स्वराज्याचा अर्थ स्पष्टपणे मांडला.

- डॉ. आंबेडकरांनी जोरदारपणे असा युक्तिवाद केला की अनुसूचित जातींना अल्पसंख्याक मानले पाहिजे आणि म्हणूनच त्यांना विशेष संरक्षण मिळाले पाहिजे.

कायदा म्हणजे काय?

- कायदा म्हणजे मानवी समाजातील परस्पर संबंधांना नियंत्रित करणारे सामान्यतः स्वीकृत नियम आणि नियमांचा संच आहे जे सर्वांचा सुव्यवस्था आणि संतुलित विकास निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात.
- कायदा या शब्दाचे वेगवेगळे अर्थ आहेत. याचा अर्थ असा असू शकतो की लोकांना त्यांनी काय करावे हे सांगणारे नियम किंवा निसर्ग आणि समाजात काही नियमितता आहेत असे सूचित होऊ शकते.
- ऑस्टिनच्या मते, "कायदा हा एक आदेश आहे ज्याच्या मंजूरीसाठी राज्याच्या भौतिक शक्तीची शक्ती असते."
- हॉलंडने घोषित केले की "कायदा हा सार्वभौम राजकीय अधिकाराद्वारे लागू केलेल्या बाह्य कृतीचा सामान्य नियम आहे".
- बार्कर यावर भर देतात की प्रत्येक कायद्याला 'वैधता' तसेच 'मूल्य' देखील असले पाहिजे.

कायद्यांबद्दल वेगवेगळे दृष्टिकोन

कायदा दोन वेगवेगळ्या दृष्टिकोनांमधून समजला जातो:

१. **मानक दृष्टिकोन-** हा दृष्टिकोन असा युक्तिवाद करतो की कायदा निसर्गाच्या प्रक्रियांबद्दल मूलभूत सत्याचे प्रतीक आहे.
२. **सकारात्मक दृष्टिकोन-** हा दृष्टिकोन असा युक्तिवाद करतो की कायदे हे एका परिभाषित समुदायातील वर्तनाचे नियम आहेत. ते समाजात मानवी वर्तनाचे नियमन करण्यासाठी कायदेशीर परिस्थितीच्या प्रणालीमध्ये असतात.

कायद्याचे स्रोत

कायद्याचे स्रोत वेगवेगळे असू शकतात. त्यापैकी काहींची खाली चर्चा केली आहे:

नैसर्गिक कायदा

- कायद्याचा आदर्शवादी स्रोत म्हणजे नैसर्गिक कायदा. त्याला माणसाच्या 'योग्य कारणाची' अभिव्यक्ती असे संबोधले जाते.
- तो मानवी बुद्धिमत्ता आणि समजूतीवर आधारित सार्वत्रिक सामान्य कराराचे प्रतीक मानला जातो.
- प्राचीन भारतात, धर्म ही अशीच एक संकल्पना होती. ती कायद्याच्या उद्दिष्टांशी संबंधित होती.

कायद्याचे इतर स्रोत

- कायद्याच्या इतर स्रोतांमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश आहे:
  - संविधान

- कायदे
- अधिवेशने
- करार
- प्रशासकीय नियम आणि विनियम कार्यकारी अधिकाऱ्यांचे आदेश
- न्यायालयाचे निर्णय

कायद्याचे प्रकार

खालील दोन प्रकारचे कायदे आहेत:

खाजगी कायदा

- त्यात कुटुंब कायदे, मालमत्ता कायदे आणि वारसाहक्काचे कायदे यासारख्या गोष्टींचा समावेश आहे. अशा प्रकरणांमध्ये राज्याची भूमिका केवळ संबंधित कायद्याला ओळखणे आणि अंमलात आणणे आहे.

सार्वजनिक कायदा

- सार्वजनिक कायदा राज्य आणि त्याच्या नागरिकांमधील संबंधांचे नियमन करतो, ज्यामध्ये राष्ट्रीय हित आणि शासनाच्या बाबींचा समावेश आहे.

- सार्वजनिक कायदांची काही उदाहरणे म्हणजे संवैधानिक कायदा, प्रशासकीय कायदा आणि फौजदारी कायदा स्वातंत्र्य

स्वातंत्र्य म्हणजे काय?

स्वातंत्र्य म्हणजे मुळात बंधनांचा अभाव (निर्बंध).

- व्यक्तीवर बाह्य बंधने नसतानाही स्वातंत्र्य अस्तित्वात असल्याचे म्हटले जाते. या व्याख्येच्या दृष्टीने, जर व्यक्ती बाह्य नियंत्रणे किंवा जबरदस्तीच्या अधीन नसेल आणि स्वतंत्र निर्णय घेण्यास आणि 'स्वायत्त मार्गाने' वागण्यास सक्षम असेल तर त्याला स्वतंत्र मानले जाऊ शकते.
- कोणत्या सामाजिक बंधने न्याय्य आहेत आणि कोणत्या नाहीत, कोणत्या स्वीकार्य आहेत आणि कोणत्या दूर केल्या पाहिजेत हे ठरवणे आवश्यक होते.
- मुक्त असणे म्हणजे मुक्तपणे निवड करण्याच्या आपल्या क्षमतेला मर्यादित करणाऱ्या सामाजिक बंधने कमी करणे किंवा कमी करणे. एक मुक्त समाज असा आहे जो एखाद्याला कमीत कमी बंधनांसह स्वतःचे हितसंबंध जोपासण्यास सक्षम करतो.
- स्वातंत्र्य म्हणजे लोकांना स्वतःला मुक्तपणे व्यक्त करण्याची आणि त्यांची क्षमता विकसित करण्याची क्षमता वाढविण्याबद्दल देखील.
- **स्वातंत्र्याचे पैलू**
  - बाह्य बंधनांचा अभाव
  - अशा परिस्थितींचे अस्तित्त्व ज्यामध्ये लोक त्यांच्या प्रतिभा विकसित करू शकतात.
  - स्वातंत्र्याचा आणखी एक पैलू आहे, तो व्यक्तीच्या सर्जनशीलता संवेदनशीलता आणि क्षमतांचा पूर्ण विकास करण्यास अनुमती देतो: मग ते क्रीडा, विज्ञान, कला, संगीत किंवा अन्वेषण असो

- एक मुक्त समाज असा असेल जो त्याच्या सर्व सदस्यांना किमान सामाजिक बंधनांसह त्यांची क्षमता विकसित करण्यास सक्षम करतो.
- समाजात राहणारा कोणताही व्यक्ती कोणत्याही प्रकारच्या बंधनांचा किंवा निर्बंधांचा पूर्णपणे अभाव अनुभवण्याची आशा करू शकत नाही.

स्वातंत्र्याचे महान आदर्श

१. दक्षिण आफ्रिकेच्या नेल्सन मंडेला यांनी स्वातंत्र्य चळवळीसाठी लढण्यासाठी २८ वर्षे तुरुंगात घालवली.
२. म्यानमारच्या आंग सान सू की यांनीही स्वातंत्र्यासाठी लढण्यासाठी अनेक वर्षे नजरकैदेत घालवली.
३. भारतात महात्मा गांधी स्वातंत्र्य लढ्यासाठी अहिंसा वापरतात.

बंधनांचे स्रोत

- व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर निर्बंध वर्चस्व आणि बाह्य नियंत्रणांमधून येऊ शकतात.
- असे निर्बंध बळजबरीने लादले जाऊ शकतात किंवा ते सरकारद्वारे अशा कायद्यांद्वारे लादले जाऊ शकतात जे लोकांवर राज्यकर्त्यांची शक्ती दर्शवितात आणि ज्यांना बळाचा पाठिंबा असू शकतो.
- जर सरकार लोकशाही असेल, तर राज्याचे सदस्य त्यांच्या शासकांवर काही प्रमाणात नियंत्रण ठेवू शकतात.
- म्हणूनच लोकशाही सरकार हे लोकांच्या स्वातंत्र्याचे रक्षण करण्याचे एक महत्त्वाचे साधन मानले जाते.
- परंतु स्वातंत्र्यावरील बंधने जातिव्यवस्थेत अंतर्भूत असलेल्या सामाजिक असमानतेमुळे किंवा समाजातील अत्यंत आर्थिक असमानतेमुळे देखील उद्भवू शकतात.

आपल्याला बंधनांची आवश्यकता का आहे?

- आपल्याला काही बंधनांची आवश्यकता आहे अन्यथा समाज अराजकतेत ढकलला जाईल. लोकांमध्ये त्यांच्या कल्पना आणि मतांबद्दल मतभेद असू शकतात, त्यांच्यात परस्परविरोधी महत्त्वाकांक्षा असू शकतात आणि ते दुर्मिळ संसाधनांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी स्पर्धा करू शकतात.
- आपल्या सभोवतालचे लोक गंभीर ते क्षुल्लक अशा सर्व प्रकारच्या कारणांसाठी लढण्यास तयार आहेत
- म्हणून प्रत्येक समाजाला हिंसाचार नियंत्रित करण्यासाठी आणि वाद मिटविण्यासाठी काही यंत्रणांची आवश्यकता असते. • आदर्शपणे, मुक्त समाजात आपण आपले विचार ठेवण्यास, आपले स्वतःचे राहणीमान नियम विकसित करण्यास आणि आपल्या 'निवडींचा पाठपुरावा करण्यास सक्षम असले पाहिजे.
- अशा समाजाच्या निर्मितीसाठी आपण विचार, मते आणि श्रद्धा यांच्यातील फरकांचा आदर करण्यास तयार असणे आवश्यक आहे. कधीकधी, एखाद्या व्यक्तीला असे वाटू शकते की आपल्या श्रद्धांशी दृढ

वचनबद्धतेमुळे आपण आपल्या मतांशी भिन्न असलेल्या किंवा नाकारणाऱ्या सर्वांचा विरोध केला पाहिजे.

- आपण त्यांचे विचार किंवा जीवनशैली अस्वीकार्य किंवा अवांछनीय मानतो.
- अशा परिस्थितीत एका गटाने दुसऱ्यावर जबरदस्तीने आपले विचार लादल्याशिवाय फरकावर चर्चा आणि वादविवाद करता यावा यासाठी आपल्याला काही कायदेशीर आणि राजकीय निर्बंधांची आवश्यकता आहे.

स्वातंत्र्य/मुक्तता(liberty)

स्वातंत्र्य/मुक्तता हा शब्द स्वातंत्र्याचा(freedom) समानार्थी शब्द आहे. समाजात अधिकाराच्या नियंत्रणापासून आणि दडपशाहीच्या निर्बंधांपासून मुक्त असण्याची ही अवस्था आहे.

- स्वातंत्र्याचा वापर क्षमतेवर अवलंबून असतो आणि इतरांच्या हक्कांमुळे मर्यादित असतो. अशा प्रकारे, स्वातंत्र्य म्हणजे कायद्याच्या नियमाखाली जबाबदारीने स्वातंत्र्याचा वापर करणे, इतरांना त्यांच्या स्वातंत्र्यापासून वंचित न ठेवता.
- स्वातंत्र्याचे दोन पैलू आहेत, म्हणजे, सकारात्मक आणि नकारात्मक.
- नकारात्मक स्वातंत्र्य आणि सकारात्मक स्वातंत्र्याचे केंद्रबिंदू वेगवेगळे आहेत.
- सकारात्मक स्वातंत्र्य हे समाजाने दिलेल्या चौकटीत असलेल्या व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याशी संबंधित असले तरी, ते त्या समाजाच्या विकासास सक्षम बनवते.
- तथापि, नकारात्मक स्वातंत्र्य हे हस्तक्षेप न करण्याच्या क्षेत्रांशी आणि व्यक्तीच्या जीवनाच्या क्षेत्रांशी संबंधित आहे ज्यांचे उल्लंघन केले जाऊ नये.

स्वातंत्र्याच्या दोन संकल्पना

१. सकारात्मक स्वातंत्र्य

२. नकारात्मक स्वातंत्र्य

- यशया बर्लिन, १९५८ मध्ये प्रकाशित झालेल्या त्यांच्या "स्वातंत्र्याच्या दोन संकल्पना" या प्रमुख निबंधात, स्वातंत्र्याच्या दोन अर्थांबद्दल बोलतात.
- पहिले म्हणजे ते "नकारात्मक स्वातंत्र्य" असे म्हणतात. हे एका खाजगी क्षेत्राच्या अस्तित्वाभोवती फिरते जिथे एखादी व्यक्ती इतर व्यक्ती, समुदाय, राज्य किंवा दडपशाही सामाजिक शक्तींकडून कोणत्याही प्रकारच्या हस्तक्षेपापासून मुक्त राहून त्याच्या इच्छेनुसार काम करू शकते. व्यक्ती कोणत्याही बाह्य अडथळ्यांपासून किंवा बंधनांपासून मुक्त असते.
- दुसरे म्हणजे ते "सकारात्मक स्वातंत्र्य" असे म्हणतात, जे एखाद्याच्या जीवनावर नियंत्रण मिळवण्याच्या आणि त्याचे मूलभूत उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या कृतीचा संदर्भ देते.
- उदाहरण समजा की देवी, एक महिला, चेन्नईमध्ये काम करते आणि बिहारमधील एका गावात राहणाऱ्या तिच्या कुटुंबाला भेटू इच्छिते.

- स्वातंत्र्याच्या नकारात्मक संकल्पनेखाली, देवी चेन्नईहून बिहारमधील तिच्या गावी कोणत्याही कारणास्तव तिला रोखल्याशिवाय प्रवास करू शकते. जर कोणी -
- देवीचे नातेवाईक किंवा शेजारी किंवा सरकारने - तिला प्रवास करण्यापासून रोखले तर ते तिच्या नकारात्मक स्वातंत्र्याचे उल्लंघन ठरेल.
- परंतु जर देवी गरीब असेल आणि तिला विमानाचे तिकीट किंवा रेल्वेचे तिकीट परवडत नसेल, तर तिच्या गरिबीमुळे तिच्या प्रवास करण्याच्या क्षमतेवर परिणाम होतो. हे नकारात्मक स्वातंत्र्याचे उल्लंघन नाही तर सकारात्मक स्वातंत्र्याच्या दृष्टिकोनातून, म्हणजेच स्वतःच्या जीवनावर नियंत्रण ठेवण्याची आणि त्याचे मूलभूत उद्दिष्टे साध्य करण्याची क्षमता, देवी मुक्त नाही. देवीमध्ये तिच्या स्वातंत्र्याची जाणीव करण्याची क्षमता नाही.

स्वातंत्र्याचे प्रकार

स्वातंत्र्याचे तीन प्रकार आहेत - राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक

१. **राजकीय स्वातंत्र्य**- या प्रकारचे स्वातंत्र्य व्यक्तींना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याचे आणि त्यांच्या सरकारला जबाबदार धरण्याचे स्वातंत्र्य देते. मत व्यक्त करण्याचा, मतदान करण्याचा आणि संभाव्यतः सार्वजनिक पद धारण करण्याचा अधिकार आहे. यामध्ये राज्याच्या अनावश्यक हस्तक्षेपापासून मुक्त राहण्याचा अधिकार देखील समाविष्ट आहे.

२. **आर्थिक स्वातंत्र्य**- हे स्वातंत्र्य इतरांच्या इच्छेवर अवलंबून न राहता जीवनाच्या मूलभूत गरजा (अन्न, निवारा इ.) मिळविण्याच्या व्यक्तीच्या क्षमतेवर लक्ष केंद्रित करते. हे आर्थिक जबरदस्तीपासून मुक्तता आणि स्वतःच्या आर्थिक प्रयत्नांचा पाठपुरावा करण्याची संधी म्हणून देखील समजले जाऊ शकते.

३. **नैतिक स्वातंत्र्य**- त्यात सार्वत्रिक वस्तूंचा पाठलाग करणे समाविष्ट आहे, म्हणजेच समाजाला चारित्र्य आणि एकता देणाऱ्या वस्तूंचा, हानी तत्व-

- जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी त्यांच्या ऑन लिबर्टी या निबंधात राजकीय सिद्धांताला 'हानी तत्व' म्हटले आहे.
- मिल यांनी येथे एक महत्त्वाचा फरक मांडला आहे. ते 'स्व-संबंधित' कृतीमध्ये फरक करतात, म्हणजेच, ज्या कृतींचे परिणाम केवळ वैयक्तिक अभिनेत्यासाठी असतात आणि इतर कोणासाठीही नसतात, आणि 'इतरांशी संबंधित' कृतींमध्ये, म्हणजेच, ज्या कृतींचे परिणाम इतरांसाठी देखील असतात.
- त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की ज्या कृती किंवा निवडी केवळ एखाद्याच्या स्वतःवर, स्वतःशी संबंधित कृतींवर परिणाम करतात, त्यांच्या बाबतीत, राज्याला (किंवा इतर कोणत्याही बाह्य अधिकार्याला) हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार नाही.
- याउलट, ज्या कृतींचे परिणाम इतरांसाठी असतात, ज्या कृती त्यांना हानी पोहोचवू शकतात, त्यांच्या बाबतीत बाह्य हस्तक्षेप होण्याची शक्यता असते. या प्रकरणात राज्यच एखाद्या व्यक्तीला अशा प्रकारे वागण्यापासून रोखू शकते ज्यामुळे दुसऱ्याला हानी पोहोचते.

- स्वातंत्र्य हे मानवी समाजाच्या गाभ्याचे आहे, ते प्रतिष्ठित मानवी जीवनासाठी इतके महत्त्वाचे आहे की, ते केवळ विशेष परिस्थितीतच मर्यादित असले पाहिजे.
- किरकोळ हानीसाठी, मिल केवळ सामाजिक नापसंतीची शिफारस करतात, कायद्याच्या बळावर नाही. लोकांनी वेगवेगळ्या जीवनशैली, वेगवेगळ्या दृष्टिकोनांना आणि वेगवेगळ्या हितसंबंधांना सहन करण्यास तयार असले पाहिजे, जोपर्यंत ते इतरांना हानी पोहोचवत नाहीत. परंतु अशी सहिष्णुता अशा विचारांना आणि कृतींना वाढवता कामा नये ज्यामुळे लोकांना धोका निर्माण होऊ शकतो किंवा त्यांच्याविरुद्ध द्वेष निर्माण होऊ शकतो.

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य

- अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे एक मूलभूत मूल्य आहे आणि जे लोक ते मर्यादित करू इच्छितात त्यांच्यापासून त्याचे संरक्षण करण्यासाठी समाजाने काही गैरसोय सहन करण्यास तयार असले पाहिजे.
- अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य 'हस्तक्षेप न करण्याच्या' किमान क्षेत्राशी संबंधित मानले जाते.
- १९ व्या शतकातील ब्रिटनमधील राजकीय सूत्रधार जॉन स्टुअर्ट मिल यांनी विचार आणि चर्चेच्या स्वातंत्र्यासह अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा उत्कट बचाव केला.

'खोट्या' श्रद्धा असलेल्यांना कोणत्याही परिस्थितीत अभिव्यक्तीचा अधिकार का असावा यासाठी त्यांनी दिलेली चार कारणे:-

१. **कोणतीही कल्पना पूर्णपणे खोटी असू शकत नाही:** आपल्याला जे खोटे वाटते त्यात नेहमीच काही सत्य असते. जर आपण 'खोट्या' कल्पनांना प्रतिबंधित केले तर त्यातील सत्याचे घटक गमावण्याचा धोका असतो.
२. **सत्य कधीही स्वतःहून उदयास येत नाही:** ते विरोधी दृष्टिकोनांमधील संघर्षाच्या परिणामी उदयास येते. सध्या, चुकीचे वाटणारे विचार आपण ज्या कल्पना योग्य मानतो त्या उदयास येण्यात मौल्यवान ठरू शकतात.
३. **विचारांचा संघर्ष नेहमीच मौल्यवान असतो:** सत्य नेहमीच एका अविचारी क्लिशोमध्ये बदलण्याचा धोका असतो. आपण ते वेगवेगळ्या दृष्टिकोनांसमोर उघड केल्यानंतरच आपण त्यावर विश्वास ठेवू शकू.
४. **वास्तविक सत्याशी संबंधित अनिश्चितता:** एका वेळी खोटे मानले जाणारे विचार बहुतेकदा नंतर बरोबर ठरतात. आज सर्व अयोग्य कल्पनांना दडपून टाकणारा समाज महत्त्वपूर्ण ज्ञान गमावण्याचा धोका पत्करतो.

उदारमतवाद:

- राजकीय विचारसरणीत उदारमतवादाला सहिष्णुता म्हणून ओळखले जाते.

- व्यक्ती त्यांच्याशी असहमत असतानाही त्यांचे मत आणि श्रद्धा ठेवण्याचे आणि व्यक्त करण्याचे अधिकार उदारमतवादी अनेकदा समर्थित करतात.
- उदारमतवादाने समानतेसारख्या मूल्यांपेक्षा वैयक्तिक स्वातंत्र्याला प्राधान्य दिले आहे.
- ऐतिहासिकदृष्ट्या, उदारमतवादाने मुक्त बाजारपेठ आणि राज्याला किमान भूमिका दिली.
- तथापि, सध्याचा उदारमतवाद कल्याणकारी राज्याची भूमिका मान्य करतो आणि सामाजिक आणि आर्थिक असमानता कमी करण्यासाठी उपाययोजनांची आवश्यकता स्वीकारतो.

समानता म्हणजे काय?

- समानतेची संकल्पना आपल्याला सांगते की सर्व मानवांना त्यांच्या समान मानवतेमुळे समान आदर आणि विचार मिळण्याचा अधिकार असला पाहिजे. मुळात ते जात, रंग, लिंग यासारख्या बंधनांशिवाय सर्वांना समान वागणूक देणे आहे.
- लोकांना समान आदराने वागवणे म्हणजे नेहमीच त्यांच्याशी समान वागणूक देणे आवश्यक नाही. कोणताही समाज सर्व परिस्थितीत त्याच्या सर्व सदस्यांशी अगदी समान वागणूक देत नाही.
- समाजाच्या सुरळीत कामकाजासाठी काम आणि कार्याचे विभाजन आवश्यक असते आणि लोक अनेकदा त्यामुळे वेगवेगळे दर्जा आणि बक्षिसे उपभोगतात.
- कधीकधी वागणुकीचे हे फरक स्वीकार्य किंवा आवश्यक देखील वाटू शकतात. उदाहरणार्थ, पंतप्रधान किंवा लष्करी सेनापतींना विशेष अधिकृत पद आणि दर्जा देणे हे समानतेच्या कल्पनेच्या विरुद्ध जाते असे आपल्याला सहसा वाटत नाही, जर त्यांच्या विशेषाधिकारांचा गैरवापर केला जात नसेल तर.

समानता का महत्त्वाची आहे?

- समानता हा एक शक्तिशाली नैतिक आणि राजकीय आदर्श आहे ज्याने अनेक शतकांपासून मानवी समाजाला प्रेरणा आणि मार्गदर्शन केले आहे.
- समानता ही राजकीय आदर्श म्हणून खूप महत्त्वाची आहे. समानतेची संकल्पना या कल्पनेला जन्म देते की सर्व मानवांना त्यांचा रंग, लिंग, वंश किंवा राष्ट्रीयत्व काहीही असो, समान मूल्य आहे.
- ते असे म्हणते की मानवांना त्यांच्या समान मानवतेमुळे समान विचार आणि आदर मिळायला हवा. आज, समानता हा एक व्यापकपणे स्वीकारलेला आदर्श आहे जो अनेक देशांच्या संविधानांमध्ये आणि कायद्यांमध्ये साकारलेला आहे.
- तरीही, जगात आणि आपल्या स्वतःच्या समाजात समानतेऐवजी असमानता सर्वात जास्त दिसून येते. आपल्या देशात आपल्याला लक्ष्मरी घरांच्या शेजारी झोपडपट्ट्या दिसतात.

परंतु आपण विरोधाभास पाहतो तो म्हणजे

- जवळजवळ प्रत्येकजण समानतेचा आदर्श स्वीकारतो, तरीही जवळजवळ सर्वत्र आपल्याला असमानता आढळते.
- जसे आपण पाहतो, आपण असमान संपत्ती, संधी, कामाच्या परिस्थिती आणि शक्तीच्या जटिल जगात राहतो.

कोणते भेद आणि फरक स्वीकार्य आहेत आणि कोणते नाहीत?

- काही भेद स्वीकार्य आहेत जसे की व्यक्तीकडे वेगवेगळी क्षमता आणि कौशल्य असते आणि त्यामुळे त्यांना वेगवेगळ्या प्रकारे यश मिळते. हे असमानतेचे स्वीकार्य स्वरूप आहे.

- जेव्हा लोकांना केवळ एका विशिष्ट धर्मात किंवा वंशात, जात किंवा लिंगात जन्माला आल्याने वेगळे वागवले जाते, तेव्हा आपण ते असमानतेचे अस्वीकार्य स्वरूप मानतो • समानतेच्या आदर्शाची वचनबद्धता म्हणजे सर्व प्रकारच्या फरकांचे उच्चाटन करणे असे नाही. ते फक्त असे सुचवते की आपल्याला मिळणारी वागणूक आणि आपल्याला मिळणाऱ्या संधी जन्म किंवा सामाजिक परिस्थितीने पूर्वनिर्धारित नसाव्यात.

संधीची समानता

- समानतेची संकल्पना सूचित करते की मानव म्हणून सर्व लोकांना त्यांचे कौशल्य आणि प्रतिभा विकसित करण्यासाठी आणि त्यांचे ध्येय आणि महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी समान अधिकार आणि संधी आहेत.
- लोकांमध्ये भिन्न प्रतिभा आणि कौशल्ये असतात ज्यामुळे काहीजण त्यांच्या निवडलेल्या कारकिर्दीत इतरापेक्षा अधिक यशस्वी होतात. दर्जा, संपत्ती किंवा विशेषाधिकारांची समानता नसणे हे महत्त्वाचे नाही तर शिक्षण, आरोग्य सेवा, सुरक्षित निवासस्थान यासारख्या मूलभूत वस्तूपर्यंत लोकांच्या पोहोचण्यातील असमानता असमान आणि अन्याय्य समाज निर्माण करते.

विविध प्रकारची असमानता नैसर्गिक असमानता

- नैसर्गिक असमानता म्हणजे त्यांच्या वेगवेगळ्या क्षमता आणि प्रतिभेमुळे लोकांमध्ये निर्माण होणारी असमानता.
- या प्रकारची असमानता सामाजिकदृष्ट्या निर्माण होणाऱ्या असमानतेपेक्षा वेगळी आहे जी संधीच्या असमानतेमुळे किंवा समाजातील काही गटांचे इतरांकडून शोषण झाल्यामुळे उद्भवते.
- हे लोक जन्माला येणाऱ्या वेगवेगळ्या वैशिष्ट्यांचा आणि क्षमतांचा परिणाम मानले जातात. तर मुळात ते स्वकेंद्रित सामाजिक असमानता आहेत.
- हे समाज आणि सामाजिक पद्धतींमुळे निर्माण होतात.
- काही समाज, उदाहरणार्थ, बौद्धिक काम करणाऱ्यांना हाताने काम करणाऱ्यांपेक्षा जास्त महत्त्व देऊ शकतात आणि त्यांना वेगळ्या पद्धतीने बक्षिस देऊ शकतात.
- ते वेगवेगळ्या वंशाच्या, रंगाच्या, लिंगाच्या किंवा जातीच्या लोकांना वेगळ्या पद्धतीने वागवू शकतात.
- या प्रकारचे फरक समाजाच्या मूल्यांचे प्रतिबिंबित करतात आणि यापैकी काही आपल्याला निश्चितच अन्याय्य वाटू शकतात.

आर्थिक असमानता

- समाजात आर्थिक असमानता व्यक्ती आणि वर्गांमध्ये संपत्ती, मालमत्ता किंवा उत्पन्नात लक्षणीय फरक असल्यास अस्तित्वात असते.
- समाजातील आर्थिक असमानतेचे प्रमाण मोजण्याचे दोन मार्ग आहेत:

- पहिला म्हणजे सर्वात श्रीमंत आणि गरीब गटांमधील सापेक्ष फरक मोजणे.
- दुसरा मार्ग म्हणजे दारिद्र्यरेषेखाली राहणाऱ्या लोकांची संख्या मोजणे.

- समान संधी असल्यास, व्यक्तींमध्ये असमानता कायम राहू शकते परंतु पुरेशा प्रयत्नांनी समाजात एखाद्याचे स्थान सुधारण्याची शक्यता असते.
- पिढ्यानपिढ्या अस्पर्शित राहिलेली असमानता समाजासाठी अधिक धोकादायक असते.
- जर समाजात काही वर्गातील लोकांनी भरपूर संपत्ती उपभोगली असेल आणि त्यासोबत जाणारी शक्ती पिढ्यानपिढ्या गरीब राहिली असेल, तर समाज त्या वर्गांमध्ये आणि पिढ्यानपिढ्या गरीब राहिलेल्या इतरांमध्ये विभागला जाईल.
- कालांतराने अशा वर्गातील फरकांमुळे संताप आणि हिंसाचार निर्माण होऊ शकतो कारण श्रीमंत वर्गाच्या शक्तीमुळे अशा समाजात सुधारणा करणे कठीण होऊ शकते जेणेकरून तो अधिक खुला आणि समतावादी बनू शकेल.

असमानतेचे नैसर्गिक असमानतेत रूपांतर

- हा फरक कधीकधी समाजातील स्वीकारार्ह आणि अन्याय्य असमानतेमध्ये फरक करण्यास मदत करण्यासाठी उपयुक्त ठरतो परंतु तो नेहमीच स्पष्ट किंवा स्पष्ट नसतो.
- जेव्हा लोकांसोबत वागण्यात काही असमानता दीर्घकाळापासून अस्तित्वात असतात तेव्हा त्या आपल्याला न्याय्य वाटू शकतात कारण त्या नैसर्गिक असमानतेवर आधारित असतात, म्हणजेच, अशा वैशिष्ट्यांवर ज्या लोक जन्माला येतात आणि सहजपणे बदलू शकत नाहीत.
- उदाहरणार्थ, स्त्रियांना दीर्घकाळ 'कमकुवत लिंग' म्हणून वर्णन केले जात होते, त्यांना भिन्ने आणि पुरुषापेक्षा कमी बुद्धिमत्ता असलेले मानले जात होते, त्यांना विशेष संरक्षणाची आवश्यकता होती.
- म्हणून, असे वाटले की महिलांना समान हक्क नाकारणे न्याय्य ठरू शकते.
- नैसर्गिक फरकांच्या कल्पनेशी उद्भवणारी आणखी एक समस्या म्हणजे काही फरक जे नैसर्गिक गरज मानले जाऊ शकतात ते आता अपरिवर्तनीय मानले जात नाहीत.
  - उदाहरणार्थ, वैद्यकीय विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे अनेक अपंग लोकांना समाजात प्रभावीपणे कार्य करण्यास मदत झाली आहे.
- आज, संगणक अंध लोकांना मदत करू शकतात, व्हीलचेअर आणि कृत्रिम अवयव शारीरिक अपंगत्वाच्या बाबतीत मदत करू शकतात, कॉस्मेटिक सर्जरीने एखाद्या व्यक्तीचे स्वरूप देखील बदलता येते. आजकाल बहुतेक लोकांना अपंगत्वाच्या परिणामांवर मात करण्यासाठी किंवा त्यांच्या कामासाठी योग्य बक्षीस देण्यास नकार दिला जात असेल तर ते अन्याय्य वाटेल कारण ते नैसर्गिकरित्या कमी सक्षम आहेत.

- या गुंतागुंतीमुळे नैसर्गिक/सामाजिकदृष्ट्या निर्माण झालेल्या फरकाचा वापर समाजाचे कायदे आणि धोरणे मूल्यांकन करण्यासाठी मानक म्हणून करणे कठीण होईल.

समानतेचे प्रकार

१. नैसर्गिक समानता
२. सामाजिक समानता
३. नागरी कायदेशीर समानता
४. राजकीय समानता
५. आर्थिक समानता

चला प्रत्येकाचे तपशीलवार वर्णन करूया

१. नैसर्गिक समानता

- नैसर्गिक समानता म्हणजे प्रत्येक मानवाची समानता. जसे सर्व मानव निसर्गात समान आहेत, म्हणजेच, नैसर्गिकरित्या आपण मानव आहोत.

२. सामाजिक समानता

- समाजात कोणत्याही वंश, धर्म, वर्ण, लिंग आणि रंगाशिवाय सामाजिक समानता म्हणजे समाजात व्यक्तीची समान वागणूक आणि सामाजिक संधी. समाजात चालू असलेल्या सर्व गोष्टी आणि सर्व सामाजिक वर्तनासह सामाजिक समानतेच्या संधी शोधणे हे आहे, असे ते म्हणतात.

३. नागरी कायदेशीर समानता

- सर्व लोकांना असे अधिकार आहेत की कायद्यासमोर सर्व व्यक्ती समान आहेत. कोणत्याही व्यक्ती, वंश, धर्म, वांशिकता, वंश आणि लिंग यांच्यासाठी कायदानुसार समानता कोणताही भेदभाव करत नाही.
- अशा समानतेचा आधार म्हणजे नागरी कायदेशीर समानता.

४. राजकीय समानता

- राज्याने सर्व नागरिकांना समान राजकीय अधिकार दिले आहेत, असे ते राजकीय समानता म्हणते. सर्व राजकीय अधिकार म्हणजे मतदानाचा अधिकार, त्यांच्या पसंतीचे सरकार निवडण्याचा अधिकार, राजकीय उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्याचा अधिकार इत्यादी. निवडण्याचा किंवा लढण्याचा अधिकार.

५. आर्थिक समानता

- आर्थिक समानता म्हणजे एखाद्या व्यक्तीला त्यांचे सर्व मूलभूत समान रोजगार, समान वेतन, व्यवसाय आणि समान आर्थिक समानता, आर्थिक समानता अशा सर्व मागण्या पूर्ण करणे आवश्यक आहे.

काही वैचारिक संकल्पना

१. स्त्रीवाद

- स्त्रीवाद हा महिला आणि पुरुषांसाठी समान हक्कांचा राजकीय सिद्धांत आहे.

- स्त्रीवादी म्हणजे असे पुरुष आणि स्त्रिया ज्यांचा असा विश्वास आहे की समाजात आपल्याला पुरुष आणि महिलांमधील अनेक असमानता नैसर्गिक किंवा आवश्यक नाहीत आणि त्या बदलता येतील जेणेकरून महिला आणि पुरुष दोघेही मुक्त आणि समान जीवन जगू शकतील.
- स्त्रीवाद्यांच्या मते, समाजात पुरुष आणि महिलांमधील असमानता ही पितृसत्ताकतेचा परिणाम आहे. हा शब्द अशा सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक व्यवस्थेचा संदर्भ देतो जी पुरुषांना स्त्रियांपेक्षा जास्त महत्त्व देते आणि पुरुषांना स्त्रियांवर अधिकार देते.
- पितृसत्ताकता या गृहीतावर आधारित आहे की पुरुष आणि स्त्रिया स्वभावाने वेगळे आहेत आणि हा फरक समाजात त्यांच्या असमान स्थानांना न्याय देतो.
- स्त्रीवादी "लिंग" म्हणजेच पुरुष आणि स्त्रियांमधील जैविक फरक आणि "लिंग" यांच्यातील फरक करून विचार करण्याच्या या पद्धतीवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करतात जे समाजात पुरुष आणि स्त्रिया ज्या भूमिका बजावतात त्या निश्चित करतात.
- उदाहरणार्थ, केवळ महिलाच गर्भवती होऊ शकतात आणि मुलांना जन्म देऊ शकतात ही जैविक वस्तुस्थिती मुलांना जन्म दिल्यानंतर फक्त महिलांनीच त्यांची काळजी घ्यावी असे म्हणत नाही.
- स्त्रीवादी आपल्याला दाखवून देतात की पुरुष आणि स्त्रियांमधील बहुतेक असमानता निसर्गाने नव्हे तर समाजाने निर्माण केली आहे. पितृसत्ताक पद्धतीमुळे श्रमविभाजन निर्माण होते ज्याद्वारे महिलांना "खाजगी" आणि "घरगुती" बाबींसाठी जबाबदार धरले जाते तर पुरुष "सार्वजनिक" क्षेत्रात काम करण्यासाठी जबाबदार असतात.
- स्त्रीवादी या फरकावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करतात की प्रत्यक्षात बहुतेक महिला "सार्वजनिक" क्षेत्रात देखील सक्रिय असतात. म्हणजेच, जगभरातील बहुतेक महिला घराबाहेर कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात काम करतात, परंतु महिला अजूनही घरकामासाठी पूर्णपणे जबाबदार आहेत.
- तथापि, स्त्रीवादी ज्याला "दुहेरी ओझे" म्हणतात त्या असूनही, सार्वजनिक क्षेत्रात घेतलेल्या निर्णयांमध्ये महिलांना फारसे किंवा काहीही अधिकार दिले जात नाहीत. स्त्रीवादी असा युक्तिवाद करतात की हा सार्वजनिक/खाजगी भेद आणि सर्व प्रकारची लिंग असमानता दूर केली जाऊ शकते आणि ती दूर केली पाहिजे.

२. मार्क्सवाद

- मार्क्सवाद हे कार्ल मार्क्सच्या नावावरून नाव दिलेले सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक तत्त्वज्ञान आहे. ते भांडवलशाहीचा श्रम, उत्पादकता आणि आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम तपासते आणि साम्यवादाच्या बाजूने भांडवलशाहीला उलथवून टाकण्यासाठी कामगार क्रांतीचा युक्तिवाद करते.
- मार्क्स हे एकोणिसाव्या शतकातील एक महत्त्वाचे विचारवंत होते ज्यांनी असा युक्तिवाद केला की खोलवर रुजलेल्या असमानतेचे मूळ

कारण तेल, जमीन किंवा जंगले यासारख्या महत्त्वाच्या आर्थिक संसाधनांची तसेच इतर प्रकारच्या मालमत्तेची खाजगी मालकी आहे.

- त्यांनी असे निदर्शनास आणून दिले की अशा खाजगी मालकीमुळे मालकांचा वर्ग केवळ श्रीमंत झाला नाही तर त्यामुळे त्यांना राजकीय शक्ती देखील मिळाली ज्यामुळे ते राज्य धोरणे आणि कायदे प्रभावित करू शकले आणि हे लोकशाही सरकारसाठी धोका ठरू शकते.
- मार्क्सवादी आणि समाजवादी असे मानतात की आर्थिक असमानता पद किंवा विशेषाधिकारातील फरक यासारख्या सामाजिक असमानतेच्या इतर प्रकारांना आधार देते. म्हणून, समाजातील असमानतेचा सामना करण्यासाठी आपल्याला समान संधी प्रदान करण्यापलीकडे जाऊन आवश्यक संसाधने आणि मालमत्तेच्या प्रकारांवर सार्वजनिक नियंत्रण सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

३. उदारमतवाद

- उदारमतवाद हा एक सिद्धांत आहे जो ज्ञानोदय, इंग्लंडमधील गौरवशाही क्रांती आणि फ्रेंच क्रांतीमधून उदयास आला.
- उदारमतवादी समाजात संसाधने आणि बक्षिसे वाटप करण्याचा सर्वात कार्यक्षम आणि न्याय्य मार्ग म्हणून स्पर्धेचे तत्व कायम ठेवतात. त्यांचा असा विश्वास आहे की राज्यांना किमान राहणीमान आणि सर्वांसाठी समान संधी सुनिश्चित करण्यासाठी हस्तक्षेप करावा लागू शकतो, परंतु यामुळे समाजात समानता आणि न्याय मिळू शकत नाही.
- मुक्त आणि निष्पक्ष परिस्थितीत लोकांमधील स्पर्धा हा समाजात बक्षिसे वाटप करण्याचा सर्वात न्याय्य आणि कार्यक्षम मार्ग आहे. त्यांच्यासाठी, जोपर्यंत स्पर्धा खुली आणि मुक्त आहे, तोपर्यंत असमानता रुजण्याची शक्यता कमी आहे आणि लोकांना त्यांच्या प्रतिभेचे आणि प्रयत्नांचे योग्य बक्षिस मिळेल. उदारमतवादींसाठी स्पर्धेचे तत्व हे नोकरीसाठी किंवा शैक्षणिक संस्थांमध्ये प्रवेशासाठी उमेदवार निवडण्याचा सर्वात न्याय्य आणि कार्यक्षम मार्ग आहे. उदाहरणार्थ, आपल्या देशात अनेक विद्यार्थी व्यावसायिक अभ्यासक्रमांमध्ये प्रवेशाची आशा करतात आणि प्रवेश अत्यंत स्पर्धात्मक असतो.
- वेळोवेळी, सरकार आणि न्यायालये शैक्षणिक संस्था आणि प्रवेश परीक्षांचे नियमन करण्यासाठी पाऊल उचलत आहेत जेणेकरून प्रत्येकाला स्पर्धा करण्याची योग्य आणि समान संधी मिळेल. काहींना अजूनही प्रवेश मिळत नाही परंतु मर्यादित जागांचे वितरण करण्याचा हा एक न्याय्य मार्ग मानला जातो.

४. समाजवाद

- हे औद्योगिक भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत असलेल्या आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या असमानतेला प्रतिसाद म्हणून उदयास आलेल्या राजकीय कल्पनांच्या संचाचा संदर्भ देते. समाजवादाचा मुख्य उद्देश विद्यमान असमानता कमी करणे आणि संसाधनांचे न्याय्य वितरण कसे करावे हा आहे.

- समाजवादाचे समर्थक बाजारपेठेला पूर्णपणे विरोध करत नसले तरी, शिक्षण आणि आरोग्य सेवा यासारख्या काही प्रमुख क्षेत्रांवर काही प्रकारचे सरकारी नियमन, नियोजन आणि नियंत्रण यांना ते अनुकूल आहेत.
- भारतात प्रख्यात समाजवादी विचारवंत राममनोहर लोहिया यांनी पाच प्रकारच्या असमानता ओळखल्या ज्यांच्या विरोधात एकाच वेळी लढण्याची आवश्यकता आहे: पुरुष आणि स्त्रीमधील असमानता, त्वचेच्या रंगावर आधारित असमानता, जाती-आधारित असमानता, काही देशांचे इतरांवर वसाहतवादी शासन आणि अर्थातच, आर्थिक असमानता.

आपण समानता कशी वाढवू शकतो?

समानता आणण्याच्या उद्देशाने सकारात्मक कृतीचा वापर न्याय्य आहे का याचा विचार आपण केला पाहिजे.

आपण वेगवेगळ्या मार्गांनी समानता वाढवू शकतो.

१. औपचारिक समानता स्थापित करणे

- समानता आणण्याच्या दिशेने पहिले पाऊल म्हणजे असमानता आणि विशेषाधिकारांची औपचारिक व्यवस्था संपवणे.
- जगभरातील सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय असमानता रीतिरिवाज आणि कायदेशीर व्यवस्थांद्वारे संरक्षित आहेत ज्यामुळे समाजातील काही घटकांना विशिष्ट प्रकारच्या संधी आणि बक्षिसे मिळण्यापासून प्रतिबंधित केले गेले आहे.
- समानता प्राप्त करण्यासाठी असे सर्व निर्बंध किंवा विशेषाधिकार संपुष्टात आणले पाहिजेत. भारतीय संविधान हेच करते.
- संविधान धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थानाच्या आधारावर भेदभाव करण्यास मनाई करते. भारतीय संविधान अस्पृश्यतेची प्रथा देखील रद्द करते.
- बहुतेक आधुनिक संविधानांनी आणि लोकशाही सरकारांनी समानतेचे तत्व औपचारिकपणे स्वीकारले आहे आणि ते सर्व नागरिकांना त्यांच्या जाती, वंश, धर्म किंवा लिंगाचा विचार न करता कायद्याने समान वागणूक म्हणून समाविष्ट केले आहे.

२. भिन्न वागणुकीद्वारे समानता

- कधीकधी लोकांना समान हक्क मिळावेत यासाठी त्यांना भिन्न वागणूक देणे आवश्यक असते.
- उदाहरणार्थ, अपंग लोक सार्वजनिक ठिकाणी विशेष रॅम्पची मागणी करू शकतात जेणेकरून त्यांना सार्वजनिक इमारतींमध्ये प्रवेश करण्याची समान संधी मिळेल.
- काही देशांनी संधीची समानता वाढविण्यासाठी सकारात्मक कृतीची धोरणे वापरली आहेत. भारतात, आम्ही आरक्षणाच्या धोरणावर अवलंबून आहोत.

३. सकारात्मक कृती

- सकारात्मक कृती ही औपचारिक समानता y कायदानुसार स्थापित करणे पुरेसे नाही या कल्पनेवर आधारित आहे.

- सकारात्मक कृती तथापि अनेक रूपे घेऊ शकते, शिष्यवृत्ती आणि वसतिगृहे यासारख्या वंचित समुदायांसाठी सुविधांवर प्राधान्याने खर्च करण्यापासून ते शैक्षणिक संस्था आणि नोकऱ्यांमध्ये प्रवेशासाठी विशेष विचार करण्यापर्यंत. आपल्या देशात आम्ही वंचित गटांना संधीची समानता प्रदान करण्यासाठी शिक्षण आणि नोकऱ्यांमध्ये कोटा किंवा राखीव जागांचे धोरण स्वीकारले आहे. हा बराच वादविवाद आणि मतभेदांचा विषय राहिला आहे.
- सकारात्मक कृतीच्या स्वरूपात विशेष मदत ही तात्पुरती किंवा कालबद्ध उपाययोजना असणे अपेक्षित आहे.
- सकारात्मक भेदभावाचे टीकाकार असा युक्तिवाद करतात की उच्च शिक्षण किंवा नोकऱ्यांमध्ये प्रवेशात वंचितांसाठी आरक्षण किंवा कोट्याची कोणतीही तरतूद अन्याय्य आहे कारण ती समाजातील इतर घटकांना समान वागणूक मिळण्याचा अधिकार अनियंत्रितपणे नाकारते.
- या चर्चेच्या संदर्भात, राज्य धोरणाचे मार्गदर्शक तत्व म्हणून समानता आणि व्यक्तींचे समान हक्क यांच्यातील फरक काढणे प्रासंगिक आहे.
- व्यक्तींना शैक्षणिक संस्था आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगारात प्रवेशासाठी समान विचाराचा अधिकार आहे.
- बहिष्कृत गटांचे सदस्य, मग ते दलित, महिला किंवा इतर कोणत्याही श्रेणीतील असोत, त्यांना काही विशेष मदतीची आवश्यकता आहे आणि त्यांना काही विशेष मदतीची आवश्यकता आहे. हे प्रदान करण्यासाठी, राज्याने विशेष धोरणे आखली पाहिजेत जी अशा लोकांना समान बनवण्यास मदत करतील आणि त्यांना इतरांशी स्पर्धा करण्याची योग्य संधी देतील.
- शिक्षण आणि आरोग्य सेवेच्या क्षेत्रात भारताने त्यांच्या वंचित लोकसंख्येसाठी त्यांच्या हक्कापेक्षा खूपच कमी काम केले आहे.
- या प्रकारच्या सामाजिक आणि आर्थिक असमानता समान संधी मिळविण्यात अडथळा आणतात. • आपण निवडलेल्या धोरणांना समाजाला अधिक समतावादी आणि सर्वांसाठी न्याय्य बनवण्याच्या यशाच्या दृष्टीने न्याय्य असले पाहिजे.
- समानतेच्या मुद्द्यावर, सर्वांना समान वागणूक देणे आणि सर्वांना समान मानणे यातही फरक केला पाहिजे.
- समानतेचे ध्येय साध्य करण्यासाठी भेदभाव किंवा विशेष वागणूक विचारात घेतली जाऊ शकते परंतु त्यासाठी औचित्य आणि काळजीपूर्वक चिंतन आवश्यक आहे.
- समानतेच्या शोधाशी संबंधित यापैकी अनेक मुद्दे महिला चळवळीने उपस्थित केले आहेत.
- एकोणिसाव्या शतकात महिलांनी समान हक्कांसाठी संघर्ष केला. त्यांनी, उदाहरणार्थ, मतदानाचा अधिकार, महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमध्ये पदवी मिळविण्याचा अधिकार आणि काम करण्याचा

अधिकार - म्हणजेच त्यांच्या समाजातील पुरुषांसारखेच अधिकार - अशी मागणी केली.

- नोकरीच्या बाजारात प्रवेश करताच त्यांना जाणवले की महिलांना हे अधिकार वापरण्यासाठी विशेष सुविधांची आवश्यकता आहे.
- न्याय्य आणि समतावादी समाजाला चालना देण्यासाठी केवळ एक साधन म्हणून भेदभावाची वागणूक दिली जाते आणि ती न्याय्य आहे.

आपल्या समाजाला न्यायाची आवश्यकता आहे जेणेकरून आपण सर्व लोकांचे कल्याण आणि सुव्यवस्था राखू शकू. आता प्रश्न असा आहे की न्याय हा कोणत्या प्रकारचा आहे. श्रीमंत लोक असा युक्तिवाद करतील की त्यांना पूर्णपणे उदारमतवादी समाज हवा आहे जिथे बाजारपेठ राज्य करेल आणि राज्य फक्त कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी काम करेल. त्यांच्यासाठी हा न्याय आहे. तर समाजवादी म्हणतील की न्याय म्हणजे जिथे राज्य सर्व संसाधनांवर कब्जा करेल आणि संसाधनांचे समान वितरण होईल.

तर न्याय म्हणजे काय?

न्यायाबद्दल महत्त्वाच्या विचारवंतांनी त्यांचे स्वतःचे मत मांडले आहे.

न्याय म्हणजे काय?

- न्याय हा शब्द लॅटिन शब्द 'जंगेरे' पासून आला आहे ज्याचा अर्थ एकत्र बांधणे आणि फक्त एक बंधन किंवा बंधन असा होतो.
- न्यायामध्ये सर्व लोकांचे कल्याण समाविष्ट आहे. इमॅन्युएल कांट यांनी असा युक्तिवाद केला आहे की मानवांना प्रतिष्ठा आहे. आणि जर सर्व व्यक्तींना प्रतिष्ठा दिली गेली तर त्यांना त्यांच्या प्रतिभेचा विकास करण्याची आणि त्यांच्या निवडलेल्या ध्येयांचा पाठलाग करण्याची समान संधी मिळेल. न्याय म्हणजे आपण सर्व व्यक्तींना समान विचार देतो.

न्यायाचे वेगवेगळे अर्थ

१. प्राचीन भारत: धर्म हा न्यायाशी संबंधित मानला जात असे. धर्माचे पालन करणे आणि म्हणूनच न्याय्य सामाजिक व्यवस्था राखणे हे राजाचे प्रमुख कर्तव्य होते.
२. चीन: भारताप्रमाणेच, येथे कन्फ्यूसियसने राजांनी न्याय राखण्याचा पुरस्कार केला जे योग्य वर्तनाचे प्रतिफल देतील आणि चुकीच्या लोकांना शिक्षा करतील.
३. अथेन्स (ग्रीस, ४ ईसापूर्व): प्लेटोच्या 'द रिपब्लिक' या पुस्तकात न्यायाच्या संकल्पनेवर प्रकाश टाकण्यात आला. सॉक्रेटिस, ग्लॉकॉन आणि अँडेमॅटस यांच्याशी संवाद साधून प्लेटोने न्यायासंबंधीच्या चिंतांचे परीक्षण केले. समाजासाठी न्याय आणि न्यायी असणे का महत्त्वाचे आहे हे ठरवण्यापूर्वी सॉक्रेटिसने न्याय म्हणजे काय हे समजून घेण्याची गरज यावर भर दिला.

न्यायाची तत्त्वे

१. समानतेसाठी समान वागणूक

- समानतेला समान वागणूक देण्याचे तत्व: मानव म्हणून सर्व व्यक्तींमध्ये काही गुणधर्म सामायिक केले जातात. म्हणून समान वागणूक आणि समान हक्क सर्व व्यक्तींना पात्र आहेत.
- कोणाचे आणि किती प्रमाणात देणे योग्य आहे हे ठरवणे कठीण आहे.
- आज बहुतेक उदारमतवादी लोकशाहीमध्ये दिले जाणारे काही महत्त्वाचे अधिकार म्हणजे नागरी हक्क जसे की जीवनाचे हक्क,

स्वातंत्र्य, मतदानाचा अधिकार असे राजकीय हक्क, जे लोकांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्यास सक्षम करतात आणि काही सामाजिक हक्क ज्यामध्ये समाजातील इतर सदस्यांसोबत समान संधींचा आनंद घेण्याचा अधिकार समाविष्ट असेल.

- कोणताही भेदभाव नाही: वर्ग, जात, वंश किंवा लिंगाच्या आधारावर. लोकांचा न्याय त्यांच्या कामाच्या आणि कृतींच्या आधारावर केला पाहिजे, ते कोणत्या गटाशी संबंधित आहेत या आधारावर नाही.

२. प्रमाणबद्ध न्याय

- अशी परिस्थिती असू शकते जिथे सर्वांना समान वागणूक देणे अन्याय्य ठरेल
- आवश्यक प्रयत्न, आवश्यक कौशल्ये, त्या कामात समाविष्ट असलेले संभाव्य धोके इत्यादी घटक विचारात घेतल्यास वेगवेगळ्या प्रकारच्या कामांना वेगवेगळे बक्षीस देणे योग्य आणि न्याय्य ठरेल.
- आपल्याकडे अशी उदाहरणे आहेत जिथे एखाद्या विशिष्ट कामात समाविष्ट असलेल्या विविध घटकांचा विचार करूनही, प्रमाणबद्ध वेतन दिले जात नाही. उदाहरणार्थ, खाण कामगार किंवा कधीकधी धोकादायक असलेले लोक समाजातील काही इतर लोक जे कमवत आहेत त्यांच्याशी तुलना केल्यास त्यांना नेहमीच योग्य बक्षीस मिळत नाही
- म्हणूनच, न्याय्य समाज निर्माण करण्यासाठी प्रमाणबद्धतेचे तत्व आणि समान वागणुकीचे तत्व ही दोन्ही तत्त्वे संतुलित असली पाहिजेत.

३. विशेष गरजांची ओळख

- न्यायाचा तिसरा तत्व जो आपण ओळखतो तो म्हणजे समाजाने बक्षिसे किंवा कर्तव्ये वाटताना लोकांच्या विशेष गरजा लक्षात घेतल्या पाहिजेत.
- लोकांच्या विशेष गरजा लक्षात घेण्याचे तत्व समान वागणुकीच्या तत्वाच्या विरोधात जात नाही तर ते विस्तारित करते कारण समान वागणुकीच्या तत्वाचा अर्थ असा होऊ शकतो की काही महत्त्वाच्या बाबतीत समान नसलेल्या लोकांना वेगळ्या पद्धतीने वागवले जाऊ शकते.
- विशेष गरजा किंवा अपंगत्व असलेल्या लोकांना काही विशिष्ट बाबतीत असमान मानले जाऊ शकते आणि विशेष मदतीसाठी पात्र मानले जाऊ शकते.
- शारीरिक अपंगत्व, वय किंवा चांगले शिक्षण किंवा आरोग्य सेवा उपलब्ध नसणे हे काही घटक आहेत जे अनेक देशांमध्ये विशेष वागणुकीसाठी आधार मानले जातात.
- भारतात, जातीच्या आधारावर सामाजिक भेदभावामुळे अनुसूचित जाती आणि जमातींच्या लोकांसाठी सरकारी नोकऱ्यांमध्ये आरक्षण आणि शैक्षणिक संस्थांमध्ये प्रवेशासाठी कोटा देण्याची परवानगी संविधानाने दिली आहे.

- देशातील वेगवेगळे गट कोणत्या न्यायाच्या तत्वावर भर देतात यावर अवलंबून वेगवेगळ्या धोरणांना अनुकूल असू शकतात.

न्याय्य वितरण

- कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी समाजाला वस्तू आणि सेवांचे न्याय्य वितरण आवश्यक आहे. जर समाजात खोलवर असमानता असेल तर वस्तू आणि संसाधनांचे पुनर्वितरण आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ: जेव्हा भारत ब्रिटिश राजवटीखाली होता, तेव्हा जमीनदारांनी मोठ्या प्रमाणात जमीन घेतली होती. परंतु स्वातंत्र्यानंतर, जमीन सुधारणा करण्यात आल्या आणि गरीब शेतकऱ्यांमध्ये जमिनीचे पुनर्वाटप करण्यात आले.
- म्हणून आपल्याला मूलभूत गरजा पुरवण्याची गरज आहे. जीवनाच्या मूलभूत गरजांमध्ये घरे, पोषण, स्वच्छ पिण्याचे पाणी, शिक्षण आणि किमान वेतन यांचा समावेश आहे. जर प्रत्येकाकडे शिक्षण नसेल, तर खुल्या नागरी सेवा परीक्षेचे कोणतेही मूल्य नाही कारण तेव्हा फक्त उच्च शिक्षित लोकच परीक्षा देऊ शकतात.
- म्हणून न्याय्य वितरण म्हणजे संसाधने आणि वस्तूंचे असे वितरण केले पाहिजे की प्रत्येकजण किमान दर्जाचे जीवन जगू शकेल. जर प्रत्येकाकडे मूलभूत किमान संसाधने नसतील तर ते श्रीमंत वर्गापासून गरीब वर्गात पुनर्वाटप केले पाहिजे.

जॉन रॉल्सचा न्यायाचा सिद्धांत

- एक महत्त्वाचा राजकीय विचारवंत जॉन रॉल्स यांनी न्याय्य राज्य साध्य करण्यासाठी न्यायाचा सिद्धांत दिला आहे.
- तो सर्व व्यक्तींना 'अज्ञानाच्या बुरख्या'मागे ठेवतो. 'अज्ञानाचा बुरखा' म्हणजे व्यक्तींना अशा स्थितीत ठेवले जाते जिथे त्यांना त्यांची स्थिती, संपत्ती, वर्ग, क्षमता, प्रतिभा इत्यादी काय आहे हे माहित नसते म्हणून हे व्यक्ती विशेषाधिकार निवडतील जे अज्ञानाच्या बुरख्यातून बाहेर पडल्यानंतर त्यांच्यावर परिणाम करतील. रॉल्स म्हणाले की हे व्यक्ती विवेकी असतात आणि त्यांचे पूर्ण व्यक्तिमत्व विकसित करण्यास मदत करणारे विशेषाधिकार निवडतील.
- म्हणून ते प्रथम स्वातंत्र्य निवडतील. कारण जर एखाद्या व्यक्तीला स्वातंत्र्य असेल तर तो/ती त्याच्या/तिच्या कठोर परिश्रमाने काहीही साध्य करू शकेल.
- दुसरे म्हणजे त्यांना संधीची समानता हवी असेल. याचा अर्थ सर्व व्यक्तींना समान संधी मिळायला हवी. त्यांच्या जात, प्रदेश, लिंग आणि धर्माच्या आधारावर त्यांच्याशी भेदभाव केला जाऊ नये.
- आणि तिसरे, ते फरक तत्वाची मागणी करतील. याचा अर्थ असा की जर एखादी व्यक्ती, अज्ञानाच्या पडद्याआडून, अपंग किंवा दुर्दैवी बाहेर पडली, तर समाजाने त्या कमीत कमी फायद्याच्या व्यक्तीला मदत करावी.
- रॉल्सचा न्यायाचा हा सिद्धांत जिथे नैतिक विचारसरणीऐवजी तर्कशुद्धता आपल्याला निष्पक्ष आणि न्याय्य समाज निर्माण करण्यास मदत करू शकते.

न्यायाच्या संकल्पना

कल्पनांच्या इतिहासात, न्यायाच्या दोन प्रमुख संकल्पना आहेत

१. न्यायाची संख्यात्मक संकल्पना

- ती सर्वांना समान वाटा देते.
- याचा अर्थ असा की असमान लोकांना देखील समान मानले जाईल.
- पदावर राहण्यासाठी कोणतेही विशेष ज्ञान किंवा पात्रता आवश्यक नव्हती.
- आधुनिक उदारमतवादी लोकशाही देखील या तत्त्वावर आधारित आहेत.

२. न्यायाची भौमितिक संकल्पना

- ही प्रमाणबद्ध समानतेची संकल्पना आहे.
- याचा अर्थ समानांना समान वाटा आणि असमानांना असमान वाटा.
- याचा अर्थ असा की शक्ती आणि संरक्षणाचे वितरण व्यक्तीच्या मूल्य किंवा योगदानाच्या प्रमाणात असले पाहिजे. सामाजिक न्याय
- जर श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील फरक इतका जास्त असेल की ते पूर्णपणे वेगवेगळ्या जगात राहत असल्याचे दिसून येईल आणि तुलनेने वंचितांना कठोर परिश्रम करूनही सुधारणा करण्याची अजिबात संधी नसेल तर तो समाज अन्याय्य मानला जाईल.
- दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, न्याय्य समाजाने लोकांना निरोगी आणि सुरक्षित जीवन जगण्यासाठी आणि त्यांच्या प्रतिभेचा विकास करण्यासाठी तसेच समाजात त्यांचे ध्येय साध्य करण्यासाठी समान संधी देण्यासाठी मूलभूत किमान परिस्थिती प्रदान केली पाहिजे.

भारतातील सामाजिक न्याय

- भारतीय संविधानाने सुरुवातीपासूनच सामाजिक न्यायाचे ध्येय स्वीकारले आहे.
- भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेत घोषित केले आहे की भारताचे लोकशाही प्रजासत्ताक आपल्या सर्व नागरिकांना 'न्याय: सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय' मिळवून देण्यासाठी वचनबद्ध आहे.
- राज्याने मुलांना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण दिले आहे. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींची सामाजिक स्थिती आणि आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी विशेष पावले उचलण्यात आली आहेत.
- राज्याने शाळा, महाविद्यालये आणि रोजगारात त्यांना प्राधान्य देऊन त्यांच्या बाजूने सकारात्मक भेदभाव केला आहे.

सामाजिक न्यायाचा पाठलाग

- समाजात न्याय मिळवण्यासाठी, वेगवेगळे विचारवंत न्याय मिळवून देण्यासाठी वेगवेगळे युक्तिवाद करतील.
- काही जण म्हणतील की मुक्त बाजारपेठ आणावी जेणेकरून प्रत्येकजण त्यांचे स्वतःचे हितसंबंध जोपासू शकेल.
- मुक्त बाजारपेठ म्हणजे व्यक्तींना मालमत्ता बाळगण्याची आणि किंमती, वेतन आणि नफा यासंबंधी एकमेकांशी करार आणि करार करण्याची मुभा असावी.

- जास्तीत जास्त फायदा मिळविण्यासाठी त्यांना एकमेकांशी स्पर्धा करण्याची मुभा असावी.
- त्यांचा असा विश्वास आहे की जर मुक्त बाजारपेठ असेल तर राज्याकडून कमी हस्तक्षेप समाजात फायदे आणि कर्तव्यांचे समान वितरण सुनिश्चित करेल.
- आजकाल, मुक्त बाजारपेठा आरोग्य, शिक्षण यासारख्या बाजारपेठांचे नियमन करण्यासाठी राज्याने हस्तक्षेप करण्याची मागणी करत आहेत.
- मुक्त बाजारपेठ आपल्याला अधिक पर्याय देखील देते आणि शिवाय सरकारी संस्थांद्वारे प्रदान केलेल्या सेवांच्या निकृष्ट दर्जाच्या तुलनेत ते चांगल्या दर्जाच्या सेवा प्रदान करतात.
- परंतु मुक्त बाजारपेठा विशेषाधिकारितांना पसंती देतात कारण त्यांच्याकडे त्यांना हव्या असलेल्या वस्तू आणि सेवा खरेदी करण्यासाठी पैसे आणि संसाधने असतात.
- म्हणून, राजकारण हे मुळात वस्तू आणि सेवांचे फक्त वितरण असते. संसाधनांचे वितरण असताना वाटाघाटी आणि तडजोड होते.

हक्क

अधिकार/हक्क म्हणजे काय?

- हक्क हा मूलतः एक हक्क किंवा न्याय्य दावा आहे. तो नागरिक म्हणून, व्यक्ती म्हणून आणि मानव म्हणून आपल्याला काय हक्क आहे हे दर्शवितो.
- खरं तर, हक्कांचा दावा ज्या आधारावर केला गेला आहे त्यापैकी एक म्हणजे ते अशा परिस्थितींचे प्रतिनिधित्व करतात ज्या आपण एकत्रितपणे स्वाभिमान आणि प्रतिष्ठेचा स्रोत म्हणून पाहतो.
- हक्कांचा दावा ज्या आधारावर केला गेला आहे तो म्हणजे ते आपल्या कल्याणासाठी आवश्यक आहेत. ते व्यक्तींना त्यांची प्रतिभा आणि कौशल्ये विकसित करण्यास मदत करतात.

हक्क कुठून येतात?

- सतराव्या आणि अठराव्या शतकात, राजकीय सिद्धांतकारांनी असा युक्तिवाद केला की हक्क आपल्याला निसर्गाने किंवा देवाने दिले आहेत. याचा अर्थ असा की अधिकार शासक किंवा समाजाने दिलेले नाहीत; तर आपण त्यांच्यासोबत जन्माला आलो आहोत.
- अलिकडच्या काळात, मानवी हक्क हा शब्द नैसर्गिक हक्क या शब्दापेक्षा जास्त वापरला जात आहे कारण नैसर्गिक कायदा किंवा निसर्गाने किंवा देवाने आपल्यासाठी घालून दिलेल्या नियमांचा संच असण्याची कल्पना आज अस्वीकार्य दिसते.

मानवी प्रतिष्ठेबद्दल कांट

- प्रत्येक गोष्टीची किंमत किंवा प्रतिष्ठा असते. ज्याची किंमत असते ती अशी असते की त्याच्या जागी दुसरे काहीतरी देखील त्याच्या समतुल्य

म्हणून ठेवले जाऊ शकते; त्याउलट, जे सर्व किंमतीपेक्षा वरचे आहे आणि कोणत्याही समतुल्यतेला मान्य करत नाही, त्याला प्रतिष्ठा असते.

- 'मानव', इतर सर्व वस्तूपेक्षा वेगळे, प्रतिष्ठा बाळगतात. म्हणूनच ते स्वतःमध्ये मौल्यवान आहेत. अठराव्या शतकातील जर्मन तत्वज्ञानी इमॅन्युएल कांट यांच्यासाठी, या साध्या कल्पनेचा खोल अर्थ होता. कारण याचा अर्थ असा होता की प्रत्येक व्यक्तीला प्रतिष्ठा असते आणि तो माणूस असल्याच्या आधारे त्याला अशी वागणूक दिली पाहिजे.
- एखादी व्यक्ती अशिक्षित, गरीब किंवा शक्तीहीन असू शकते. तो बेईमान किंवा अनैतिक देखील असू शकतो. तरीही, तो एक माणूस राहतो आणि त्याला किमान प्रतिष्ठा मिळण्यास पात्र असतो.
- कांट यांच्यासाठी, लोकांना सन्मानाने वागवणे म्हणजे त्यांच्याशी नैतिकतेने वागणे. ही कल्पना सामाजिक पदानुक्रमाविरुद्ध आणि मानवी हक्कांसाठी संघर्ष करणाऱ्यांसाठी एक एकत्रीकरणाचा मुद्दा बनली.
- कांट यांचे विचार हक्कांच्या नैतिक संकल्पनेचे प्रतिनिधित्व करतात, ज्याला म्हणतात, ते. ही भूमिका दोन युक्तिवादांवर आधारित आहे.
  - प्रथम, आपण इतरांशी तसेच वागले पाहिजे जसे आपल्याला स्वतःशी वागायचे आहे.
  - दुसरे, आपण हे सुनिश्चित केले पाहिजे की आपण दुसऱ्या व्यक्तीला आपल्या हेतूसाठी साधन म्हणून वागवू नये.
- आपण लोकांना पेन, गाडी किंवा घोड्यासारखे वागवू नये. आपण लोकांचा आदर केला पाहिजे कारण ते आपल्यासाठी उपयुक्त आहेत म्हणून नाही तर ते शेवटी मानव आहेत म्हणून. म्हणजेच, आपण लोकांचा आदर केला पाहिजे कारण ते आपल्यासाठी उपयुक्त आहेत म्हणून नाही तर ते शेवटी मानव आहेत म्हणून.
- अनेक देशांच्या संविधानांमध्ये हक्कांचे विधेयक समाविष्ट आहे. भारतात, आपण त्यांना मूलभूत हक्क म्हणतो. संविधानात नमूद केलेले अधिकार असे असतील जे मूलभूत मानले जातात. काही प्रकरणांमध्ये हे दाव्यांद्वारे पूरक असू शकतात जे देशाच्या विशिष्ट इतिहासामुळे आणि रीतिरिवाजांमुळे महत्त्वाचे बनतात.
- आपल्या दाव्यांची कायदेशीर आणि संवैधानिक मान्यता इतकी महत्त्वाची आहे की अनेक सिद्धांतकार हक्कांना राज्याने मान्यता दिलेल्या दाव्यांमध्ये परिभाषित करतात.
- तथापि, बहुतेक प्रकरणांमध्ये दावा केलेले अधिकार राज्याकडे निर्देशित केले जातात. म्हणजेच, हक्कांद्वारे लोक राज्याकडे मागणी करतात. अशाप्रकारे, हक्क राज्यावर विशिष्ट प्रकारच्या मार्गांनी कृती करण्याचे बंधन घालतात.

हक्कांचे प्रकार

१. नैसर्गिक हक्क
२. नैतिक हक्क
३. कायदेशीर हक्क
  - अ. नागरी हक्क
  - ब. राजकीय हक्क
  - क. आर्थिक हक्क
४. सांस्कृतिक हक्क
५. मानवी हक्क

चला प्रत्येकाचे तपशीलवार वर्णन करूया

१. नैसर्गिक हक्क

- अनेक विद्वानांनी नैसर्गिक हक्कांवर विश्वास ठामपणे व्यक्त केला आहे. त्यांचे मत आहे की लोकांना निसर्गाकडून अनेक हक्क वारशाने मिळतात. समाज आणि राज्यात राहण्यासाठी येण्यापूर्वी ते निसर्गाच्या स्थितीत राहत असत. त्यामध्ये, त्यांना जीवनाचा अधिकार, स्वातंत्र्याचा अधिकार आणि मालमत्तेचा अधिकार असे काही नैसर्गिक हक्क मिळाले. नैसर्गिक हक्क हे मानवी स्वभावाचे आणि तर्काचे भाग आहेत.
- तथापि, इतर अनेक विद्वान नैसर्गिक हक्कांची संकल्पना काल्पनिक मानतात. हक्क हे सामाजिक जीवनाचे उत्पादन आहेत. हे फक्त समाजातच वापरले जाऊ शकतात. हक्कांमागे विकासासाठी सामान्य दावे म्हणून समाजाची मान्यता आहे आणि म्हणूनच राज्य या अधिकारांचे रक्षण करते.

२. नैतिक हक्क

- नैतिक हक्क म्हणजे असे हक्क जे मानवी जाणीवेवर आधारित असतात. ते मानवी मनाच्या नैतिक शक्तीने समर्थित असतात.
- हे मानवी चांगुलपणा आणि न्यायाच्या भावनेवर आधारित असतात

३. कायदेशीर हक्क

- कायदेशीर हक्क म्हणजे असे हक्क जे राज्याद्वारे ओळखले जातात आणि अंमलात आणले जातात. कोणत्याही कायदेशीर हक्काचे उल्लंघन केल्यास कायद्याद्वारे शिक्षा दिली जाते.
- राज्यातील न्यायालये कायदेशीर हक्क लागू करतात.
- हे हक्क व्यक्तींविरुद्ध आणि सरकारविरुद्ध देखील लागू केले जाऊ शकतात. अशा प्रकारे, कायदेशीर हक्क नैतिक हक्कांपेक्षा वेगळे आहेत. कायदेशीर हक्क सर्व नागरिकांना समान प्रमाणात उपलब्ध आहेत. सर्व नागरिकांना कोणताही भेदभाव न करता कायदेशीर हक्क मिळतात. ते त्यांचे कायदेशीर हक्क लागू करण्यासाठी न्यायालयात जाऊ शकतात.

कायदेशीर हक्क तीन प्रकारचे असतात:-

अ. नागरी हक्क

- नागरी हक्क म्हणजे असे हक्क जे प्रत्येक व्यक्तीला सुसंस्कृत सामाजिक जीवन जगण्याची संधी देतात. हे समाजात मानवी जीवनाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करतात. जीवन, स्वातंत्र्य आणि समानतेचा अधिकार हे नागरी हक्क आहेत. नागरी हक्क राज्याद्वारे संरक्षित आहेत.

ब. राजकीय हक्क

- राजकीय हक्क नागरिकांना कायद्यासमोर समानतेचा अधिकार आणि राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा अधिकार देतात.
- त्यामध्ये मतदानाचा आणि प्रतिनिधी निवडण्याचा अधिकार, निवडणुका लढवण्याचा अधिकार; राजकीय पक्ष स्थापन करण्याचा किंवा त्यात सामील होण्याचा अधिकार यासारखे अधिकार समाविष्ट आहेत.
- राजकीय अधिकारांना नागरी स्वातंत्र्याची पूरकता असते. एकत्रितपणे, नागरी स्वातंत्र्य आणि राजकीय अधिकार हे लोकशाही शासनव्यवस्थेचा आधार बनतात.
- राजकीय अधिकार सरकारला लोकांप्रती जबाबदार बनवून, शासकांपेक्षा व्यक्तीच्या चिंतांना अधिक महत्त्व देऊन आणि सर्व व्यक्तींना सरकारच्या निर्णयांवर प्रभाव पाडण्याची संधी मिळावी याची खात्री करून व्यक्तीच्या कल्याणाचे रक्षण करतात.
- हक्कांना वाढत्या प्रमाणात हमी म्हणून पाहिले जात आहे जे मानव स्वतः किमान चांगले जीवन जगण्यासाठी शोधतो किंवा पोहोचतो. स्वतंत्र आणि समान स्वतःची ही संकल्पना वंश, जात, धर्म आणि लिंग यावर आधारित विद्यमान असमानता आव्हान देण्यासाठी वाढत्या प्रमाणात वापरली जात आहे.
- जगभरातील अत्याचारित लोकांकडून सार्वत्रिक मानवी हक्कांची संकल्पना वापरली जाते जेणेकरून त्यांना वेगळे करणाऱ्या आणि समान संधी आणि अधिकार नाकारणाऱ्या कायद्यांना आव्हान दिले जाते.
- समाजांना नवीन धोके आणि आव्हानांचा सामना करावा लागत असल्याने, लोकांनी दावा केलेल्या मानवी हक्कांची यादी गेल्या काही वर्षांत विस्तारत गेली आहे. उदाहरणार्थ, आज लोक नैसर्गिक पर्यावरणाचे रक्षण करण्याच्या गरजेबद्दल खूप जागरूक आहेत आणि यामुळे स्वच्छ हवा, पाणी, शाश्वत विकास आणि तत्सम अधिकारांच्या मागण्या निर्माण झाल्या आहेत.

क. आर्थिक हक्क

- लोकांना पुरेसे वेतन, अन्न, निवारा, कपडे, आरोग्य अशा काही सुविधांची आवश्यकता असते आणि हे आर्थिक हक्कांचा भाग आहेत.
- लोकशाही समाज आर्थिक हक्क प्रदान करू लागले आहेत. काही देशांमध्ये, नागरिकांना, विशेषतः कमी उत्पन्न असलेल्यांना, राज्याकडून निवास आणि वैद्यकीय सुविधा मिळतात; तर काही देशांमध्ये, बेरोजगार व्यक्तींना त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी विशिष्ट किमान वेतन मिळते.

- भारतात सरकारने अलीकडेच ग्रामीण रोजगार हमी योजना आणि गरिबांना मदत करण्यासाठी इतर उपाययोजना सुरू केल्या आहेत.
- म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला काम करण्याचा अधिकार, पुरेसा वेतनाचा अधिकार, विश्रांती आणि विश्रांतीचा अधिकार आणि आजारपण, शारीरिक अपंगत्व आणि वृद्धापकाळात सामाजिक सुरक्षिततेचा अधिकार मिळणे आवश्यक आहे.
  - **गरज:** अन्न, निवारा, कपडे आणि आरोग्य यासारख्या आपल्या मूलभूत गरजा पूर्ण केल्या गेल्या तरच आपण आपले राजकीय हक्क पूर्णपणे वापरू शकतो.
  - **स्थिती:** लोकशाही समाज या जबाबदाऱ्या ओळखू लागले आहेत आणि आर्थिक हक्क प्रदान करू लागले आहेत.

४. सांस्कृतिक हक्क

- व्यक्तीच्या मातृभाषेत प्राथमिक शिक्षणाचा अधिकार आणि त्याची भाषा आणि संस्कृती शिकवण्यासाठी संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार, जो आता आनंदी जीवनासाठी आवश्यक म्हणून व्यापकपणे ओळखला जातो.

५. मानवी हक्क

- मानवी हक्क प्रामुख्याने मानवांचे अस्तित्व आणि कल्याण आणि मानवता आणि मानवी प्रतिष्ठेचा आदर या मूलभूत थीमभोवती फिरतात.
- 'मानवी हक्क' या शब्दाचे दोन अर्थ आहेत: - पहिला, मानवी हक्क म्हणजे ते अंतर्निहित आणि अविभाज्य हक्क जे एखाद्या व्यक्तीला केवळ मानव असल्यामुळे प्राप्त होतात.
- दुसरे, मानवी हक्क म्हणजे ते हक्क जे कायदेशीर हक्कांशी संबंधित आहेत. कायदेशीर हक्क कायदा बनवण्याच्या प्रक्रियेनुसार स्थापित केले जातात.

मानवी हक्कांची सार्वत्रिक घोषणापत्र

- संयुक्त राष्ट्रांच्या चार्टरच्या कलम १(३) मध्ये असे म्हटले आहे की संयुक्त राष्ट्रांच्या उद्दिष्टांपैकी एक म्हणजे वंश, लिंग, भाषा
- किंवा धर्माशी संबंधित कोणताही भेदभाव न करता सर्वांच्या मानवी हक्कांचा आणि मूलभूत स्वातंत्र्यांचा आदर करण्यासाठी आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य साध्य करणे.
- १० डिसेंबर हा दिवस मानवी हक्क दिन म्हणून साजरा केला जातो.
- मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक जाहीरनाम्यात एक प्रस्तावना आणि ३० कलमे आहेत. मानवी हक्कांना कायदेशीर मान्यता देण्यासाठी, १६ डिसेंबर १९६६ रोजी महासभेने दोन करार स्वीकारले:
  १. आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय करार.
  २. नागरी आणि राजकीय हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय करार

मानवी हक्कांचे वर्गीकरण

मानवी हक्कांचे तीन श्रेणींमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते:

१. पहिल्या पिढीचे मानवी हक्क

- पहिल्या पिढीचे मानवी हक्क प्रामुख्याने व्यक्तीच्या नागरी आणि राजकीय हक्कांशी संबंधित आहेत.
- त्यामध्ये जीवनाचा अधिकार, स्वातंत्र्य, व्यक्तीची सुरक्षा, छळ आणि गुलामगिरीपासून मुक्तता आणि राजकीय सहभाग यांचा समावेश आहे.

२. दुसऱ्या पिढीचे मानवी हक्क

- दुसऱ्या पिढीचे मानवी हक्क म्हणजे हक्क आहेत, ज्यांना सुरक्षा-केंद्रित हक्क म्हणता येईल.
- हे हक्क सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक सुरक्षा प्रदान करतात.

३. तिसऱ्या पिढीचे मानवी हक्क

- अलिकडच्या वर्षात आंतरराष्ट्रीय सहमती निर्माण झालेल्या विविध नवीन चिंतांना प्रतिसाद म्हणून हे हक्क विकसित झाले आहेत.
- यामध्ये पर्यावरणीय, सांस्कृतिक आणि विकासात्मक हक्कांचा समावेश आहे.

हक्क आणि जबाबदाऱ्या

- हक्क केवळ राज्यावर विशिष्ट प्रकारे कार्य करण्याची जबाबदारी टाकत नाहीत तर ते आपल्या प्रत्येकावरही जबाबदारी टाकतात.
- प्रथम, ते आपल्याला केवळ आपल्या वैयक्तिक गरजा आणि हितसंबंधांचा विचार करण्यास भाग पाडतात असे नाही तर काही गोष्टी आपल्या सर्वांसाठी चांगल्या आहेत असे सांगण्यास भाग पाडतात.
- दुसरे म्हणजे, ते आवश्यक आहेत की एखाद्या व्यक्तीने इतरांच्या हक्कांचा आदर करावा. जर एखादी व्यक्ती म्हणते की मला माझे विचार व्यक्त करण्याचा अधिकार दिला पाहिजे तर त्याने इतरांनाही तोच अधिकार दिला पाहिजे.
- तिसरे म्हणजे, जेव्हा ते संघर्षात येतात तेव्हा आपण आपले हक्क संतुलित केले पाहिजेत. उदाहरणार्थ, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा माझा अधिकार मला फोटो काढण्याची परवानगी देतो; तथापि, जर मी एखाद्या व्यक्तीच्या घरात त्याच्या संमतीशिवाय आंघोळ करतानाचे फोटो काढले आणि ते इंटरनेटवर पोस्ट केले तर ते त्याच्या गोपनीयतेच्या अधिकाराचे उल्लंघन होईल.
- चौथे, नागरिकांनी त्यांच्या हक्कांवर लादल्या जाणाऱ्या मर्यादांबद्दल जागरूक असले पाहिजे. सध्या चर्चेचा विषय म्हणजे राष्ट्रीय सुरक्षेच्या आधारावर अनेक सरकार नागरिकांच्या नागरी स्वातंत्र्यांवर लादत असलेल्या वाढत्या निर्बंधांबद्दल आहे.
- जरी हक्क कधीही निरपेक्ष असू शकत नाहीत, तरी आपण आपले आणि इतरांचे हक्क संरक्षित करण्यासाठी सतर्क राहिले पाहिजे कारण ते लोकशाही समाजाचा आधार बनतात.

नागरिकत्व म्हणजे काय?

- नागरिकत्वाची व्याख्या राजकीय समुदायाचे पूर्ण आणि समान सदस्यत्व म्हणून केली गेली आहे. समकालीन जगात, राज्ये त्यांच्या सदस्यांना सामूहिक राजकीय ओळख तसेच काही अधिकार प्रदान करतात.
- म्हणून आपण ज्या राज्याशी संबंधित आहोत त्यानुसार आपण स्वतःला भारतीय, किंवा जपानी किंवा जर्मन म्हणून समजतो.
- नागरिकांना त्यांच्या राज्याकडून काही अधिकार तसेच ते कुठेही प्रवास करत असले तरी मदत आणि संरक्षणाची अपेक्षा असते.
- आज बहुतेक लोकशाही देशांमध्ये मतदानाचा अधिकार, भाषण स्वातंत्र्य किंवा श्रद्धा स्वातंत्र्य यासारखे नागरी हक्क आणि काही सामाजिक-आर्थिक हक्क समाविष्ट असतील ज्यात किमान वेतनाचा अधिकार किंवा शिक्षणाचा अधिकार समाविष्ट असेल.
- हक्क आणि दर्जाची समानता हा नागरिकत्वाच्या मूलभूत अधिकारांपैकी एक आहे. नागरिकांना सध्या मिळणारे प्रत्येक अधिकार संघर्षानंतर मिळाले आहेत.
- अनेक युरोपीय देशांनी अशा संघर्षांचा अनुभव घेतला, त्यापैकी काही हिंसक, जसे की १७८९ मध्ये फ्रेंच राज्यक्रांती. आशिया आणि आफ्रिकेतील वसाहतींमध्ये, समान नागरिकत्वाच्या मागण्या वसाहतवादी शासकांपासून स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या त्यांच्या संघर्षाचा एक भाग होत्या. दक्षिण आफ्रिकेत, काळ्या आफ्रिकन लोकसंख्येला समान नागरिकत्वासाठी पांढऱ्या अल्पसंख्याकांच्या राजवटीविरुद्ध दीर्घ संघर्ष करावा लागला. हे १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीपर्यंत चालू राहिले. तथापि, नागरिकत्व हे राज्ये आणि त्यांच्या सदस्यांमधील संबंधांपेक्षा जास्त आहे. ते नागरिक-नागरिक संबंधांबद्दल देखील आहे आणि त्यात नागरिकांचे एकमेकांशी आणि समाजाशी काही कर्तव्ये समाविष्ट आहेत.

पूर्ण आणि समान सदस्यत्व

- आपल्या देशातील आणि इतर अनेक देशांमध्ये नागरिकांना दिलेल्या अधिकारांपैकी एक म्हणजे चळवळीचे स्वातंत्र्य. कामगारांसाठी हा अधिकार विशेष महत्त्वाचा आहे. जेव्हा त्यांच्या घराजवळ संधी उपलब्ध नसतात तेव्हा कामगार नोकरीच्या शोधात स्थलांतर करतात. काही लोक नोकरीच्या शोधात देशाबाहेरही प्रवास करू शकतात.
- तथापि, अनेकदा स्थानिक लोकांमध्ये बाहेरील लोकांना कमी वेतनावर इतक्या नोकऱ्या दिल्याबद्दल प्रतिकार निर्माण होतो.
- 'बाहेरील' लोकांविरुद्ध संघटित हिंसाचाराचेही रूप धारण करू शकते.
- आणखी एक घटक ज्याचा आपण विचार केला पाहिजे तो म्हणजे कधीकधी गरीब स्थलांतरितांना आणि कुशल स्थलांतरितांना आपल्या प्रतिसादात फरक असू शकतो.
- आपण नेहमीच आपल्या क्षेत्रात येणाऱ्या गरीब स्थलांतरितांना तितके स्वागत करत नाही जितके आपण कुशल आणि संपन्न कामगारांना करतो.

- देशातील सर्व नागरिकांसाठी 'पूर्ण आणि समान सदस्यत्व' या संदर्भात आज आपल्या देशात वादविवाद होत असलेले हे काही मुद्दे आहेत.
- तथापि, लोकशाही समाजातही कधीकधी वाद उद्भवू शकतात.
- निषेध करण्याचा अधिकार हा आपल्या संविधानात नागरिकांना दिलेल्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा एक पैलू आहे, जर निषेध इतर लोकांच्या किंवा राज्याच्या जीविताला किंवा मालमत्तेला हानी पोहोचवत नसेल.
- जर सर्व नागरिकांना पूर्ण आणि समान सदस्यत्व देण्याचे मार्गदर्शक तत्व लक्षात ठेवले तर समाजात वेळोवेळी उद्भवणाऱ्या समस्यांवर स्वीकारार्ह तोडगा काढणे शक्य होईल.
- लोकशाहीचे मूलभूत तत्व असे आहे की असे वाद बळजबरीने नव्हे तर वाटाघाटी आणि चर्चेने सोडवले पाहिजेत.

मार्टिन लूथर किंग

- १९५० च्या दशकात अमेरिकेच्या अनेक दक्षिणेकडील राज्यांमध्ये काळ्या आणि गोऱ्या लोकसंख्येतील असमानतेविरुद्ध नागरी हक्क चळवळींचा उदय झाला.
- या राज्यांमध्ये अशा असमानता 'सेग्रीगेशन लॉज' नावाच्या कायद्यांच्या संचाद्वारे राखल्या गेल्या ज्याद्वारे काळ्या लोकांना अनेक नागरी आणि राजकीय अधिकार नाकारले गेले.
- या कायद्यांमुळे रेल्वे, बस, थिएटर, गृहनिर्माण, हॉटेल्स, रेस्टॉरंट्स इत्यादी विविध नागरी सुविधांमध्ये रंगीत आणि गोऱ्या लोकांसाठी स्वतंत्र क्षेत्रे निर्माण झाली.
- मार्टिन लूथर किंग ज्युनियर हे या कायद्यांविरुद्धच्या चळवळीचे कृष्णवर्णीय नेते होते. किंग यांनी प्रचलित पृथक्करण कायद्यांविरुद्ध अनेक युक्तिवाद केले.
  - पहिले, स्व-मूल्य आणि प्रतिष्ठेच्या बाबतीत जगातील प्रत्येक मानवी व्यक्ती वंश किंवा रंग काहीही असो, समान आहे.
  - दुसरे, किंग यांनी असा युक्तिवाद केला की पृथक्करण हे सामाजिक कुष्ठरोगासारखे आहे कारण ते अशा कायद्यांमुळे ग्रस्त असलेल्या लोकांवर खोल मानसिक जखमा करते.
- किंग यांनी असा युक्तिवाद केला की पृथक्करणाची पद्धत गोऱ्या समुदायाच्या जीवनमानाचा दर्जा देखील कमी करते. तो हा मुद्दा उदाहरणांद्वारे स्पष्ट करतो.
- गोऱ्या समुदायाने, न्यायालयाच्या निर्देशानुसार काळ्या लोकांना काही सामुदायिक उद्यानांमध्ये प्रवेश देण्याऐवजी, ते बंद करण्याचा निर्णय घेतला.
- त्याचप्रमाणे, काही बेसबॉल संघ बरखास्त करावे लागले, कारण अधिकारी काळ्या खेळाडूंना स्वीकारू इच्छित नव्हते.
  - तिसरे म्हणजे, पृथक्करण कायदे लोकांमध्ये कृत्रिम सीमा निर्माण करतात आणि देशाच्या एकूण हितासाठी त्यांना एकमेकांशी

सहकार्य करण्यापासून रोखतात. या कारणांमुळे, किंग यांनी असा युक्तिवाद केला की हे कायदे रद्द केले पाहिजेत. त्यांनी पृथक्करण कायद्यांविरुद्ध शांततापूर्ण आणि अहिंसक प्रतिकार करण्याचे आवाहन केले. त्यांनी त्यांच्या एका भाषणात म्हटले होते: "आपण आपल्या सर्जनशील निषेधाचे शारीरिक हिंसाचारात रूपांतर होऊ देऊ नये."

समान हक्क

समान हक्कांमुळे प्रत्येक व्यक्तीला समानता, मानवी प्रतिष्ठेचा, आपल्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचण्याचा आणि आपले जीवन मुक्तपणे जगण्याचा अधिकार आहे याची खात्री होते. झोपडपट्टीवासीय

- "प्रत्येक भारतीय शहरात, झोपडपट्टीवासीय आणि बेघरांची मोठी लोकसंख्या आवश्यक, कमी वेतनाचे काम करते, तरीही व्यापक शहरी समुदायाकडून त्यांना अनेकदा अवांछित घुसखोर मानले जाते. म्हणूनच, ते कुठे किंवा कसे राहतात याची पर्वा न करता सर्वांना समान हक्क आणि संरक्षणाची हमी देणे अत्यावश्यक आहे."
- झोपडपट्टीत जीवन आणि मालमत्ता असुरक्षित असते. तथापि, झोपडपट्टीवासीय त्यांच्या श्रमाद्वारे अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. म्हणून आपण झोपडपट्टीवासीयांना इतर सामान्य लोकांसारखे वागवले पाहिजे.
- शहरी गरिबांच्या स्थितीबद्दल सरकारे, एन.जी.ओ. आणि इतर एजन्सींमध्ये आणि स्वतः झोपडपट्टीवासीयांमध्ये जागरूकता वाढत आहे.
- झोपडपट्टीवासीय देखील त्यांच्या हक्कांबद्दल जागरूक होत आहेत आणि त्यांची मागणी करण्यासाठी संघटित होऊ लागले आहेत.

आदिवासी लोक

- आपल्या समाजात दुर्लक्षित होत असलेल्या इतर गटांमध्ये आदिवासी लोक आणि वनवासी आहेत.
- हे लोक जीवनशैली राखण्यासाठी जंगले आणि इतर नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून आहेत.
- जंगलात किंवा किनाऱ्यावर अस्तित्वात असलेल्या संसाधनांचे उत्खनन करू इच्छणाऱ्या व्यावसायिक हितसंबंधांचा दबाव वनवासी आणि आदिवासी लोकांच्या जीवनमान आणि उपजीविकेसाठी आणखी एक धोका निर्माण करतो, जसे की

पर्यटन उद्योग

- देशाच्या विकासाला एकाच वेळी धोका न देता या लोकांचे आणि त्यांच्या सवयीचे संरक्षण कसे करावे या समस्येशी सरकार झगडत आहेत.

नागरिकता, समानता आणि अधिकार

- नागरिकत्व ही केवळ कायदेशीर संकल्पना नाही. ती
- समानता आणि अधिकारांच्या मोठ्या संकल्पनांशी जवळून संबंधित आहे.

- या संबंधाचे व्यापकपणे स्वीकारलेले सूत्र ब्रिटिश समाजशास्त्रज्ञ टी. एच. मार्शल (१८९३-१९८१) यांनी दिले होते. मार्शल यांनी त्यांच्या 'सिटीझनशिप अँड सोशल क्लास' (१९५०) या पुस्तकात नागरिकत्वाची व्याख्या "समुदायाचे पूर्ण सदस्य असलेल्यांना दिलेला दर्जा" अशी केली आहे.
- ज्यांच्याकडे हा दर्जा आहे ते सर्व अधिकार आणि कर्तव्यांच्या बाबतीत समान आहेत." मार्शलच्या नागरिकत्वाच्या कल्पनेतील मुख्य संकल्पना 'समानता' आहे. याचा अर्थ दोन गोष्टी आहेत:
  - प्रथम, दिलेल्या अधिकारांची आणि कर्तव्यांची गुणवत्ता सुधारते.
  - दुसरे, ज्या लोकांना ते प्रदान केले जातात त्यांची संख्या वाढते.
- मार्शल नागरिकत्वाला तीन प्रकारचे अधिकार समाविष्ट असल्याचे मानतात: नागरी, राजकीय आणि सामाजिक.
  - नागरी हक्क व्यक्तीचे जीवन, स्वातंत्र्य आणि मालमत्तेचे रक्षण करतात.
  - राजकीय हक्क व्यक्तीला शासन प्रक्रियेत सहभागी होण्यास सक्षम करतात.
- सामाजिक हक्क व्यक्तीला शिक्षण आणि रोजगाराची सुविधा देतात.
- एकत्रितपणे ते नागरिकाला सन्मानाने जीवन जगणे शक्य करतात. मार्शलने सामाजिक वर्गाला 'असमानतेची व्यवस्था' म्हणून पाहिले. नागरिकत्व वर्ग पदानुक्रमाच्या विभाजनकारी प्रभावांना तोंड देऊन समानता सुनिश्चित करते. अशा प्रकारे ते एका चांगल्या-एकात्मिक आणि सुसंवादी समुदायाची निर्मिती सुलभ करते.

केस स्टडी

- १९८५ मध्ये मुंबई महानगरपालिका विरुद्ध सामाजिक कार्यकर्त्या ओल्गा टेलिस यांनी दाखल केलेल्या जनहित याचिकेच्या उत्तरात सर्वोच्च न्यायालयाने मुंबईतील झोपडपट्टीवासीयांच्या हक्कांबाबत एक महत्त्वाचा निर्णय दिला.
- त्यांच्या कामाच्या ठिकाणाजवळ पर्यायी निवासस्थान उपलब्ध नसल्याने फुटपाथवर किंवा झोपडपट्टीत राहण्याचा अधिकार असल्याचा दावा याचिकेत करण्यात आला होता.
- जर त्यांना स्थलांतर करण्यास भाग पाडले गेले तर ते त्यांचे उपजीविका देखील गमावतील. सर्वोच्च न्यायालयाने म्हटले आहे की, "जगण्याच्या अधिकाराची हमी देणाऱ्या संविधानाच्या कलम २१ मध्ये उपजीविकेचा अधिकार समाविष्ट होता. म्हणून जर फुटपाथवरील रहिवाशांना बाहेर काढले तर त्यांना प्रथम निवाऱ्याच्या अधिकारांतर्गत पर्यायी निवासस्थान उपलब्ध करून दिले पाहिजे."

काही कॉम्प्लेक्स(गुंतागुंतीचे) समान हक्क

- सर्व नागरिकांसाठी समान हक्क आणि संधी सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न करणे ही कोणत्याही सरकारसाठी साधी बाब असू शकत नाही.
- लोकांच्या वेगवेगळ्या गटांच्या गरजा आणि समस्या वेगवेगळ्या असू शकतात आणि एका गटाचे हक्क दुसऱ्या गटाच्या हक्कांशी संघर्ष करू शकतात.

- नागरिकांसाठी समान हक्कांचा अर्थ असा नाही की सर्व लोकांसाठी एकसमान धोरणे लागू करावी लागतील कारण वेगवेगळ्या गटांच्या गरजा वेगवेगळ्या असू शकतात.
- नागरिकत्वाबाबतचे औपचारिक कायदे केवळ सुरुवातीचा बिंदू आहेत आणि कायद्यांचे स्पष्टीकरण सतत विकसित होत आहे.
- समान नागरिकत्वाची संकल्पना म्हणजे सर्व नागरिकांना समान हक्क आणि संरक्षण प्रदान करणे हे सरकारी धोरणांच्या मार्गदर्शक तत्वांपैकी एक असले पाहिजे.

नागरिक आणि राष्ट्राची संकल्पना

- आधुनिक काळात राष्ट्र राज्याची संकल्पना विकसित झाली. राष्ट्र राज्यांचा असा दावा आहे की त्यांच्या सीमा केवळ एक प्रदेशच नव्हे तर एक अद्वितीय संस्कृती आणि सामायिक इतिहास देखील परिभाषित करतात.
- राष्ट्रीय ओळख ध्वज, राष्ट्रगीत, राष्ट्रभाषा किंवा काही औपचारिक पद्धतींसारख्या चिन्हांद्वारे व्यक्त केली जाऊ शकते, यासह इतर गोष्टी.
- बहुतेक आधुनिक राज्यांमध्ये विविध धर्म, भाषा आणि सांस्कृतिक परंपरांचे लोक समाविष्ट आहेत.
- परंतु लोकशाही राज्याची राष्ट्रीय ओळख ही नागरिकांना अशी राजकीय ओळख प्रदान करणे अपेक्षित आहे जी राज्यातील सर्व सदस्यांना सामायिक करता येईल.
- लोकशाही राज्ये सहसा त्यांची ओळख अशा प्रकारे परिभाषित करण्याचा प्रयत्न करतात की ती शक्य तितकी समावेशक असेल - म्हणजेच, ज्यामुळे सर्व नागरिकांना स्वतःला राष्ट्राचा भाग म्हणून ओळखता येते. परंतु प्रत्यक्षात, बहुतेक देश त्यांची ओळख अशा प्रकारे परिभाषित करतात ज्यामुळे काही नागरिकांना इतरांपेक्षा राज्याशी ओळख पटवणे सोपे होते.
- उदाहरणार्थ, फ्रान्स हा एक देश आहे जो धर्मनिरपेक्ष आणि समावेशक असल्याचा दावा करतो. त्यात केवळ युरोपियन वंशाचे लोकच नाहीत तर मूळतः उत्तर आफ्रिकेसारख्या इतर भागातून आलेल्या नागरिकांचा देखील समावेश आहे.
- संस्कृती आणि भाषा ही त्यांच्या राष्ट्रीय ओळखीची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये आहेत आणि सर्व नागरिकांनी त्यांच्या जीवनातील सार्वजनिक पैलूंमध्ये त्यात आत्मसात करणे अपेक्षित आहे.
- तथापि, ते त्यांच्या खाजगी जीवनात त्यांचे वैयक्तिक श्रद्धा आणि प्रथा टिकवून ठेवू शकतात.
- धार्मिक श्रद्धा ही नागरिकांच्या खाजगी क्षेत्राशी संबंधित असल्याचे मानले जाते परंतु कधीकधी धार्मिक चिन्हे आणि प्रथा त्यांच्या सार्वजनिक जीवनात येऊ शकतात.
- नवीन अर्जदारांना नागरिकत्व देण्याचे निकष देशानुसार बदलतात. इझ्रायल किंवा जर्मनीसारख्या देशांमध्ये, नागरिकत्व देताना धर्म किंवा वांशिक उत्पत्तीसारख्या घटकांना प्राधान्य दिले जाऊ शकते.

- भारत स्वतःला एक धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, राष्ट्राज्य म्हणून परिभाषित करतो. स्वातंत्र्याची चळवळ व्यापक होती आणि विविध धर्म, प्रदेश आणि संस्कृतींच्या लोकांना एकत्र बांधण्याचे जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले गेले.
  - भारतीय संविधानाने अतिशय वैविध्यपूर्ण समाजाला सामावून घेण्याचा प्रयत्न केला.
  - दिल्लीतील प्रजासत्ताक दिनाची परेड राज्याच्या विविध प्रदेश, संस्कृती आणि धर्मांच्या लोकांना समाविष्ट करण्याच्या प्रयत्नाचे प्रतीक आहे.
  - संविधानातील नागरिकत्वाविषयीच्या तरतुदी भाग दोन आणि संसदेने पारित केलेल्या त्यानंतरच्या कायद्यांमध्ये आढळू शकतात.
  - भारतात, जन्म, वंश, नोंदणी, नैसर्गिकरण किंवा समावेशक प्रदेशाद्वारे नागरिकत्व मिळवता येते.
  - अशी तरतूद देखील आहे की राज्याने धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान किंवा त्यापैकी कोणत्याही आधारावर नागरिकांशी भेदभाव करू नये.
- धार्मिक आणि भाषिक अल्पसंख्याकांचे हक्क देखील संरक्षित आहेत.
  - तथापि, अशा समावेशक तरतुदींमुळे देखील संघर्ष आणि वाद निर्माण झाले आहेत.
  - महिला चळवळ, दलित चळवळ किंवा विकास प्रकल्पांमुळे विस्थापित झालेल्या लोकांचे संघर्ष, अशा काही संघर्षांचे प्रतिनिधित्व करतात जे अशा लोकांकडून केले जातात ज्यांना असे वाटते की त्यांना नागरिकत्वाचे पूर्ण अधिकार नाकारले जात आहेत.

सार्वत्रिक नागरिकत्व

- जरी अनेक राज्ये सार्वत्रिक आणि समावेशक नागरिकत्वाच्या कल्पनेला समर्थन देत असली तरी, प्रत्येक राज्य नागरिकत्व देण्यासाठी निकष देखील निश्चित करते.
- हे सामान्यतः देशाच्या संविधानात आणि कायद्यांमध्ये लिहिलेले असतील. राज्ये अवांछित पर्यटकांना बाहेर ठेवण्यासाठी अधिकार वापरतात. युद्धे, छळ, दुष्काळ किंवा इतर कारणांमुळे लोक विस्थापित होऊ शकतात. जर कोणतेही राज्य त्यांना स्वीकारण्यास तयार नसेल आणि ते घरी परतू शकत नसतील तर ते राज्यविहीन लोक किंवा निर्वासित बनतात.
- त्यांना छावण्यांमध्ये किंवा बेकायदेशीर स्थलांतरित म्हणून राहण्यास भाग पाडले जाऊ शकते.
- ही समस्या इतकी मोठी आहे की त्यांना मदत देण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांनी निर्वासितांसाठी उच्चायुक्त नियुक्त केला आहे.
- अनेक देशांमध्ये छळ किंवा युद्धातून पळून जाणाऱ्यांना स्वीकारण्याचे धोरण आहे. परंतु ते अनियमित संख्येने लोकांना स्वीकारू इच्छित नसतील किंवा देशाला सुरक्षा धोक्यात आणू इच्छित नसतील.
- भारताने १९५९ मध्ये दलाई लामा आणि त्यांच्या अनुयायांप्रमाणेच छळ सहन करणाऱ्या लोकांना आश्रय दिला.

- राज्यहीन लोकांची समस्या आज जगासमोरील एक महत्त्वाची समस्या आहे.

जागतिक नागरिकत्व

- आज आपण एकमेकांशी जोडलेल्या जगात राहतो. इंटरनेट आणि टेलिव्हिजन आणि सेल फोनसारख्या नवीन संवादाच्या साधनांनी आपल्याला जगण्याच्या पद्धती बदलल्या आहेत.
- संवादाच्या नवीन पद्धतींनी आपल्याला जगाच्या विविध भागांमधील घडामोडींशी त्वरित संपर्क साधण्यास मदत केली आहे.
- जागतिक नागरिकत्वाची संकल्पना आपल्याला आठवण करून देते की राष्ट्रीय नागरिकत्वाला आपण एकमेकांशी जोडलेल्या जगात राहतो याची जाणीव असणे आवश्यक असू शकते आणि जगाच्या विविध भागांमधील लोकांशी आपले संबंध मजबूत करणे आणि राष्ट्रीय सीमा ओलांडून लोक आणि सरकारांसोबत काम करण्यास तयार असणे देखील आवश्यक आहे.
- जागतिक नागरिकत्वाचे समर्थक असा युक्तिवाद करतात की जरी जागतिक समुदाय आणि जागतिक समाज अद्याप अस्तित्वात नसला तरी, लोक आधीच राष्ट्रीय सीमा ओलांडून एकमेकांशी जोडलेले वाटतात. ते म्हणतील की आशियाई त्सुनामी आणि इतर मोठ्या आपत्तींमधील पीडितांसाठी जगाच्या सर्व भागांमधून मदतीचा ओघ हा जागतिक समाजाच्या उदयाचे लक्षण आहे.
- जागतिक नागरिकत्वाची संकल्पना राष्ट्रीय सीमा ओलांडून पसरलेल्या आणि त्यामुळे अनेक राज्यांच्या जनतेने आणि सरकारला सहकार्यानि कृती करण्याची आवश्यकता असलेल्या समस्यांना तोंड देणे सोपे करू शकते.

राष्ट्रवाद

परिचय

- गेल्या दोन शतके किंवा त्याहून अधिक काळ, राष्ट्रवाद हा सर्वात प्रभावी राजकीय पंथांपैकी एक म्हणून उदयास आला आहे ज्याने इतिहासाला आकार देण्यास मदत केली आहे.
- त्याने लोकांना एकत्र केले आहे तसेच त्यांना विभाजित केले आहे, त्यांना दडपशाहीच्या राजवटीपासून मुक्त करण्यास मदत केली आहे तसेच संघर्ष, कटुता आणि युद्धांचे कारण बनले आहे.
- राष्ट्रवाद अनेक टप्प्यांतून गेला आहे आणि अधिक चांगल्या पर्यायांसह विकसित झाला आहे.
- एकोणिसाव्या शतकातील युरोपमध्ये, यामुळे अनेक लहान राज्यांचे मोठ्या राष्ट्र-राज्यांमध्ये एकीकरण झाले. सध्याचे जर्मन आणि इटालियन राज्ये अशाच एकीकरण आणि एकत्रीकरणाच्या प्रक्रियेतून तयार झाली.
- परंतु राष्ट्रवादाने विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला युरोपमध्ये ऑस्ट्रोहंगेरियन आणि रशियन साम्राज्यांसारख्या मोठ्या साम्राज्यांचे

तसेच आशिया आणि आफ्रिकेतील ब्रिटिश, फ्रेंच, डच आणि पोर्तुगीज साम्राज्यांचे विघटन होण्यासही साथ दिली आणि त्यात योगदान दिले.

- राज्य सीमा पुन्हा आखण्याची प्रक्रिया सुरूच आहे.
- आज, जगाच्या अनेक भागात आपण राष्ट्रवादी संघर्ष पाहतो जे विद्यमान राज्यांना विभाजित करण्याचा धोका निर्माण करतात. कॅनडामधील क्युबेकॉइस, उत्तर स्पेनमधील बास्क, तुर्की आणि इराकमधील कुर्द आणि श्रीलंकेतील तमिळ आणि इतरांमध्ये अशा फुटीरतावादी चळवळी विकसित झाल्या आहेत.

राष्ट्रे आणि राष्ट्रवाद

- राष्ट्र म्हणजे एक 'कल्पित' समुदाय, जो त्याच्या सदस्यांच्या सामूहिक श्रद्धा, आकांक्षा आणि कल्पनांनी एकत्रित असतो. ते लोक ज्या सामूहिक संपूर्णतेशी ओळखतात त्याबद्दल काही गृहीतकांवर आधारित असते. म्हणून राष्ट्र म्हणजे लोकांचा असाधारण संग्रह नाही.

१. सामायिक श्रद्धा-

- प्रथम, राष्ट्र हे श्रद्धेने तयार होते. राष्ट्रे ही पर्वत, नद्या किंवा इमारतींसारखी नसतात जी आपण पाहू आणि अनुभवू शकतो.
- हे स्वतंत्र राजकीय अस्तित्वाची आकांक्षा असलेल्या गटाच्या भविष्यासाठी सामूहिक ओळख आणि दृष्टिकोनाचा संदर्भ देते.
- राष्ट्र तेव्हा अस्तित्वात असते जेव्हा त्याचे सदस्य असे मानतात की ते एकत्र आहेत.
- दुसरे म्हणजे, जे लोक स्वतःला एक राष्ट्र म्हणून पाहतात त्यांच्यात सतत ऐतिहासिक ओळखीची भावना देखील असते.
- भारतातील राष्ट्रवादींनी प्राचीन संस्कृती आणि सांस्कृतिक वारसा आणि इतर कामगिरीचा वापर करून असा दावा केला की भारताला एक संस्कृती म्हणून दीर्घ आणि सतत इतिहास आहे आणि ही संस्कृतीची सातत्य आणि एकता हा भारतीय राष्ट्राचा आधार आहे.

२. प्रदेश दृष्टिकोन

- राष्ट्रे एका विशिष्ट प्रदेशाशी ओळखतात.
- एक समान भूतकाळ सामायिक करणे आणि दीर्घकाळ एका विशिष्ट प्रदेशावर एकत्र राहणे यामुळे लोकांना त्यांच्या सामूहिक ओळखीची जाणीव होते.
- जे लोक स्वतःला एक राष्ट्र म्हणून पाहतात ते एका मातृभूमीबद्दल बोलतात. त्यांनी व्यापलेला प्रदेश आणि ज्या भूमीवर ते राहिले आहेत त्यांचे त्यांच्यासाठी विशेष महत्त्व आहे आणि ते ते त्यांचे स्वतःचे असल्याचा दावा करतात.
- भारतीय राष्ट्र भारतीय उपखंडातील नद्या, पर्वत आणि प्रदेशांशी ओळखते.
- तथापि, एकाच प्रदेशावर एकापेक्षा जास्त लोक दावा करू शकतात, त्यामुळे मातृभूमीची आकांक्षा जगात संघर्षाचे एक प्रमुख कारण आहे.

३. सामायिक राजकीय आदर्श

- भविष्याची एक सामायिक दृष्टी आणि स्वतंत्र राजकीय अस्तित्वाची सामूहिक आकांक्षा ही गटांना राष्ट्रांपासून वेगळे करते.
- लोकशाहीमध्ये, राजकीय मूल्ये आणि आदर्शांच्या संचाशी सामायिक वचनबद्धता असते जी राजकीय समुदायाचा किंवा राष्ट्र-राज्याचा सर्वात इच्छित आधार असते. त्यामध्ये, राजकीय समुदायाचे सदस्य कर्तव्यांच्या संचाने बांधलेले असतात.
- जेव्हा लोक त्यांच्या सहकारी सदस्यांप्रती असलेल्या त्यांच्या कर्तव्यांना स्वीकारतात आणि स्वीकारतात तेव्हा राष्ट्र मजबूत होते.

समान राजकीय ओळख

- बरेच लोक असा विश्वास करतात की एक सामायिक सांस्कृतिक ओळख, जसे की एक सामान्य भाषा किंवा समान वंश व्यक्तींना एक राष्ट्र म्हणून एकत्र बांधते.
- समान सण पाळणे, समान सुट्ट्या शोधणे आणि समान चिन्हे मौल्यवान ठेवणे लोकांना एकत्र आणू शकते, परंतु लोकशाहीमध्ये आपण जपलेल्या मूल्यांना धोका देखील निर्माण करू शकते.
- याची दोन कारणे आहेत
  - जगातील सर्व प्रमुख धर्म आंतरिकरित्या वैविध्यपूर्ण आहेत. प्रत्येक धर्मात असे अनेक पंथ आहेत जे धार्मिक ग्रंथ आणि नियमांच्या त्यांच्या अर्थ लावण्यात लक्षणीय भिन्न आहेत.
  - बहुतेक समाज सांस्कृतिकदृष्ट्या वैविध्यपूर्ण आहेत. त्यांच्याकडे एकाच प्रदेशात एकत्र राहणाऱ्या वेगवेगळ्या धर्मांचे आणि भाषांमधील लोक आहेत.
- परंतु या दोन्ही कारणांमुळे राष्ट्राची कल्पना सांस्कृतिक दृष्टीने नव्हे तर राजकीय दृष्टीने करणे इष्ट आहे. म्हणजेच, लोकशाहीनी विशिष्ट धर्म, वंश किंवा भाषेचे पालन करण्याऐवजी देशाच्या संविधानात समाविष्ट असलेल्या मूल्यांच्या संचावर निष्ठा ठेवण्याची आणि त्यावर विश्वास ठेवण्याची अपेक्षा करण्याची आवश्यकता आहे.

राष्ट्रीय स्व-निर्णय

- राष्ट्रीय स्व-निर्णयाचा अधिकार म्हणजे सांस्कृतिक गटांना स्वतःवर राज्य करण्याचा आणि राष्ट्र म्हणून त्यांचा भविष्यातील विकास निश्चित करण्याचा अधिकार मिळवण्याचा प्रयत्न करणे.
- राष्ट्रीय स्व-निर्णयाच्या कल्पनेमुळे राष्ट्र-राज्याची निर्मिती झाली. पहिल्या महायुद्धानंतर युरोपमध्ये जसे घडले, त्याप्रमाणे देशांची स्थापना त्यांच्या संस्कृतीच्या आधारावर झाली. त्यामुळे या गटांना त्यांचा भविष्यातील विकास मार्ग निश्चित करण्यास आणि स्वतःचे राज्य करण्यास मदत झाली.
- ही कल्पना राष्ट्र-राज्याच्या निर्मितीसाठी देखील एक आव्हान आहे कारण राष्ट्र-राज्यात एक संस्कृती असणे अशक्य आहे. प्रत्येक सांस्कृतिक गट राजकीय स्वातंत्र्य आणि राज्यत्व प्राप्त करू शकेल याची खात्री करणे अशक्य आहे. त्याची उदाहरणे सांस्कृतिक एकरूपता राखण्यासाठी

युरोपमध्ये राज्य सीमांच्या पुनर्रचनेनंतर झालेले सामूहिक स्थलांतर असू शकतात.

(आकृती)

टागोरांचे राष्ट्रवादावर टीका

- "देशभक्ती हा आपला अंतिम आध्यात्मिक आश्रय असू शकत नाही; माझा आश्रय मानवता आहे. मी हिऱ्यांच्या किमतीत काच खरेदी करणार नाही आणि मी जिवंत असेपर्यंत देशभक्तीला मानवतेवर विजय मिळवू देणार नाही." हे रवींद्रनाथ टागोर यांनी म्हटले होते.
- ते वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध होते आणि त्यांनी भारताच्या स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचा दावा केला. त्यांना असे वाटले की वसाहतींच्या ब्रिटिश प्रशासनात 'मानवी नातेसंबंधांच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण' करण्यासाठी कोणतेही स्थान नाही, ही कल्पना ब्रिटिश संस्कृतीमध्ये इतरत्र जपली जात होती.
- टागोरांनी पाश्चात्य साम्राज्यवादाला विरोध करणे आणि पाश्चात्य संस्कृतींना नकार देणे यात फरक केला. भारतीयांनी त्यांच्या स्वतःच्या संस्कृती आणि वारशात रुजलेले असले पाहिजे, परंतु त्यांनी परदेशातून मुक्तपणे आणि फायदेशीरपणे शिकण्यास विरोध करू नये.
- त्यांनी ज्याला 'देशभक्ती' म्हटले त्याची टीका त्यांच्या लेखनात एक कायमची थीम आहे. आपल्या स्वातंत्र्य चळवळीच्या काही भागांमध्ये त्यांना आढळलेल्या राष्ट्रवादाच्या संकुचित अभिव्यक्तींवर ते खूप टीका करत होते.
- विशेषतः, त्यांना भीती होती की भारतीय परंपरांसारख्या दिसणाऱ्या गोष्टींना पाठिंबा देऊन पश्चिमेचा नकार केवळ स्वतःमध्ये मर्यादित नाही तर ते परदेशातील इतर प्रभावांना, जसे की ख्रिश्चन धर्म, यहूदी धर्म, झोरोस्ट्रियन धर्म आणि इस्लाम, जे आपल्या १०८ देशात अस्तित्वात आहेत, त्यांच्याशी सहजपणे शत्रुत्वात बदलू शकते.

धर्मनिरपेक्षता

भारत हा एक वैविध्यपूर्ण देश आहे. अनेक धर्म आणि संस्कृती एकत्र राहतात. हे देशात संघर्ष आणि तणावाचे कारण देखील बनू शकते. म्हणून भारताने धर्मनिरपेक्ष तत्त्वांचे पालन केले आहे जेणेकरून प्रत्येक धर्म आणि समुदायाचा आदर केला जाईल आणि त्यांना समान अधिकार दिले जातील.

धर्मनिरपेक्षता म्हणजे काय?

- धर्मनिरपेक्षता ही एक आदर्शवादी शिकवण आहे जी धर्मनिरपेक्ष समाज साकार करण्याचा प्रयत्न करते. ती आंतरधार्मिक आणि आंतरधार्मिक वर्चस्वापासून मुक्त आहे. ती त्यांच्या धर्मांचे पालन करण्याचे स्वातंत्र्य आणि धर्मांमध्ये तसेच धर्मांमध्ये समानतेला प्रोत्साहन देते.
  - आंतरधार्मिक वर्चस्व: अशा परिस्थितीत जिथे एक धर्म दुसऱ्या धर्मावर वर्चस्व गाजवतो आणि दडपतो. उदाहरणार्थ १९८४ मध्ये, शीखविरोधी दंगली झाल्या. २००४ मध्ये, गुजरातमधील गोध्रा दंगलीमध्ये मुस्लिमांची हत्या करण्यात आली. ही सर्व उदाहरणे

दर्शवितात की एका धर्माने त्यांचे श्रेष्ठत्व आणि वर्चस्व दाखवण्यासाठी दुसऱ्या धर्माची हत्या कशी केली आणि दडपशाही केली.

- **धर्मनिरपेक्षता:** अशा परिस्थितीत जिथे एक समुदाय/धर्म स्वतःच्या सदस्यांवर वर्चस्व गाजवतो. उदाहरणार्थ: दलितांना खूप खालच्या पदानुक्रमात ठेवले जाते आणि त्यांना उच्च जातींकडून अमानुष आणि गुलामांसारखे वागवले जाते.
- म्हणून धर्मनिरपेक्षता धर्माच्या स्वातंत्र्याला प्रोत्साहन देते. आणि आंतरधार्मिक वर्चस्व आणि आंतरधार्मिक वर्चस्वापासून मुक्त आहे.

धर्मनिरपेक्ष राज्याची संकल्पना

- आपल्या सर्वांना माहित आहे की व्यक्तींमध्ये योग्य मूल्ये रुजवण्यासाठी शिक्षण खूप महत्वाचे आहे. परस्पर आदर आणि प्रेम सामायिक करणे आवश्यक आहे.
- पुरोहितांच्या आदेशाने थेट शासित राज्याला ईश्वरशासित म्हणतात. मध्ययुगीन काळात युरोपातील पोप राज्ये किंवा अलिकडच्या काळात तालिबान-नियंत्रित राज्य, धार्मिक आणि राजकीय संस्थांमध्ये वेगळेपणा नसलेली ईश्वरशासित राज्ये त्यांच्या पदानुक्रम आणि दडपशाही आणि इतर धार्मिक गटांच्या सदस्यांना धर्म स्वातंत्र्य देण्यास अनिच्छेसाठी ओळखली जातात.
- तथापि, अनेक गैर-ईश्वरशासित राज्ये एका विशिष्ट धर्माशी जवळीक साधत राहतात.
- उदाहरणार्थ, आज पाकिस्तानमध्ये सुन्नी इस्लाम नावाचा एक अधिकृत राज्य धर्म आहे. अशा राजवटी अंतर्गत मतभेद किंवा धार्मिक समानतेसाठी फार कमी वाव सोडू शकतात.
- खरोखर धर्मनिरपेक्ष होण्यासाठी, राज्याने केवळ ईश्वरशासित राहण्यास नकार दिला पाहिजे असे नाही तर कोणत्याही धर्माशी औपचारिक, कायदेशीर संबंध देखील ठेवले पाहिजेत.
- धर्मनिरपेक्ष राज्याने किमान अंशतः गैर-धार्मिक स्रोतांमधून प्राप्त झालेल्या तत्त्वे आणि ध्येयांसाठी वचनबद्ध असले पाहिजे.
- या उद्दिष्टांना प्रोत्साहन देण्यासाठी, यापैकी काही मूल्यांच्या फायद्यासाठी राज्याला संघटित धर्म आणि त्याच्या संस्थांपासून वेगळे केले पाहिजे.
- खरं तर, वेगळेपणाचे स्वरूप आणि व्याप्ती वेगवेगळी असू शकते, जी विशिष्ट मूल्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि ही मूल्ये कशी स्पष्ट केली जातात यावर अवलंबून असते.
- **दोन संकल्पना आहेत:**
  - अ. मुख्य प्रवाहातील पाश्चात्य संकल्पना जी अमेरिकन राज्याद्वारे सर्वोत्तमपणे दर्शविली जाते.
  - ब. भारतीय राज्याद्वारे सर्वोत्तम उदाहरण दिलेली एक पर्यायी संकल्पना.

धर्मनिरपेक्षतेचे पाश्चात्य मॉडेल

- सर्व धर्मनिरपेक्ष राज्यांमध्ये एक गोष्ट समान आहे: ते ईश्वरशासित नाहीत आणि ते धर्म स्थापित करत नाहीत. अमेरिकन मॉडेलनुसार, धर्म आणि राज्य वेगळे करणे म्हणजे परस्पर बहिष्कार समजले जाते: राज्य धर्माच्या कारभारात हस्तक्षेप करणार नाही आणि त्याचप्रमाणे; धर्म राज्याच्या कारभारात हस्तक्षेप करणार नाही.
- धर्मनिरपेक्षतेच्या पाश्चात्य मॉडेलची वैशिष्ट्ये राज्य धर्माच्या कारभारात हस्तक्षेप करणार नाही.
- आणि धर्म राज्याच्या कारभारात हस्तक्षेप करणार नाही.
  - प्रत्येकाचे स्वतःचे स्वतंत्र क्षेत्र आहे. धर्माच्या आधारावर कोणतेही सार्वजनिक धोरण तयार केले जाणार नाही. आणि राज्य कोणत्याही धार्मिक संस्थेला मदत करू शकत नाही. ते धार्मिक समुदायांद्वारे चालवल्या जाणाऱ्या शैक्षणिक संस्थांना कोणतेही आर्थिक सहाय्य देऊ शकत नाही.
- धर्म कायद्याच्या मर्यादित काम करत नाही तोपर्यंत राज्य धर्माच्या कारभारात हस्तक्षेप करत नाही. उदाहरणार्थ: जर एखादा धर्म महिलांना पुजारी बनण्याची परवानगी देत नसेल, तर राज्य त्याबद्दल फारसे काही करू शकत नाही. जर धर्म काही समुदायाला त्याच्या मंदिरात प्रवेश देऊ देत नसेल, तर राज्य त्याबद्दल काहीही करू शकत नाही.
  - राज्य समुदायावर आधारित अधिकार किंवा अल्पसंख्याकांना अधिकार देत नाही. याचे कारण असे की; बहुतेक पाश्चात्य समाज धार्मिकदृष्ट्या एकसंध होते, ज्यूंची उपस्थिती वगळता. म्हणून त्यांनी वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि समानतेवर लक्ष केंद्रित केले आणि आंतरधार्मिक मुद्द्यांकडे दुर्लक्ष केले गेले.

धर्मनिरपेक्षतेचे भारतीय मॉडेल

- भारतीय धर्मनिरपेक्षता ही पाश्चात्य धर्मनिरपेक्षतेपेक्षा मूलभूतपणे वेगळी आहे.
- भारतीय धर्मनिरपेक्षता केवळ चर्च-राज्य वेगळे करण्यावर लक्ष केंद्रित करत नाही आणि आंतरधार्मिक समानतेची कल्पना भारतीय संकल्पनेसाठी महत्वाची आहे.
- भारतीय धर्मनिरपेक्षता केवळ व्यक्तींच्या धार्मिक स्वातंत्र्याशीच नव्हे तर अल्पसंख्याक समुदायांच्या धार्मिक स्वातंत्र्याशी देखील संबंधित आहे.
- धर्मनिरपेक्ष राज्याने धर्मांतर्गत वर्चस्वाशी समानतेने संबंधित असले पाहिजे, भारतीय धर्मनिरपेक्षतेने राज्य समर्थित धार्मिक सुधारणांच्या कल्पनेला जागा दिली आहे आणि ती त्याच्याशी सुसंगत आहे. अशा प्रकारे, भारतीय संविधान अस्पृश्यतेवर बंदी घालते.
- भारतीय संविधान सर्व धार्मिक अल्पसंख्याकांना त्यांच्या स्वतःच्या शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा आणि राखण्याचा अधिकार देतो ज्यांना राज्याकडून मदत मिळू शकते.
- भारतीय धर्मनिरपेक्षता सर्व धर्मांमध्ये तत्त्वतः राज्य हस्तक्षेप करण्यास परवानगी देते. तर प्रश्न असा आहे की, राज्य धार्मिक सुधारणांमध्ये हस्तक्षेप करत असल्याने त्याला धर्मनिरपेक्ष म्हणता येईल का?

- भारताने धार्मिक समानतेचे अतिशय परिष्कृत धोरण स्वीकारले आहे. त्यांनी सकारात्मक सहभागाची पद्धत निवडली आहे.
- ते सर्व धार्मिक अल्पसंख्याकांना त्यांच्या स्वतःच्या शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा आणि राखण्याचा अधिकार देते ज्यांना राज्याकडून मदत मिळू शकते.
- शांतता, स्वातंत्र्य आणि समानतेच्या मूल्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्याद्वारे या धोरणांचा अवलंब केला जातो.
- भारतीय संविधान तत्वतः राज्य हस्तक्षेप करण्यास परवानगी देते. याचा अर्थ असा की जेव्हा स्वातंत्र्य, समानता आणि शांततेच्या तत्वांना अडथळा येईल तेव्हा राज्य हस्तक्षेप करेल.

भारतीय धर्मनिरपेक्षतेवरील टीका

धर्मविरोधी

- धर्मनिरपेक्षता धर्मविरोधी आहे असा अनेकदा युक्तिवाद केला जातो.
- भारतीय धर्मनिरपेक्षता काही प्रकारच्या धार्मिक ओळखीला कमकुवत करते: जे कष्ट, हिंसक, कष्ट, बहिष्कृत आहेत आणि जे इतर धर्मांचा द्वेष वाढवतात.
- परंतु खरा प्रश्न हा नाही की एखादी गोष्ट कमकुवत केली जाते की नाही तर जे कमकुवत केले जाते ते अंतर्गतदृष्ट्या योग्य आहे की अयोग्य आहे.

पाश्चात्य आयात

- भारतीय धर्मनिरपेक्षता ख्रिश्चन धर्माशी जोडलेली आहे, ती पाश्चात्य आहे आणि म्हणूनच, भारतीय परिस्थितीला अनुकूल नाही. म्हणून लोक म्हणतात की ती पश्चिमेकडून आयात केलेली आहे.
- धर्मनिरपेक्ष राज्य समुदायांमध्ये शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी धर्मापासून तत्वतः अंतर ठेवू शकते आणि विशिष्ट समुदायांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी देखील हस्तक्षेप करू शकते.
- भारताने धर्मनिरपेक्षतेचा एक प्रकार विकसित केला जो केवळ पश्चिमेकडून भारतीय भूमीवर प्रत्यारोपित केलेला नाही.
- वस्तुस्थिती अशी आहे की धर्मनिरपेक्षतेचे मूळ पाश्चात्य आणि अ-पाश्चात्य आहे. पश्चिमेकडे, चर्च-राज्य वेगळेपणा हा मध्यवर्ती होता आणि भारतासारख्या देशांमध्ये, विविध धार्मिक समुदायांच्या शांततापूर्ण सहअस्तित्वाचा विचार महत्त्वाचा राहिला आहे.

अल्पसंख्याकवाद

- धर्मनिरपेक्षतेविरुद्ध तिसरा आरोप म्हणजे अल्पसंख्याकवादाचा आरोप.
- अल्पसंख्याकांच्या सर्वात मूलभूत हिताला हानी पोहोचवू नये आणि संवैधानिक कायद्याद्वारे त्यांचे संरक्षण केले पाहिजे. भारतीय संविधानातही असेच आहे.
- जोपर्यंत हे अधिकार त्यांच्या मूलभूत हितांचे रक्षण करतात तोपर्यंत अल्पसंख्याकांचे हक्क न्याय्य आहेत.

हस्तक्षेपवादी

- चौथी टीका असा दावा करते की धर्मनिरपेक्षता जबरदस्ती आहे आणि ती समुदायांच्या धार्मिक स्वातंत्र्यात अत्यधिक हस्तक्षेप करते.
- हे अर्थातच खरे आहे की भारतीय धर्मनिरपेक्षता राज्य-समर्थित धार्मिक सुधारणांना परवानगी देते.
- वैयक्तिक कायद्यांमध्ये अशा प्रकारे सुधारणा करता येतील की ते अल्पसंख्याकांचे हक्क आणि पुरुष आणि महिला यांच्यातील समानतेचे उदाहरण देत राहतील. परंतु अशा सुधारणा राज्य किंवा गटाच्या जबरदस्तीने आणल्या जाऊ नयेत किंवा राज्याने त्यापासून पूर्णपणे दूर राहण्याचे धोरण स्वीकारू नये.

व्होटबँकचे राजकारण

- पाचवे, असा युक्तिवाद आहे की धर्मनिरपेक्षता मतदान बँकेच्या राजकारणाला प्रोत्साहन देते.
- लोकशाहीमध्ये राजकारण्यांना मते मागावी लागतात.
- ते त्यांच्या कामाचा एक भाग आहे आणि लोकशाही राजकारण हेच मुख्यत्वे असते.
- मतपेढीच्या राजकारणात काहीही चूक नाही, परंतु केवळ अन्याय निर्माण करणाऱ्या मतपेढीच्या राजकारणाच्या स्वरूपात. धर्मनिरपेक्ष पक्ष मतपेढीचा वापर करतात ही वस्तुस्थिती त्रासदायक नाही. सर्व पक्ष काही सामाजिक गटांच्या संबंधात असे करतात.

अशक्य प्रकल्प

- धर्मनिरपेक्षता कार्य करू शकत नाही कारण ती एका गुंतागुंतीच्या समस्येवर तोडगा काढण्यासाठी खूप काही करण्याचा प्रयत्न करते.
- समीक्षकांचा असा दावा आहे की आज समानता वाढत्या प्रमाणात एक प्रमुख सांस्कृतिक मूल्य बनत असताना हे कार्य करणार नाही.

शांतता

पार्श्वभूमी-

- एकोणिसाव्या शतकातील जर्मन तत्वज्ञानी फ्रेडरिक नीत्शे हे युद्धाचे गौरव करणाऱ्यांपैकी एक होते. नीत्शे शांततेला महत्त्व देत नव्हते कारण त्यांचा असा विश्वास होता की केवळ संघर्षच संस्कृतीच्या वाढीस मदत करू शकतो.
- जवळजवळ सर्व धर्मांच्या मूळ शिकवणींमध्ये शांततेला मध्यवर्ती स्थान मिळाले आहे. आधुनिक युगात देखील आध्यात्मिक आणि धर्मनिरपेक्ष दोन्ही क्षेत्रात शांततेचे उत्कट समर्थक दिसून आले आहेत.
- युद्धोत्तर दशके दोन महासत्तांमध्ये - भांडवलशाही अमेरिका आणि कम्युनिस्ट यूएसएसआर - जागतिक वर्चस्वासाठी तीव्र स्पर्धा होती.
- ऑक्टोबर १९६२ चा क्यूबन क्षेपणास्त्र संकट हा या उलगाडणाऱ्या लष्करी स्पर्धेतील एक विशेषतः गडद भाग होता.

- शांतता शांततेचा अर्थ बहुतेकदा युद्धाचा अभाव म्हणून परिभाषित केला जातो. कारण युद्ध सहसा देशांमधील सशस्त्र संघर्षाशी समतुल्य असते. जरी युद्धामुळे शांतीचा अभाव निर्माण होतो, तरी शांततेचा प्रत्येक अभाव युद्धाचे स्वरूप घेण्याची आवश्यकता नाही.
- शांततेची व्याख्या करण्याचे दुसरे पाऊल म्हणजे युद्ध, दंगल, हत्याकांड, हत्या किंवा फक्त शारीरिक हल्ला यासह सर्व प्रकारच्या हिंसक संघर्षाचा अभाव म्हणून पाहणे. जात, वर्ग आणि लिंग यांच्या मूळ असमानतेला बळकटी देणाऱ्या सामाजिक संस्था आणि पद्धती सूक्ष्म आणि अदृश्य मार्गांनी देखील दुखापत करू शकतात.
- या प्रकारची 'संरचनात्मक हिंसाचार' मोठ्या प्रमाणात वाईट परिणाम निर्माण करू शकतो.

- वंशवाद आणि सांप्रदायिकता म्हणजे संपूर्ण वांशिक गट किंवा समुदायाला कलंकित करणे आणि दडपशाही करणे.
- **वर्णभेद** - दक्षिण आफ्रिकेतील श्वेत-नियंत्रित सरकारने १९९२ पर्यंत अवलंबलेले धोरण, जे देशातील बहुसंख्य कृष्णवर्णीय लोकांना दुसऱ्या श्रेणीचे नागरिक म्हणून वागवत होते.
- पश्चिमेकडे वांशिक भेदभाव अजूनही गुप्तपणे सुरू आहे आणि आता तो अनेकदा आशिया, आफ्रिका आणि लॅटिन अमेरिकेतील देशांमधून येणाऱ्या स्थलांतरितांविरुद्ध निर्देशित केला जातो.
- संवादाच्या प्रक्रियेद्वारे सुप्त तक्रारी आणि संघर्षाची कारणे स्पष्ट करून आणि दूर करूनच न्याय्य आणि चिरस्थायी शांतता प्राप्त करता येते.

संरचनात्मक हिंसाचाराचे प्रकार

१. जातिव्यवस्था

- पारंपारिक जातिव्यवस्थेने लोकांच्या काही गटांना अस्पृश्य किंवा अस्पृश्य मानले.
- स्वतंत्र भारताच्या संविधानाने ही व्यवस्था बेकायदेशीर ठरवली. तथापि, भारतात अजूनही ही व्यवस्था प्रचलित आहे.
- देश अजूनही या कुरूप प्रथेचे ब्रण आणि अवशेष पुसून टाकण्यासाठी संघर्ष करत आहे
- वर्गावर आधारित सामाजिक व्यवस्था अधिक लवचिक दिसत असली तरी, ती मोठ्या प्रमाणात असमानता आणि दडपशाही निर्माण करते.

२. पितृसत्ताक

- पितृसत्ताकतेमध्ये एक प्रकारची सामाजिक संघटना समाविष्ट आहे ज्यामुळे महिलांना पद्धतशीरपणे अधीन केले जाते आणि त्यांच्याविरुद्ध भेदभाव केला जातो.
- त्याचे प्रकटीकरण म्हणजे स्त्रीभ्रूणांचा निवडक गर्भपात, मुलींना पुरेसे पोषण आणि शिक्षण नाकारणे, बालविवाह, पत्नीला मारहाण, हुंडा-संबंधित गुन्हे, कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ, बलात्कार आणि सन्मान हत्या यांचा समावेश आहे.
- २०११ च्या जनगणनेनुसार, भारतात कमी बाल लिंग प्रमाण (०-६ वर्षे) - प्रति १००० पुरुषांमागे ९१९ महिला - हे पितृसत्ताकतेच्या विध्वंसाचे एक मार्मिक निर्देशांक आहे.

३. वसाहतवाद

- हा हिंसाचाराचा आणखी एक प्रकार आहे. भारतात ब्रिटिशांनी लोकांना विभाजित केले आणि हिंसाचार निर्माण केला.

वंशवाद आणि सांप्रदायिकता

- वसाहतवाद म्हणजे लोकांना परकीय राजवटीच्या दीर्घकाळ आणि थेट अधीन करणे, ही आता एक दुर्मिळ घटना आहे.

हिंसाचार दूर करणे

- हिंसाचार केवळ वैयक्तिक मानसिकतेत उद्भवत नाही; तो काही सामाजिक संरचनांमध्ये देखील रुजलेला आहे.
- संरचनात्मक हिंसाचाराचे उच्चाटन करण्यासाठी न्याय्य आणि लोकशाही समाजाची निर्मिती आवश्यक आहे.
- शांतता ही अंतिम अवस्था नाही, तर मानवी कल्याणासाठी आवश्यक असलेल्या नैतिक आणि भौतिक संसाधनांचा सक्रियपणे पाठलाग करण्याची प्रक्रिया आहे.

हिंसा कधीही शांतता वाढवू शकते का?

- हा प्रश्न विचित्र वाटू शकतो परंतु आपण शांतता वाढविण्यासाठी हिंसाचाराचा वापर करतो. उदाहरणार्थ, दुसऱ्या व्यक्तीच्या हत्येच्या गुन्ह्यासाठी गुन्हेगाराला मृत्युदंड देणे हा हिंसाचाराचा एक प्रकार आहे.
- परंतु ही हिंसाचार स्वतःला पराभूत करणारी असू शकते कारण समाजाला हे कळते की हत्या आणि मृत्यू हा गुन्हा सुधारण्याचा किंवा दुरुस्त करण्याचा एकमेव मार्ग आहे.
- शांततावादी म्हणतात की अहिंसा हा शांततापूर्ण समाज निर्माण करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग आहे. ते न्याय्य उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी हिंसाचाराच्या वापरविरुद्ध नैतिक भूमिका घेण्यास उद्युक्त करतात. ते म्हणतात की प्रेम आणि सत्याच्या माध्यमातून अत्याचार करणाऱ्यांचे मन बदलता येते.
- गांधींनी अहिंसेच्या स्वातंत्र्य चळवळीसाठी सविनय कायदेभंग पद्धतीचा वापर केला. गांधींनी सत्याग्रह केला. त्यांनी ब्रिटिशांच्या नैतिक विवेकाला जागृत करण्याचा प्रयत्न केला. आणि जर ते काम करत नसेल तर त्यांनी जनआंदोलन सुरू करून त्यांच्यावर नैतिक आणि राजकीय दबाव आणला.

अहिंसेबद्दल- महात्मा गांधी

- तुम्ही कदाचित 'मजबूरी का नाम महात्मा गांधी' हा वाक्यांश ऐकला असेल? अहिंसेला अहिंसेशी आणि अहिंसेला गांधींशी तुलना करण्याच्या प्रवृत्तीमुळे काही लोक असे म्हणू लागले आहेत.

- या हलक्याफुलक्या टिप्पणीमागील कारण म्हणजे अहिंसा हा दुर्बलांचा मार्ग आहे असा व्यापक दृष्टिकोन आहे.
- गांधींनी अहिंसेची ही समज नाकारली आणि अहिंसेचे पूर्णपणे वेगळे तत्वज्ञान मांडले.
- आपण सहसा अहिंसेचा अर्थ अहिंसा असा समजतो. अहिंसक कृती म्हणजे शारीरिक दुखापत न होणे असे मानले जाते. गांधींनी हा अर्थ दोन मूलभूत प्रकारे बदलला. त्यांच्यासाठी अहिंसा म्हणजे केवळ शारीरिक हानी, मानसिक हानी किंवा उपजीविकेचे नुकसान करण्यापासून परावृत्त करणे नव्हे. याचा अर्थ एखाद्याला हानी पोहोचवण्याचा विचारही सोडून देणे असा होता.
- त्यांच्यासाठी 'कारण देणे' म्हणजे स्वतःचे नुकसान करणे नव्हते. गांधींसाठी, "जर मी एखाद्याला दुसऱ्याचे नुकसान करण्यास मदत केली किंवा एखाद्या हानिकारक कृत्याचा फायदा झाला तर मी हिंसाचाराचा दोषी ठरेन." या अर्थाने गांधींची हिंसाचाराची संकल्पना 'रचनात्मक हिंसाचाराच्या' जवळ होती. गांधींनी आणलेला दुसरा मोठा बदल म्हणजे अहिंसेच्या कल्पनेला सकारात्मक अर्थ देणे. हानी न करणे पुरेसे नव्हते. अहिंसेला जाणीवपूर्वक करणेचा घटक आवश्यक होता.
- गांधी निष्क्रिय अध्यात्मवादाच्या विरोधात होते. त्यांच्यासाठी अहिंसा म्हणजे कल्याण आणि चांगुलपणाचा सकारात्मक आणि सक्रिय प्रयत्न. म्हणून अहिंसा पाळणाऱ्यांनी सर्वात गंभीर चिथावणीच्या खाली शारीरिक आणि मानसिक संयम बाळगला पाहिजे.
- अहिंसा ही एक अत्यंत सक्रिय शक्ती आहे ज्यामध्ये भ्याडपणा किंवा कमकुवतपणाला जागा नाही.
- गांधींनी खरं तर असे म्हटले की जर अहिंसा स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी अपुरी असेल, तर अहिंसेच्या नावाखाली निष्क्रियतेचा आश्रय घेण्यापेक्षा हिंसाचाराचा अवलंब करणे चांगले. काही गांधीवादी म्हणतात की सुरुवातीला उद्धृत केलेली लोकप्रिय म्हण "मजबूती का नाम महात्मा गांधी" मध्ये बदलली पाहिजे. शांतता आणि राज्य
- राज्य हे शांततेचे साधन मानले जाते कारण ते आपले जीवन, स्वातंत्र्य आणि आपले हक्क यांचे रक्षण करते. परंतु राज्य नेहमीच आपल्या स्वार्थासाठी कार्य करते.
- ते आपल्या प्रदेशाचे आणि आपल्या लोकांचे रक्षण करण्यासाठी सैन्य, सैन्य, जबरदस्ती आणि सैन्याचा वापर करते. राज्ये अनेकदा आपल्या लोकांना दडपण्यासाठी या जबरदस्तीच्या साधनाचा वापर करतात उदाहरणार्थ: हुकूमशाही आणि हुकूमशाहीच्या बाबतीत.
- म्हणून आपल्याला एक जबाबदार आणि लोकशाही राज्य आवश्यक आहे जे लोकांच्या जीवनाचे आणि स्वातंत्र्याचे रक्षण करते परंतु त्याच वेळी इतर राज्यांना देखील जबाबदार असते आणि इतर देशांच्या हक्कांचा देखील आदर करते.

शांततेचे वेगवेगळे दृष्टिकोन

- पहिला दृष्टिकोन राज्यांना केंद्रस्थानी ठेवतो, त्यांच्या सार्वभौमत्वाचा आदर करतो आणि त्यांच्यातील स्पर्धेला जीवनाची वस्तुस्थिती मानतो.

त्याची मुख्य चिंता या स्पर्धेचे योग्य व्यवस्थापन आणि 'सत्तेचे संतुलन' सारख्या आंतरराज्यीय व्यवस्थेद्वारे संभाव्य संघर्ष रोखण्याशी आहे.

- दुसरा दृष्टिकोन देखील आंतरराज्यीय प्रतिस्पर्धांचे खोलवर रुजलेले स्वरूप प्रदान करतो. परंतु ते परस्परावलंबनाच्या सकारात्मक उपस्थिती आणि शक्यतांवर भर देते. ते राष्ट्रांमधील वाढत्या सामाजिक आणि आर्थिक सहकार्यावर भर देते.
- तिसरा दृष्टिकोन राज्यव्यवस्थेला मानवी इतिहासातील एक उत्तीर्ण टप्पा मानतो. तो एका अति-राष्ट्रीय व्यवस्थेच्या उदयाची कल्पना करतो आणि जागतिक समुदायाच्या उभारणीला शांततेची खात्रीशीर हमी मानतो. या दृष्टिकोनाचे समर्थक असा युक्तिवाद करतात की जागतिकीकरणाची चालू प्रक्रिया राज्यांच्या आधीच कमी झालेल्या श्रेष्ठत्व आणि सार्वभौमत्वाला आणखी कमी करत आहे, ज्यामुळे जागतिक शांतता स्थापनेसाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण होत आहे.

शांततेला काही समकालीन आव्हाने

- जरी संयुक्त राष्ट्रांनी शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी आणि प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न केले असले तरी, संयुक्त राष्ट्रांनी शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी युद्धाचा वापर केला आहे. इराक आणि अफगाणिस्तानमधील युद्ध हे त्याचे स्पष्ट उदाहरण आहे.
- **दहशतवाद:** दहशतवादाचा प्रसार ही एक जागतिक समस्या बनली आहे. अमेरिकेसारख्या महासत्तेलाही त्यातून सुटका मिळाली नाही. सप्टेंबर ९/११ च्या घटनेने जगाला धक्का बसला.
- **मोठ्या प्रमाणात विनाशकारी शस्त्रे:** अणु शस्त्रांनी जागतिक समुदायाला खरोखरच घाबरवले आहे. कारण त्याचा वापर मोठ्या प्रमाणात विनाश घडवून आणेल.
- **पर्यावरणीय समस्या:** प्रदूषित वातावरणामुळे आपल्या आरोग्याला त्रास होत असल्याने हे आपल्या शांततेला देखील भंग करत आहे. यामुळे मालदीवसारख्या असुरक्षित देशांमधून स्थलांतर देखील झाले आहे. मालदीव हा सर्वात कमी समुद्रसपाटीवर असलेला देश असल्याने तो बुडण्याच्या मार्गावर आहे.

मार्क्सवाद

- मार्क्सवाद ही सामाजिक-आर्थिक विश्लेषणाची एक पद्धत आहे जी ऐतिहासिक विकासाच्या भौतिकवादी अर्थ लावते, ज्याला वर्ग संबंध आणि सामाजिक संघर्ष समजून घेण्यासाठी ऐतिहासिक भौतिकवाद म्हणून ओळखले जाते तसेच सामाजिक परिवर्तन पाहण्यासाठी द्वंद्वीय दृष्टिकोन वापरते.
- हे १९ व्या शतकातील जर्मन तत्वज्ञानी कार्ल मार्क्स आणि फ्रेडरिक एंगेल्स यांच्या कार्यातून उद्भवते.
- कालांतराने मार्क्सवाद विविध शाखा आणि विचारसरणींमध्ये विकसित होत असताना, कोणताही एक निश्चित मार्क्सवादी सिद्धांत अस्तित्वात नाही.
- मार्क्स हेगेलशी सहमत होते की इतिहास ही एक प्रक्रिया आहे परंतु प्रक्रियेच्या स्वरूपाबद्दल असहमत होते.

- हेगेलने मानवी इतिहासाचे विचार आणि चेतनेच्या प्राथमिकतेच्या संदर्भात व्याख्या केली, तर मार्क्सने भौतिक शक्तीच्या प्राथमिकतेच्या संदर्भात असे केले.
- त्यांच्या मते, बदलाचे कारक म्हणजे उत्पादनाचे साधन आणि उत्पादन पद्धती.

मार्क्सवादाचे सिद्धांत

मार्क्सवादाचे मुख्य सिद्धांत खालीलप्रमाणे आहेत:

- **द्विआत्मक भौतिकवाद**
वास्तव आणि सामाजिक बदल भौतिक परिस्थितीत मूळ असलेल्या विरोधी शक्तींच्या संघर्षातून उद्भवतात (प्रबंध ↔ विरोधाभास → संश्लेषण). उदाहरण: कारखान्यात, पारंपारिक हस्तकला पद्धती (प्रबंध) नवीन मशीन-आधारित उत्पादनाशी (विरोधी) संघर्ष करतात; कालांतराने, एक मिश्रित प्रणाली (संश्लेषण) उद्भवते जिथे कुशल कारागीर मशीन वापरतात, श्रम आणि उत्पादन दोन्ही बदलतात.
- **ऐतिहासिक भौतिकवाद**
इतिहास उत्पादनाच्या सलग पद्धतींमधून (गुलामगिरी → सरंजामशाही → भांडवलशाही → समाजवाद) प्रगती करतो, प्रत्येक त्याच्या आर्थिक रचनेद्वारे आणि वर्ग संबंधांद्वारे परिभाषित केला जातो. भौतिक परिस्थिती आणि वर्ग संघर्ष सामाजिक परिवर्तन घडवून आणतात.
- **वर्ग संघर्ष**
इतिहास सामाजिक वर्गांमधील संघर्षाने आकार घेतो ज्यांचे भौतिक हितसंबंध एकमेकांना विरोध करतात (उदा. मालक विरुद्ध कामगार). उदाहरण: अमेरिकेत १९३६-३७ मध्ये जनरल मोटर्सचा संप, जिथे ऑटो कामगारांनी युनियन मान्यता मिळविण्याच्या मागणीसाठी प्लांट ताब्यात घेतले होते, ते भांडवलशाही सत्तेला आव्हान देण्यासाठी कामगार कसे संघटित होतात हे दर्शवते.
- **भांडवलशाहीची टीका**
भांडवलशाहीवर अलिप्तता (कामगारांना त्यांच्या श्रम आणि त्यांच्या फळांपासून वेगळे करणे), शोषण (भांडवलदारांनी काढलेले अतिरिक्त मूल्य) आणि वारंवार येणारे संकट (अतिउत्पादन, बेरोजगारी) निर्माण करण्यासाठी टीका केली जाते. या प्रणालीगत दोषांमुळे ते अस्थिर आणि अन्याय्य बनते.
सर्वहारा वर्गाची क्रांती आणि हुकूमशाही मार्क्सवाद असा विश्वास ठेवतो की कामगार वर्गाने क्रांतीद्वारे भांडवलशाही राज्य उलथवून टाकावे आणि माजी शासक वर्गाला दडपण्यासाठी आणि समाजवादी तत्वांवर समाजाची पुनर्रचना करण्यासाठी स्वतःचे राजकीय राज्य ("सर्वहारा वर्गाची हुकूमशाही") स्थापित करावे.
- **वर्गहीन समाजाचा उदय**
- संक्रमणकालीन समाजवादी टप्प्यानंतर, वर्ग आणि राज्य स्वतःच कोमेजून जाते. एक पूर्णपणे कम्युनिस्ट समाज उदयास येतो ज्यामध्ये उत्पादनाची

साधने सामुदायिक मालकीची असतात, शोषण संपते आणि व्यक्ती त्यांच्या क्षमता आणि गरजांनुसार मुक्तपणे विकसित होतात.

मार्क्सवादाच्या मर्यादा

मार्क्सवादाच्या विविध मर्यादा खाली चर्चा केल्या आहेत:

१. **वांशिककेंद्रितता** - मार्क्सवादाने राष्ट्रवादी आणि देशभक्ती भावनांचे महत्त्व पुरेसे समजून घेतले नाही. त्याचा सिद्धांत वांशिककेंद्रित आहे. (केवळ युरोपच्या परिस्थितीवर आधारित जो युरोकेंद्रित आहे)
२. **साधा समज** - मार्क्सने स्वतःला बदलण्यासाठी भांडवलशाहीची क्षमता कमी लेखली. त्याला वर्ग आणि त्यांचे संघर्ष समजले परंतु इतर समाज आणि त्यांच्या विशिष्ट संस्थांची त्यांना पुरेशी कल्पना नव्हती.
३. **भोळेपणाचा सांख्यिकीविरोधी विचार** - मार्क्सने हे दुर्लक्ष केले की कोणतेही राज्य विशिष्ट हितापेक्षा वर उठून समाजाच्या व्यापक हितासाठी काम केल्याशिवाय ते जास्त काळ टिकू शकत नाही.

लेनिनचे योगदान

- ज्या देशात पहिली मार्क्सवादी क्रांती झाली तो देश रशिया होता आणि वैचारिक नेता लेनिन होते.
- 'काय करावचे आहे' (१९०२) या पुस्तिकेत लेनिनने भांडवलशाहीच्या अपरिहार्य पतनाचा सिद्धांत नाकारला.
- लेनिनने पश्चिमेकडे समाजवादी क्रांती का साकार होऊ शकली नाही हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला.
- १९१६ मध्ये लेनिनने साम्राज्यवाद: भांडवलशाहीचा सर्वोच्च टप्पा प्रकाशित केला ज्यामध्ये त्यांनी असा युक्तिवाद केला की मत्तेदारी भांडवलशाही अपरिहार्यपणे ट्रस्ट आणि मत्तेदारीच्या राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय कार्टेलकडे नेते.

माओ

- चीनमध्ये, माओ झे डोंग हे क्रांतीसाठी प्रामुख्याने जबाबदार होते.
- त्यांनी शेतकरी आधारित सैन्ये तयार केली.
- सत्तेत आल्यानंतर, त्यांनी मूलभूत औद्योगिकीकरण आणि कृषी उत्पादनात वाढ करण्याचा प्रयत्न केला.

फॅसिझम म्हणजे काय?

- फॅसिझम हा मूलतः महायुद्धाच्या परिणामी मुक्त झालेल्या शक्तींचे उत्पादन होते.
- फॅसिस्टांचा असा युक्तिवाद होता की राज्य हे राष्ट्र आहे. ते समाजाशी जोडलेले आहे.
- राज्य हे जीव आहे आणि व्यक्ती ही केवळ एक पेशी आहे.

फॅसिस्ट सिद्धांत-

- हा एक सिद्धांत आहे जो असा विश्वास ठेवतो की राज्य कोणत्याही नैतिक कायद्यांच्या अधीन नाही.
- राज्य हे नैतिकतेचे सर्वोच्च संरक्षक आहे.

- फॅसिझमने बहुसंख्य लोकांच्या राजवटीवर आधारित लोकशाही नाकारली.
- समानतेच्या तत्त्वाची जागा एका व्यक्तीच्या नेतृत्वाच्या तत्त्वाने घेतली आहे.
- फॅसिझमशी संबंधित वेगवेगळे दृष्टिकोन विविध राजकीय लेखनांनी फॅसिझमचे वेगवेगळ्या प्रकारे स्पष्टीकरण दिले आहे; खालील चार दृष्टिकोन ठळकपणे समोर येतात:

१. फॅसिझम उदारमतवादी राज्यांसाठी धोका म्हणून:-

- फॅसिझम हा उदारमतवादी लोकशाहीच्या मुख्य संस्थांसाठी थेट धोका म्हणून पाहिला जातो - संसदीय वादविवाद, न्यायिक स्वातंत्र्य, मुक्त प्रेस आणि वैयक्तिक हक्क. ते नियंत्रण आणि संतुलन नष्ट करण्यासाठी आणि खुल्या स्पर्धेच्या जागी एक-पक्षीय राजवट आणण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रचार, निमलष्करी हिंसाचार आणि कायदेशीर विध्वंस वापरते.

२. फॅसिझम हा कट्टरपंथी निरंकुश राजवटीचा नायक आहे:-

- फॅसिझम केवळ सत्ता हस्तगत करत नाही; तो समाजाच्या प्रत्येक घटकाला - अर्थव्यवस्था, संस्कृती, कुटुंब, शिक्षण - राज्याच्या पूर्ण अधिकाराखाली एकत्रित करण्याचा प्रयत्न करतो. एकाधिकारशाही फॅसिझम हा नेता आणि पक्षाशी पूर्ण निष्ठा मागतो, सार्वजनिक आणि खाजगी जीवनातील सीमा पुसून टाकतो.

३. फॅसिझम हा कट्टरपंथी उजवे विचारसरणी आहे:-

- राजकीय स्पेक्ट्रमच्या अत्यंत उजव्या बाजूला स्थित, फॅसिझम अतिराष्ट्रवाद, वांशिक किंवा वांशिक वर्चस्व आणि सैन्यवादाचे समर्थन करतो. तो समतावाद आणि समाजवाद नाकारतो, त्याऐवजी सामाजिक पदानुक्रम, मजबूत नेतृत्व आणि कथित अंतर्गत आणि बाह्य शत्रूविरुद्ध "राष्ट्राची" एकता टिकवून ठेवतो.

४. फॅसिझम हा आधुनिकीकरणाविरुद्धचा बंड आहे:-

- फॅसिझम हा बहुतेकदा औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि धर्मनिरपेक्षतेच्या विस्थापनांना प्रतिसाद म्हणून उद्भवतो.
- ते पारंपारिक मूल्ये, लोक संस्कृती, सेंद्रिय समुदाय या पौराणिक भूतकाळाचे रोमँटिकीकरण करते आणि एकता, शिस्त आणि पौराणिक उद्देश पुनर्संचयित करून आधुनिक जनसमुदायाच्या अलिप्तपणा आणि विखंडनावर उपचार करण्याचे आश्वासन देते.

फॅसिझमचे मूल्यांकन

फॅसिझमचे मूल्यांकन खालील तीन दृष्टिकोनातून केले जाऊ शकते:

१. एक विचारधारा म्हणून

- वैचारिकदृष्ट्या, फॅसिझम मानवतावादाच्या विरोधात आहे.
- ते मानवताविरोधी आहे आणि राष्ट्र-राज्याच्या वर्चस्वाच्या नावाखाली काही सर्वात प्रिय मानवी मूल्ये - हक्क आणि हितसंबंध, स्वातंत्र्य आणि समानता नष्ट करण्याचा प्रयत्न करते.

- फॅसिझम राज्याच्या नावाखाली व्यक्तीचा नाश करतो.

२. एक चळवळ म्हणून

- पहिल्या महायुद्धानंतर इटलीमध्ये फॅसिझमचा उदय झाला
- १९२२ मध्ये मुसोलिनीच्या आगमनाने, चळवळीला गती मिळाली.

३. सरकारची व्यवस्था म्हणून

- फॅसिझम हे मानवी हक्क आणि हितसंबंधांना नकार देण्यावर आधारित सरकार आहे.

गांधीवाद

- गांधींचे विचार गांधीवाद म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या काही विचारांचा असा समूह आहे ज्यांचा प्रभाव वेगवेगळ्या लोकांवर पडला आहे ज्याप्रमाणे इतर विचारसरणींनी प्रभाव पाडला आहे.

पश्चिमी संस्कृतीची टीका

- गांधींच्या मते, पाश्चात्य संस्कृती तर्कसंगत स्वार्थावर आधारित आहे जी मानवी संबंधांना पूर्णपणे विस्कळीत करणारी होती.
- गांधींनी भारतीय संस्कृतीचे कौतुक केले ज्याच्या मते विश्वात माणसाच्या स्थानाबद्दल अधिक समाधानकारक दृष्टिकोन होता.
- त्यांनी उदारमतवादी लोकशाहीला 'एक मासेमारी बाजार' म्हणून नाकारले ज्यामध्ये लोक त्यांच्या स्वार्थासाठी स्पर्धा करतात.

लोकशाहीवरील मते

- गांधीर्जेचे असे मत होते की संसदीय स्वराज्याला प्राधान्य दिले पाहिजे, ते गाव-आधारित असले पाहिजे.
- या विकेंद्रित व्यवस्थेत सरकारचे सर्व स्तर अप्रत्यक्षपणे खालच्या स्तरावरून निवडले जायचे.

स्वातंत्र्य आणि राज्य

- गांधींसाठी, राज्य 'केंद्रित स्वरूपात हिंसाचाराचे' प्रतिनिधित्व करत असे.
- त्यांनी भारतीय समाजाच्या आध्यात्मिक वर्चस्वाची तुलना पश्चिमेकडील राजकीय वर्चस्वाशी केली.
- त्यांनी लोकांच्या स्वेच्छेने संमतीवर आधारित आणि समाजात जवळजवळ एकमताचे प्रतिनिधित्व करणारे अहिंसक राज्य मांडले.

स्वातंत्र्य आणि आर्थिक संघटना

- गांधीर्जींनी मालमत्ता ठेवण्यास पूर्णपणे नकार दिला.
- त्यांनी जमीनदार आणि भांडवलदारांना विश्वस्त होण्याचे आवाहन केले.
- त्यांनी असा युक्तिवाद केला की त्यांनी भाडेकरू आणि कामगारांना सह-मालक मानले पाहिजे.

संघर्ष निराकरणाच्या पद्धती

- गांधींनी बहिष्कार आणि निष्क्रिय प्रतिकार या संकल्पनांपेक्षा अहिंसा आणि सत्याग्रहावर भर दिला.
- त्यांनी थोरो, एमर्सन, टॉल्स्टॉय आणि जैन परंपरेतून आपले विचार घेतले.
- त्यांनी संघर्ष निराकरणाची पद्धत म्हणून सत्याग्रह स्वीकारला.

सत्याग्रह आणि निष्क्रिय प्रतिकार यांच्यातील फरक प्रतिकार

- गांधीजींच्या मते, सत्याग्रह आणि निष्क्रिय प्रतिकाराची विशिष्ट वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:
- निष्क्रिय विरोधक त्यांच्या विरोधकांबद्दल द्वेष बाळगतात, तर सत्याग्रही त्यांच्या विरोधकाकडे प्रेमाने पाहतात.
- सत्याग्रहींपेक्षा निष्क्रिय विरोधक त्यांच्या विरोधकाला त्रास देऊ शकतात आणि जखमी करू शकतात.
- निष्क्रिय प्रतिकाराप्रमाणे सत्याग्रह, अगदी जवळच्या आणि प्रियजनांनाही दिला जाऊ शकतो.
- निष्क्रिय प्रतिकार हा कमकुवत आणि असहाय्य लोकांचा प्रतिकार आहे आणि तो हिंसाचाराचा वापर वगळत नाही, तर सत्याग्रह हा बलवानांचा वापर करून केलेली नैतिक-राजकीय कृती आहे आणि तो हिंसाचाराचा वापर वगळतो.

मानवतावाद

- मानवतावादाची संकल्पना प्रामुख्याने विचारसरणीचा संदर्भ देते, जी व्यक्तीच्या स्वायत्ततेवर लक्ष केंद्रित करते.
- दैवी किंवा अलौकिक बाबींपेक्षा मानवाशी संबंधित दृष्टिकोन किंवा विचारसरणी.
- मानवतावादी मानवाच्या क्षमतेवर विश्वास ठेवतात.
- मानवतावादी विचारात, माणूस त्याच्या खाजगी जीवनात मुक्त होतो.

मानवतावादाचे दिशानिर्देश

मानवतावादाच्या परिणामी तीन प्रमुख दिशानिर्देश उदयास आले:

1. भौतिकवाद

- आधुनिक विज्ञान तर्कशक्तीची भूमिका आणि निसर्ग आणि इतिहासातील सर्व रहस्ये जाणून घेण्याची त्याची क्षमता यावर भर देते.
- विज्ञान तंत्रज्ञानाकडे घेऊन जाते, या कल्पनेकडे की आपण केवळ निसर्गाला समजू शकत नाही तर लोकांच्या इच्छेनुसार त्याचे रूपांतर देखील करू शकतो.

२. व्यक्तिवाद

- व्यक्तीने आपली वैयक्तिक स्वायत्तता सांगितली पाहिजे आणि स्वतःच्या आवडीनुसार निवडी केल्या पाहिजेत.

३. लोकशाही

- लोकशाही ही एकमेव कायदेशीर सरकार आहे कारण ती इच्छुक प्रजेच्या कल्पनेवर आधारित आहे.
- मानवतावादी आपल्याला राज्य संस्था कशा प्रकारे संघटित कराव्यात याच्या आर्थिक धोरणांबद्दल फारसे सांगत नाही.

परिचय

- विकास म्हणजे चांगल्या समाजासाठी प्रगती, यश आणि कल्याण. पण प्रश्न उद्भवतो तो म्हणजे विकास कोणासाठी? वीज निर्मितीसाठी धरणे बांधणे हा तुमच्यासाठी आणि श्रीमंत लोकांसाठी विकास आहे कारण त्यांना सतत वीज पुरवठा मिळेल ज्यामुळे ते त्यांचे घरकाम करू शकतील.
- पण धरणे बांधणे हा आदिवासींसाठी विकास नाही कारण त्यांची जमीन बळकावली जाते आणि त्यांना दुसरीकडे जावे लागते. तसेच धरणे बांधल्याने पर्यावरणाचे नुकसान होते ज्यामुळे मासे मरतात आणि मातीची सुपीकता खराब होते. तर प्रश्न असा आहे की विकास म्हणजे काय? आणि विकास कोणासाठी आहे?
- विकास सुधारणा, प्रगती, कल्याण आणि चांगल्या जीवनाची आकांक्षा या कल्पना व्यक्त करतो. विकासाच्या त्याच्या संकल्पनेद्वारे समाज संपूर्ण समाजासाठी त्याचे दृष्टिकोन काय आहे आणि ते कसे साध्य करायचे हे स्पष्ट करतो.
- संकुचित अर्थाने, विकास हा शब्द आर्थिक वाढीचा दर वाढवणे किंवा समाजाचे आधुनिकीकरण करणे यासारख्या मर्यादित उद्दिष्टांना सूचित करतो.
- विविध देशांमध्ये स्वीकारण्यात आलेल्या विकासाच्या मॉडेलस चर्चेचा आणि टीकेचा विषय बनल्या आहेत आणि पर्यायी मॉडेलस पुढे मांडण्यात आल्या आहेत.

विकासाची संकल्पना

- विकास संकल्पना विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात (१९५० नंतर) उदयास आली. आशिया आणि आफ्रिकेतील देशांना स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे ती उदयास आली. हे देश वसाहतवादी राजवटीखाली होते म्हणून राज्यकर्त्यांनी त्यांच्या संसाधनांचा वापर लोकांच्या हितापेक्षा स्वतःच्या स्वार्थासाठी केला.
- स्वातंत्र्याच्या वेळी आशियाई आणि आफ्रिकन लोकांना जीवनाच्या मूलभूत गरजाही नव्हत्या. गरिबी, कुपोषण, बेरोजगारी, निरक्षरता आणि स्वच्छता अभाव इत्यादी समस्या होत्या.
- विकासाची संकल्पना गेल्या काही वर्षांत बदलली आहे, सुरुवातीच्या काळात आर्थिक वाढ आणि समाजांच्या आधुनिकीकरणावर लक्ष केंद्रित केले गेले.
- म्हणून विकसनशील देशांनी औद्योगिकीकरणामुळे जलद आर्थिक वाढ, नवीनतम तंत्रज्ञान आणून शेतीचे आधुनिकीकरण आणि आधुनिक शिक्षणाचा विस्तार असे विकास मॉडेल स्वीकारले.
- तसेच सुरुवातीला विकासाची उद्दिष्टे मर्यादित होती कारण देशांना अलीकडेच स्वातंत्र्य मिळाले आणि त्यांच्याकडे विकासासाठी पुरेसे संसाधने नव्हती.

- भारताने विकासासाठी पाच वर्षांच्या योजना स्वीकारल्या. ते भाक्रा-नांगल धरण, पोलाद प्रकल्प, खाणकाम, खत उत्पादन आणि कृषी तंत्रांमध्ये सुधारणा यासारखे मेगा प्रकल्प बांधतात.
- त्यांना आशा होती की विकासाच्या या मॉडेलचा 'ट्रिकल डाउन' परिणाम होईल आणि असमानता कमी होईल.
- विज्ञान आणि तंत्रज्ञानात गुंतवणूक करण्यात आली.
- आयआयटीसारख्या नवीन शैक्षणिक संस्था उभारल्या जात होत्या. परंतु यामुळे समाजातील खालच्या वर्गांना फारसा विकास झाला नाही. यामुळे श्रीमंत आणि गरीब यांच्यात मोठी दरी निर्माण झाली. विकासाच्या या मॉडेलवर टीका झाली आहे.

विकासाची आव्हाने

- विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जेव्हा आशिया आणि आफ्रिकेतील मोठ्या संख्येने देशांना राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा विकासाच्या संकल्पनेला महत्त्व प्राप्त झाले.
- ची आव्हाने १९५० आणि १९६० च्या दशकात जेव्हा आशिया आणि आफ्रिकेतील बहुतेक देशांनी वसाहतवादी राजवटीपासून स्वातंत्र्य मिळवले, तेव्हा त्यांच्यासमोर सर्वात तातडीचे काम म्हणजे गरिबी, कुपोषण, बेरोजगारी, निरक्षरता आणि त्यांच्या बहुसंख्य लोकसंख्येला तोंड द्यावे लागत असलेल्या मूलभूत सुविधांचा अभाव या गंभीर समस्या सोडवणे.
- गेल्या काही वर्षांत विकासाच्या संकल्पनेत अनेक बदल झाले आहेत.
- सुरुवातीच्या काळात आर्थिक विकास आणि समाजांच्या आधुनिकीकरणाच्या बाबतीत पश्चिमेकडील देशांच्या बरोबरीने लक्ष केंद्रित केले गेले.
- विकसनशील देशांनी औद्योगिकीकरणामुळे जलद आर्थिक विकास, शेतीचे आधुनिकीकरण आणि शिक्षणाचा विस्तार आणि आधुनिकीकरण यासारख्या उद्दिष्टांचा स्वीकार केला.
- भारतात १९५० च्या दशकापासून विकासासाठी पंचवार्षिक योजनांची मालिका आखण्यात आली आणि त्यात भाक्रा नांगल धरण, देशाच्या विविध भागात स्टील प्लांट उभारणे, खाणकाम आणि खत उत्पादन आणि कृषी तंत्रांमध्ये सुधारणा करणे असे अनेक मोठे प्रकल्प समाविष्ट होते.
- भारतीय तंत्रज्ञान संस्थांसारख्या नवीन शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्यात आल्या आणि प्रगत देशांशी त्यांचे ज्ञान उपलब्ध व्हावे यासाठी सहकार्य करणे ही सर्वोच्च प्राथमिकता बनली.

विकास मॉडेलसची टीका

- विकासाच्या टीकाकारांनी असे निदर्शनास आणून दिले आहे की अनेक देशांमध्ये स्वीकारल्या जाणाऱ्या विकास मॉडेलस विकसनशील देशांसाठी खूप महागडे ठरले आहेत.

विकासाचा सामाजिक खर्च

- विकासाच्या या मॉडेलचा सामाजिक खर्चही जास्त आहे
- मोठी धरणे, औद्योगिक उपक्रम आणि खाणकाम उपक्रम किंवा इतर प्रकल्पांमुळे मोठ्या संख्येने लोक त्यांच्या घरातून आणि परिसरातून विस्थापित झाले आहेत.
- विस्थापनामुळे उपजीविकेचे नुकसान होते आणि गरिबी वाढते.
- विस्थापित लोकांनीही याविरोधात निषेध केला आहे जसे की 'नर्मदा बचाओ आंदोलन' जे अनेक वर्षांपासून नर्मदा नदीवरील सरदार सरोवर धरणविरुद्ध आंदोलनाचे नेतृत्व करत आहे. या मोठ्या धरणाचे समर्थक असा दावा करतात की ते वीज निर्मिती करेल, मोठ्या प्रमाणात जमीन सिंचन करण्यास मदत करेल आणि कच्छ आणि सौराष्ट्राच्या वाळवंटी भागात पिण्याचे पाणी देखील पुरवेल. धरणाचे विरोधक असा दावा करतात की जवळजवळ दहा लाख लोक विस्थापित झाले आहेत. त्यांनी पाण्याखाली किंवा बांधकामामुळे त्यांच्या जमिनी गमावल्या आहेत आणि परिणामी त्यांची उपजीविका गमवावी लागली आहे.
- काही जण असाही युक्तिवाद करतात की धरणामुळे पर्यावरणीय संतुलन बिघडेल ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात जंगले बुडतील.

विकासाचे पर्यावरणीय खर्च

- विकासांमुळे खरोखरच अनेक देशांमध्ये पर्यावरणीय न्हास मोठ्या प्रमाणात झाला आहे आणि केवळ विस्थापित लोकच नाही तर सर्व लोकसंख्येला त्याचे परिणाम जाणवू लागले आहेत.
- दीर्घकाळात, पर्यावरणीय संकटाचा आपल्या सर्वांवर प्रतिकूल परिणाम होईल.
- वायू प्रदूषण ही आधीच एक समस्या आहे जी श्रीमंत आणि गरीब असा भेदभाव करत नाही.
- अल्पावधीत, संसाधनांचा अविवेकी वापर वंचितांवर अधिक तीव्रतेने प्रतिकूल परिणाम करतो.
- जंगलांचे नुकसान हे गरिबांवर परिणाम करते जे जंगल संसाधनांचा वापर लाकूड, औषधी वनस्पती किंवा अन्न यासारख्या विविध गरजांसाठी करतात. नद्या आणि तलाव कोरडे पडणे आणि भूजल पातळी कमी होणे
- म्हणजे महिलांना पाणी मिळविण्यासाठी जास्त काळ चालावे लागते.
- विकासाचे मॉडेल ऊर्जेच्या वाढत्या वापरावर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे. जगात सध्या निर्माण होणारी बहुतेक ऊर्जा कोळसा किंवा पेट्रोलियम सारख्या अपारंपरिक स्रोतांपासून निर्माण होते. विकासाचे मूल्यांकन
- विकासाची सकारात्मक बाजू देखील आहे. काही देशांना आर्थिक विकासाचा दर वाढविण्यात आणि गरिबी कमी करण्यात काही प्रमाणात यश मिळाले आहे.
- परंतु एकूणच, असमानता गंभीरपणे कमी झालेली नाही आणि विकसनशील जगात गरिबी ही एक समस्या आहे.

- जेव्हा आर्थिक वाढ आणि पुनर्वितरण एकत्र होत नाही, तेव्हा फायदे आधीच विशेषाधिकार असलेल्यांनी गमावण्याची शक्यता असते.
- जर विकास हा लोकांच्या जीवनमानाचा दर्जा सुधारण्याच्या उद्देशाने होणारी प्रक्रिया म्हणून समजला गेला तर असा युक्तिवाद केला जाऊ शकतो की केवळ आर्थिक वाढीचा दर मोजणे हे विकासाचे अपुरे आणि कधीकधी दिशाभूल करणारे सूचक असेल.
- विकास मोजण्यासाठी आता पर्यायी मार्गांचा शोध सुरू आहे. असाच एक प्रयत्न म्हणजे संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP) दरवर्षी प्रकाशित करणारा मानवी विकास अहवाल. हा अहवाल साक्षरता आणि शिक्षण पातळी, आयुर्मान आणि माता मृत्युदर यासारख्या सामाजिक निर्देशकांमधील कामगिरीच्या आधारे देशांचे रँकिंग करतो. या मापनाला मानवी विकास निर्देशांक म्हणतात.

विकासाच्या पर्यायी संकल्पना

- विकास ही देशातील सत्ताधारी वर्गांनी डिझाइन केलेली आणि अंमलात आणलेली प्रक्रिया बनली आहे जे बहुतेकदा विकास प्रकल्पांचे प्रमुख लाभार्थी देखील राहिले आहेत.
- यामुळे समतापूर्ण आणि शाश्वत विकास समजून घेण्याच्या आणि पाठपुरावा करण्याच्या पर्यायी मार्गांचा विचार करण्याची गरज अधोरेखित झाली आहे.
- या प्रक्रियेत हक्क, समानता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि लोकशाहीचे मुद्दे उपस्थित केले गेले आहेत.

योग्य दावे

- विकासाचे फायदे मोठ्या प्रमाणात शक्तिशाली लोकांकडून हिरावून घेतले गेले आहेत आणि विकास मॉडेलची किंमत लोकसंख्येच्या सर्वात गरीब आणि असुरक्षित घटकांना सहन करावी लागली आहे, मग ते पर्यावरणीय न्हासामुळे असो किंवा विस्थापन आणि उपजीविकेचे नुकसान असो.
- उपस्थित केलेल्या मुद्द्यांपैकी एक म्हणजे प्रभावित लोक राज्य आणि संपूर्ण समाजाकडून कोणत्या संरक्षणाचा दावा करू शकतात.
- आणखी एक मुद्दा नैसर्गिक संसाधनांवरील हक्कांचा आहे. हे विशेषतः आदिवासी आणि आदिवासी समुदायांना लागू होते ज्यांचे सामुदायिक जीवन आणि पर्यावरणाशी विशिष्ट संबंध आहेत.
- लोकसंख्येच्या विविध घटकांच्या स्पर्धात्मक मागण्यांवर वाटाघाटी करणे तसेच वर्तमान आणि भविष्यातील दाव्यांमध्ये संतुलन साधणे हे लोकशाहीचे कार्य आहे.

लोकशाही सहभाग

- लोकशाही आणि हुकूमशाहीमधील फरक असा आहे की लोकशाहीमध्ये संसाधनांवरील संघर्ष किंवा चांगल्या जीवनाचे वेगवेगळे दृष्टिकोन

वादविवादाद्वारे सोडवले जातात आणि सर्वांच्या हक्कांचा आदर केला जाऊ शकत नाही आणि ते वरून लादले जाऊ शकत नाहीत.

- अशाप्रकारे, जर समाजातील प्रत्येकाचे चांगले जीवन साध्य करण्यात समान योगदान असेल, तर विकासाच्या योजना तयार करण्यात आणि त्या अंमलात आणण्याचे मार्ग आखण्यात सर्वांना सहभागी करून घेणे आवश्यक आहे.
- लोकशाही देशांमध्ये, निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याच्या लोकांच्या अधिकारावर भर दिला जातो.
- सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी सुचवलेल्या मागपैकी एक म्हणजे स्थानिक निर्णय घेणाऱ्या संस्थांना स्थानिक क्षेत्रातील विकास प्रकल्पांबद्दल निर्णय घेण्याची परवानगी देणे.
- एकीकडे असा युक्तिवाद केला जातो की लोकांना सर्वात जास्त प्रभावित करणाऱ्या मुद्द्यांवर त्यांचा सल्ला घ्यावा लागेल आणि समुदायावर प्रतिकूल परिणाम करू शकणाऱ्या प्रकल्पांना नकार देणे शक्य असले पाहिजे.
- विकासासाठी विकेंद्रित दृष्टिकोनामुळे पारंपारिक आणि आधुनिक अशा विविध प्रकारच्या तंत्रज्ञानाचा सर्जनशील पद्धतीने वापर करणे शक्य होते.

विकास आणि जीवनशैली

- विकासाचे पर्यायी मॉडेल उच्च किमतीच्या, पर्यावरणीयदृष्ट्या अपव्ययी, तंत्रज्ञानावर आधारित विकासाच्या कल्पनेपासून दूर जाण्याचा प्रयत्न करेल.
- एका पातळीवर, नैसर्गिक संसाधनांचे जतन करण्यासाठी आणि शक्य तितक्या प्रमाणात अक्षय ऊर्जा स्रोतांचा वापर करण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत.
- दुसऱ्या पातळीवर, जीवनशैली बदलून अक्षय नसलेल्या संसाधनांची आपली गरज कमी करण्याची देखील गरज आहे.
- विकासाची कल्पना चांगल्या जीवनाची इच्छा दर्शवते. ही एक अतिशय शक्तिशाली इच्छा आहे आणि सुधारणेची आशा ही मानवी कृतीची प्रेरक शक्ती आहे. विकासाच्या ध्येयाचा पाठलाग करताना उद्भवलेल्या समस्यांवरून असे दिसून येते की आपण घेतलेल्या निवडींचा इतरांवर - इतर मानवांवर आणि जगातील इतर प्रजातींवर परिणाम होतो.

PRAYAAS

PRAYAAS EDUCATION™

CTS NO 1262/B Plot No. 594B,
Office 301A, 3012nd floor Starling Plaza,
J M Road, Pune, +91 73787 43031